

MAVİ ATLAS

Gümüşhane Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi

Gumushane University
E-Journal of Faculty of Letters

A. Mevhibe COŞAR Kaplan ÜSTÜNER Murat KÜÇÜKUĞURLU
Bayram NAZIR Ercan KARAKOÇ Enver YALÇIN Fatih GÜRCAN
Cevdet AŞKIN M. Sait BENEK Metin BECERMEN Metin BAL
Arif ÇİÇEK

BAHAR 2016 - 6

MAVİ ATLAS
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi

SAYI 6, BAHAR 2016

MAVİ ATLAS hakemli bir dergidir

İndeks Bilgileri

Advanced Science Index (<http://journal-index.org/index.php/asi>)
CiteFactor (<http://www.citefactor.org>)
Polish Scholarly Bibliography (<https://pbn.nauka.gov.pl>)
Research Bible (<http://www.researchbib.com>)
Türk Eğitim İndeksi (<http://www.turkegitimindeksi.com>)

İletişim Bilgileri

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Bağlarbaşı Mahallesi, Gümüşhanevi Kampüsü 29100
Gümüşhane/TÜRKİYE
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/gumusmaviatlas>
gu.maviatlas@gmail.com
Tel: +90 456 233 74 06 (1726)
Faks: +90 456 233 74 06

Yayın Tarihi

30 Nisan 2016

ISSN

2148-5232

MAVİ ATLAS
E-Journal of Faculty of Letters at Gümüşhane University

ISSUE 6, SPRING 2016

MAVİ ATLAS is a refereed journal

Indexation

Advanced Science Index (<http://journal-index.org/index.php/asi>)

CiteFactor (<http://www.citefactor.org>)

Index of Turkish Education (<http://www.turkegitimindeksi.com>)

Polish Scholarly Bibliography (<https://pbn.nauka.gov.pl>)

Research Bible (<http://www.researchbib.com>)

Contact Information

Gümüşhane University, Faculty of Letters,
Bağlarbaşı Mahallesi, Gümüşhanevî Kampüsü 29100
Gümüşhane/TURKEY

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/gumusmaviatlas>

gu.maviatlas@gmail.com

Tel: +90 456 233 74 06 (1726)

Fax: +90 456 233 74 06

Publication Date

30 April 2016

ISSN

2148-5232

MAVİ ATLAS
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi

SAYI 6, BAHAR 2016

GŞÜ Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi ve Yayın Kurulu Başkanı

Prof. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Merve KARAÇAY TÜRKAL (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Seda ÖZSOY (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Ümit ÖZTÜRK (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Hasan AYIK (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize/Türkiye)

Prof. Dr. Ksenija AYKUT (Belgrad Üniversitesi, Belgrad/Sırbistan)

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye)

Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO, Paris/Fransa)

Prof. Dr. Kerima FİLAN (Saraybosna Üniversitesi, Saraybosna/Bosna-Hersek)

Prof. Dr. Âkif HÜSEYNLİ (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Bakü/Azerbaycan)

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN (Fatih Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU (Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale/Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Kamran TALATTOF (Arizona Üniversitesi, Arizona/ABD)

Yrd. Doç. Dr. Arif ÇİÇEK (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Engin GÖKÇÜR (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Arş. Gör. Alperen GENÇOSMANOĞLU (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Arş. Gör. Oğuz Han KARAHAN (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Arş. Gör. Mesut KÜRÜM (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Arş. Gör. Ahmet TÜZEN (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

Arş. Gör. Aslı ÜNER (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

MAVİ ATLAS
E-Journal of Faculty of Letters at Gümüşhane University

ISSUE 6, SPRING 2016

Owner on the behalf of Faculty of Letters at GŞÜ & Head of the Editorial Board

Prof. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Editors

Assist. Prof. Dr. Merve KARAÇAY TÜRKAL (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Assist. Prof. Dr. Seda ÖZSOY (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Assist. Prof. Dr. Ümit ÖZTÜRK (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Editorial Board

Prof. Dr. Hasan AYIK (Recep Tayyip Erdoğan University, Rize/Turkey)

Prof. Dr. Ksenija AYKUT (Belgrade University, Belgrade/Serbia)

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik University, Trabzon/Turkey)

Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO, Paris/France)

Prof. Dr. Kerima FİLAN (Sarajova University, Sarajova/Bosna & Herzegovina)

Prof. Dr. Âkif HÜSEYNLİ (Azerbaijan National Acedemy of Sciences, Baku/Azarbaijan)

Prof. Dr. Mahmut KAPLAN (Fatih University, İstanbul/Turkey)

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU (Kırıkkale University, Kırıkkale/Turkey)

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞİRGİL (Marmara University, İstanbul/Turkey)

Prof. Dr. Kamran TALATTOF (Arizona University, Arizona/USA)

Assist. Prof. Dr. Arif ÇİÇEK (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Assist. Prof. Dr. Engin GÖKÇÜR (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Res. Assist. Alperen GENÇOSMANOĞLU (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Res. Assist. Oğuz Han KARAHAN (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Res. Assist. Mesut KÜRÜM (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Res. Assist. Ahmet TÜZEN (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

Res. Assist. Aslı ÜNER (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

MAVİ ATLAS
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi

SAYI 6, BAHAR 2016

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Necmettin ALKAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye)
Prof. Dr. Yavuz BAYRAM (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)
Prof. Dr. Nazmiye Nazan BEKİROĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir/Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi, Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Âdem CEYHAN (Celal Bayar Üniversitesi, Manisa/Türkiye)
Prof. Dr. Menderes COŞKUN (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta/Türkiye)
Prof. Dr. A. Kadir ÇÜÇEN (Uludağ Üniversitesi, Bursa/Türkiye)
Prof. Dr. Erol GÖKA (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Melek Dosay GÖKDOĞAN (Ankara Üniversitesi, Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/Türkiye)
Prof. Dr. Eva Csato JOHANSON (Uppsala Üniversitesi, Uppsalla/İsveç)
Prof. Dr. Mustafa OFLAZ (Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin/Türkiye)
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Kemal SAYAR (Marmara Üniversitesi, İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN (Sakarya Üniversitesi, Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/Türkiye)
Prof. Dr. Necmettin TOZLU (Bayburt Üniversitesi, Bayburt/Türkiye)
Prof. Dr. Yavuz UNAT (Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu/Türkiye)
Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM (Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye)

MAVİ ATLAS
E-Journal of Faculty of Letters at Gümüşhane University

ISSUE 6, SPRING 2016

Advisory Board

- Prof. Dr. Necmettin ALKAN (Karadeniz Teknik University, Trabzon/Turkey)
Prof. Dr. Yavuz BAYRAM (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey)
Prof. Dr. Nazmiye Nazan BEKİROĞLU (Karadeniz Teknik University, Trabzon/Turkey)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Osmangazi University, Eskişehir/Turkey)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat University, Elazığ/Turkey)
Prof. Dr. Âdem CEYHAN (Celal Bayar University, Manisa/Turkey)
Prof. Dr. Menderes COŞKUN (Süleyman Demirel University, Isparta/Turkey)
Prof. Dr. A. Kadir ÇÜÇEN (Uludağ University, Bursa/Turkey)
Prof. Dr. Erol GÖKA (Necmettin Erbakan University, Konya/Turkey)
Prof. Dr. Melek Dosay GÖKDOĞAN (Ankara University, Ankara/Turkey)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDÖĞAN (Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla/Turkey)
Prof. Dr. Eva Csato JOHANSON (Uppsala University, Uppsala/Sweden)
Prof. Dr. Mustafa OFLAZ (Mardin Artuklu University, Mardin/Turkey)
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, İstanbul/Turkey)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir University, İstanbul/Turkey)
Prof. Dr. Kemal SAYAR (Marmara University, İstanbul/Turkey)
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN (Sakarya University, Sakarya/Turkey)
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR (Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla/Turkey)
Prof. Dr. Necmettin TOZLU (Bayburt University, Bayburt/Turkey)
Prof. Dr. Yavuz UNAT (Kastamonu University, Kastamonu/Turkey)
Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik University, Trabzon/Turkey)
Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM (Atatürk University, Erzurum/Turkey)

MAVİ ATLAS
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Elektronik Dergisi

Hakem Kurulu (6/2016)

- Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi, Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Yavuz BAYRAM (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye)
Prof. Dr. A. Kadir ÇÜÇEN (Uludağ Üniversitesi, Bursa/Türkiye)
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/Türkiye)
Prof. Dr. Işık EREN (Uludağ Üniversitesi, Bursa/Türkiye)
Doç. Dr. Ekrem BEKTAŞ (Harran Üniversitesi, Şanlıurfa/Türkiye)
Doç. Dr. Fatih DEMİREL (Uludağ Üniversitesi, Bursa/Türkiye)
Doç. Dr. Erhan DURUKAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/Türkiye)
Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK (Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye)
Doç. Dr. Ersan ERSOY (İnönü Üniversitesi, Malatya/Türkiye)
Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/Türkiye)
Doç. Dr. Ümit KILIÇ (Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye)
Doç. Dr. Ali KUZUDİŞLİ (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)
Doç. Dr. Ünal ŞENTÜRK (İnönü Üniversitesi, Malatya/Türkiye)
Doç. Dr. Selami ŞİMŞEK (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Gülüse AKSOY (Bartın Üniversitesi, Bartın/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM (Bartın Üniversitesi, Bartın/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Recep ÇELİK (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Eyüp KUL (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Ali Servet ÖNCÜ (Atatürk Üniversitesi, Erzurum/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Kemal SAYLAN (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU (Bayburt Üniversitesi, Bayburt/Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Hakkı YAPICI (Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane/Türkiye)

MAVİ ATLAS
E-Journal of Faculty of Letters at Gümüşhane University

Board of Referees (6/2016)

- Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat University, Elazığ/Turkey)
Prof. Dr. Yavuz BAYRAM (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey)
Prof. Dr. Kadir ÇÜÇEN (Uludağ University, Bursa/Turkey)
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla/Turkey)
Prof. Dr. Işık EREN (Uludağ University, Bursa/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Ekrem BEKTAŞ (Harran University, Şanlıurfa/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Fatih DEMİREL (Uludağ University, Bursa/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Erhan DURUKAN (Karadeniz Teknik University, Trabzon/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Sait DİLEK (Atatürk University, Erzurum/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Ersan ERSOY (İnönü University, Malatya/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman University, Muğla/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Ümit KILIÇ (Atatürk University, Erzurum/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Ali KUZUDİŞLİ (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Ünal ŞENTÜRK (İnönü University, Malatya/Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Selami ŞİMŞEK (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Dr. Gülüse AKSOY (Bartın University, Bartın/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM (Bartın University, Bartın/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Recep ÇELİK (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Eyüp KUL (Recep Tayyip Erdoğan University, Rize/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Ali Servet ÖNCÜ (Atatürk University, Erzurum/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Kemal SAYLAN (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)
Assist. Prof. Dr. M. Yasin TAŞKESENLİOĞLU (Bayburt University, Bayburt/Turkey)
Assist. Prof. Dr. Hakkı YAPICI (Gümüşhane University, Gümüşhane/Turkey)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

A. Mevhibe COŞAR	Gümüşhane Ağzlarından Derlenmiş Deyimler Üzerine	1-17
Kaplan ÜSTÜNER	Erzurumlu Zihni'nin Besmele Konulu Mesnevisi	18-48
Murat KÜÇÜKUĞURLU	Milli Mücadele Erzurum'undan Mühim Bir Mektup	49-58
Bayram NAZIR	İstanbul'dan Basra'ya Kadar Uzanacak Demiryolu İnşası Hakkında Norel'in Layihası	59-75
Ercan KARAKOÇ Enver YALÇIN	Bir Siyasetçi ve Lider Olarak Seyyid Abdülkadir	76-99
Fatih GÜRCAN	17. ve 18. Yüzyıl Avrupa Basınında Osmanlı İmparatorluğu	100-108
Cevdet AŞKIN	Birinci Dünya Savaşı Boyunca Gümüşhane ve Çevresinde Rus İşgali'nin Sosyal Yansıması	109-126
Mehmet Sait BENEK	III. Antiokhos'un Dış Siyasi Politikası (MÖ 223-190)	127-144
Metin BECERMEN	Modern Öznenin Kuruluşu Üzerine Eleştirel Bir Bakış	145-157
Metin BAL	Düşünme ve Varoluş Bakımından Çağdaş İnsanın Doğayla Bağını Frank Baum'un <i>Oz Büyücüsü</i> Masalı Yoluyla Anlamak	158-172
Arif ÇİÇEK	Kurumlar Sosyolojisi Bağlamında Orta Asya Türk Toplumlarında Aile Kurumuna Genel Bir Bakış	173-183
NOT		184

CONTENTS

ARTICLES

A. Mevhibe COŞAR	About Expressions Compiled from Gumushane Dialects	1-17
Kaplan ÜSTÜNER	Basmala Themed Masnavi by Zihni of Erzurum	18-48
Murat KÜÇÜKUĞURLU	An Important Letter from Erzurum in National Struggle Period	49-58
Bayram NAZIR	Norel's Report on Railway Construction from Istanbul to Basra	59-75
Ercan KARAKOÇ Enver YALÇIN	Sayyid Abdul Qadir as a Politician and a Leader	76-99
Fatih GÜRCAN	Ottoman Empire in 17 th and 18 th Century European Media	100-108
Cevdet AŞKIN	Social Reflection of the Russian Invasion around Gümüşhane During the First World War	109-126
Mehmet Sait BENEK	Foreign Policy of Antiokhos III (223-190 BC)	127-144
Metin BECERMEN	A Critical View on the Establishment of Modern Subject	145-157
Metin BAL	Understanding the Relation of Contemporary Human Being with Nature in terms of Thinking and Existence through Frank Baum's <i>The Wizard of Oz</i>	158-172
Arif ÇİÇEK	A General Outlook on Family Institutions in Central Asian Turkish Societies within the Context of Sociology of Institution	173-183
NOTE		184

A. Mevhibe COŞAR

Prof. Dr. | Prof. Dr.

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon-Türkiye
Karadeniz Teknik University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language & Literature, Trabzon-Turkey
mcosar@ktu.edu.tr

GÜMÜŞHANE AĞIZLARINDAN DERLENMİŞ DEYİMLER ÜZERİNE

Özet

Türkiye Türkçesi ağızları; Doğu Grubu Ağızları, Batı Grubu Ağızları ve Kuzeydoğu Grubu Ağızları olmak üzere başlıca üç grupta toplanmaktadır. Bu tasnifte Gümüşhane ağızları, Doğu Grubu Ağızları içinde gösterilir. Gümüşhane ili ağızları dört alt gruba ayrılan bu ana grup içinde Kars, Erzurum, Erzincan ağızları içindeki ikinci derecedeki alt gruplardan birini oluşturur. Bu çalışmada Gümüşhane ağızları söz varlığında bulunan ve *Derleme Sözlüğü*'nde (DS) yer alan deyimler belirlenmeye ve bir sözlükçe ile verilmeye çalışılmıştır. Öncelikle DS'de yer alan Gümüşhane kaynaklı sözcükler tespit edilmiş, bunların arasından seçilen deyimler tam, yarı ve deyimci örnekleri ile gösterilmiştir. Deyimler işaret ettikleri temalarla ilişkili olarak değerlendirilmiştir. Gümüşhane ağızında kullanılan deyimlerin ayrıntılı ve bölgedeki idari ve coğrafi yapılanmalardaki değişiklikleri takip eden bir çizgide derlenmesi, değerlendirilmesi gerekmektedir. Farklı bölgelere temsil edilebilecek böylesi bir çalışma ile Türkiye Türkçesi ağızlarından derlenmiş ve derlenecek deyimlerin birbiriyle mukayesesi; dilin işleyiş imkânları, sanatlı söyleyiş yeterliği bakımından verileri çeşitlendirecektir. Bunun için "deyim" in sınırlarının belirlenmesi de artık acil bir ihtiyaç hâlinindedir.

Anahtar Kelimeler: Gümüşhane Ağızları, Deyim, Derleme Sözlüğü.

ABOUT EXPRESSIONS COMPILED FROM GUMUSHANE DIALECTS

Abstract

There are mainly three main groups in Anatolian dialects such as Eastern Group Dialects, Western Group Dialects and Northeast Group Dialects Group. With this classification Gumushane dialect is shown in Eastern Group Dialects. In this main group that is divided into four sub-groups, Gumushane province dialect creates one of the sub-groups in the second degree in Kars, Erzurum, Erzincan dialects. In this study, it is tried to determine the expressions situated in Gumushane dialect and located in *Compiling Glossary*, and to give with a glossary. First of all, words in Gumushane sources in DS have been identified and then selected idioms have been shown with full, half and idiomatic examples. Expressions are evaluated in relation to the theme that they pointed out. The expressions in Gumushane dialect are required to be compiled in detailed and evaluated in a line to follow the changes in administrative and geographical embodiments in the region. With such a study that can be represented in different regions, it will be more varied comparison with expression that are compiled from Turkey Turkish and the expression that will be compiled. Because of that, it is an urgent need to determine the border of the expressions.

Keywords: Gumushane Dialects, Expression, Compiling Glossary.

Gümüşhane

Ahmet Refik’in 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan, Batum illerini kapsayan gezi notlarından oluşan *Kafkas Yollarında* adlı kitabı, yüz yıl önceye dair tarihi bir kaynak durumundadır. Kitapta Gümüşhane, “Ardasu’dan Erzincan’a giden yol üzerinden güzel, ruha teselli veren yer” olarak tanımlanmaktadır. Öyle ki; “Gümüşhane’nin bağları, bahçeleri elma, zerdali ve ceviz ağaçlarıyla dolu. Bahçeler dar bir vadide. Yol, vadinin kenarından geçiyor. Yolun etrafı tek tük evlerle muhat. Çiçekli ağaçlar, mebzul çayırılar, gümüşyapraklı söğütler altından, dere medid bir çağıltı ile akıyor.” cümleleri ile çizilen panorama, bu görüşü destekler (Refik 2012: 4).

Bugün Gümüşhane; kuzeyde Trabzon, doğuda Bayburt, batıda Giresun ve güneyde Erzincan illeri ile komşu, 6575 kilometrekarelik %60’ını dağların, %29’unu platoların ve %11’ini ovaların oluşturduğu bir alana sahiptir. Bu alanda 2014 sayımlarına göre 146.353 kişi yaşamaktadır (Tuncel 1996: 273-276).

Gümüşhane ve insanı için S. Özcan San, “Gümüşhane’imiz kapalı bir bölge değildir. Toprak kıtlığı ve geçim darlığı yüzünden heybesini omuzuna vuran Gümüşhaneli, kuşaklar boyu, Gurbet’in yolunu tutmuş, taşçı, duvarcı, marangoz, kalaycı ve katırcı olarak yurdun hemen her yerini gezmiş, görmüş ve bu gurbet yolu, zaman olmuş, Rusya’lara kadar uzanmış.” diyerek kısmen duygusal bir değerlendirme yapar. Akabinde de 1950 seçimlerinde Gümüşhane milletvekili adayı olan Falih Rıfkı Atay’dan bizzat dinlediği bir değerlendirme nakleder. Falih Rıfkı; “Dünyayı gezmiş adamım, hiçbir yerde Gümüşhane köylüsü kadar uyanık köylü görmedim.”¹ demiştir.

¹ Alıntılarda yazara ait imlaya bağlı kalınmıştır. Söz konusu eser, Giriş, İnceleme, Metinler ve Sözlük olmak üzere dört bölümden oluşmuş olup Gümüşhane Merkez esasında, Gümüşhane’nin tarihi, coğrafyası, idari ve sosyal yapılanması hususunda geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Gümüşhane folklorunun tespiti yanında Türkiye Türkçesine nispetle ağız özelliklerine ait önemli değerlendirmeleri içermesi ve söz varlığını örnekleri ile ortaya koyması bakımından kayda değer bir çalışmadır. Sabri Özcan San, Gümüşhane-Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. XVI.

Gümüşhane İli Ağızları

S. Özcan San, Gümüşhane ili ağızlarını ilçe ağızlarına göre kaba çizgilerle belirlerken beş başlıkta değerlendirir:

- 1- Merkez İlçesi Ağzı
- 2- Bayburt² İlçesi Ağzı
- 3- Kelkit İlçesi Ağzı
- 4- Şiran İlçesi Ağzı
- 5- Torul İlçesi Ağzı

Leyla Karahan, Anadolu ağızlarının Doğu Grubu Ağızları, Batı Grubu Ağızları ve Kuzeydoğu Grubu Ağızları olmak üzere başlıca üç grup içinde toplanabileceğini düşünmektedir. Bu tasnifte Gümüşhane ağzı, Doğu Grubu Ağızları içinde gösterilir.³ Gümüşhane ili ağızları dört alt gruba ayrılan bu ana grup içinde Kars, Erzurum, Erzincan ağızları içindeki ikinci derecedeki alt gruplardan birini oluşturur (Karahan 1996: 1).

Karahan, 2. alt grubu değerlendirirken Torul (Gümüşhane) ağzının birçok bakımdan grubun genel özelliklerinden ayrıldığına işaret eder. Gümüşhane ağızlarını da içinde gösterdiği 2. derece alt grupların belirleyici özelliklerini “arka damak ünsüzleri yanında meydana gelen kalınlık incelik uyumsuzluğu” (1996: 80), “ünlü yuvarlaklaşmasının sebep olduğu düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğu” (1996: 81), “hece ve kelime sonunda k > h değişmesi”, “zamir kökenli teklik s. ve 2. şahıs ekleri ile bildirme eklerindeki ses değişimleri” ve şimdiki zaman ekinde meydana gelen ses değişimleri olarak sayar.

Deyimler

Türkçede deyim konusu kabul farklarına bağlı olarak çeşitli biçimlerde ele alınmakta ve hâlen deyim, atasözü, terim, kalıp sözler, birleşik yapılar ayrımının sınırlarının

² Bayburt 1927 yılına kadar Erzurum’a, 1989 tarihine kadar da Gümüşhane’ye bağlı idi. 1989 yılında 3578 sayılı yasa ile il oldu. Tasnif yapıldığında Bayburt il olarak henüz ayrılmamış olmalı. Yine de Sabri Özcan San, tasnifinde idari sınırları esas almadığını belirtir. Erzurum, Erzincan vb. çevre illerin ve merkez ilçe ve köylerin birbiri üzerine etkilerine ve farklılıklarına yer vererek yöre ağızlarının ayrıntılı olarak ele alınması gerektiğine işaret eder (San 1990:113-114).

³ Doğu Grubu Ağızlarını Ağrı, Artvin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van ve Gümüşhane illeri ağızları oluşturur (Karahan 1996: 1).

belirlenmemesi ile ilişkili olarak tartışmalar sürmektedir (Yüceol Özezen 2001: 869-879). Deyimin ne olduğu, ne olması gerektiği konusundaki bu tartışmalara nispetle öğretim alanında kullanılmak üzere hazırlanan sözlüklerden akademik çalışmalara kadar çok sayıda ürünle karşılaşılması dikkat çekicidir⁴.

Ömer Asım Aksoy’un tanımı ile “Bir gramer şekli veya çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve genel kural niteliğinde olmamak üzere çoğunun öz anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözler” olan deyimler (1962:148); toplumca benimsenmiş, genellikle kalıplaşmış kelimegruplarından oluşur. Benzetme, eğretilme, örtmece gibi değişik söz sanatlarından yararlanılarak üretilen deyimler, bir hadiseyi, bir durumu betimlemek, ifade etmek için kullanılır. Aksoy (1977), çoğunlukla birden çok sözcükten kurulan, kısmen tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan deyimlerin yazı dilindeki sayısının 5742 olduğunu bildirir.

Türkçede Orhun yazıtlarından itibaren varlığı takip edilebilen deyimler, dilin işlenmişliğini gösteren önemli bir ölçüttür.⁵

Ömer Asım Aksoy (1977: 140-148), Türkçedeki deyimleri öncelikle şekil ve kavram özellikleri bakımından incelemiş; işlev ve oluşum biçimlerine bağlı olarak 10 başlık altında tasnif etmiştir⁶.

Leyla Subaşı Uzun (1988), deyimleri etraflı biçimde değerlendirdiği yüksek lisans tezi yanında iki önemli çalışma ile ulaştığı verileri paylaşmıştır. Deyim yapılarında

⁴ Ahmet Turan Sinan, Türkiye Türkçesi yazı dilindeki deyim varlığı üzerinde bir çalışma yapmıştır. Sinan’ın bu çalışması 17.137 maddeden oluşan bir dizin içermektedir. Ayrıntılı tanıtım için bk. (Tanyeri 2001: 516), Ayrıca Aksoy’un (1996) bölge ağızlarındaki deyimlerin varlığını ortaya koyan çalışmaların yanı sıra dolaylı veya dolaysız deyim konusunu ele alan bir çok çalışma mevcuttur.

⁵ Orhun Yazıtlarındaki örnekler için **atı küsi yok bolmak** "adı sanı yok olmak", **içre aşız taşra tonsuz** "içerisi aşız, dışarısı esvapsız; karnı aç, çıplak", **közi kaşı yablak bolmak** "gözü kaşı fena olmak", **işig küçüg birmek** "işini gücünü vermek, hizmet etmek", **sabın sımak** "sözünü kırmak", **uça barmak** "uçup gitmek" gibi gösterilebilir (Sinan 2008: 96).

⁶ Buna göre Kavramları değişmece yoluyla anlatım güzelliği ve özgünlüğü kazandıranlar, Anlamca değil, uyak hatırı için oluşturulmuş deyimler, Öykücüm ve konuşma biçiminde olanlar, Bir öykü veya olaya dayananlar, Adetleri, inanışları ve gelenekleri bildirenler, Anlatım güzelliğini düşünmeden bir kavramı oluşturmuş kalıplar, Dilbilgisi kuralının dışında özel biçimleriyle oluşturulmuş olanlar, Eksilti öbekler, Deyimlerin bir türü olan ikilemeler, özel bir yardımcı eylemle kurulanlar (Aksoy 1984: 403-415). Doğan Aksan (1993: 83) da deyimleri, aktarmalar ve nükteli anlatım]; söz dizimi ve anlam bilimi (1996: 171-180) ve Anadolu ağızlarındaki biçimleri (2002: 95-138).

bildirinin düzenleniş biçiminin anlambilimsel, sesbilimsel ve biçimbilimsel ve sözdizimsel yapı olmak üzere üç başlıkta ele alınacağına işaret ederek anlambilimsel yapının değerlendirilmesini vermiş (1991b: 11-120); Türkçedeki deyimleri deyimleşme dereceleri bakımından tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler, yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler, üçüncü dereceden deyimler olarak sınıflandırma, tanımlama ve örneklendirme yoluna gitmiştir⁷.

Gümüşhane İli Ağzlarında Deyimler

Gümüşhane ağzından derlenerek *Derleme Sözlüğü*'ne (DS) dâhil edilen söz varlığı içinde önemli miktarda kalıp söz ve “deyim” mevcuttur. Bu deyimleri Subaşı Uzun'un tasnifi çevresinde değerlendirmek, Türkiye Türkçesi deyim kadrosu içinde karşılaştırmak ya da tematik olarak gruplandırmak mümkündür. Ekte bir sözlükçe halinde ve DS esasında Gümüşhane ağzından derlenen söz varlığından işaretlenmiş deyimler verilmektedir.

Burada deyim olarak işaretlenmiş söz varlığı içindeki 321 birim, Subaşı Uzun'un tasnifi bağlamında kaba bir şekilde şöyle örneklendirilebilir:

Tam Deyimler: *dengi dayanmak, derisini doldurmak, doydur düğündür, gaşuh çalım, kuş kayınmak, küsü tutmak, mafdan geçinmek, malakat olmak, yumuh gözlü, kayışa getirmek kayış etmek, kelep olmak, kelete çaldırmak, partal atmak, samur kürk giymek, sargun olmah, sav sav tav tavolmah, sırtı zir etmek, soyunah vurmah, sülük etmek, şahşahaya galdırmak, şişgün olmah, şurra yeritmek, tahtası mih galdurmamak, tapan çeyhmeh, tarçığını almak, tay gelmek, tay durmak, yağlı ballı olmak...*

⁷ Tam deyimler ya da birinci dereceden deyimlerde, parçaların anlamlarıyla bütünün anlamı arasında doğrudan hiçbir ilişki bulunmaz. Kelimeler deyimleşme olgusuna girerken göndergesel anlamlarını bırakarak deyim anlamı kazanırlar: *arpa ekim dari çıktı*. Yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimlerde anlam yapılanmasındaki göstergelerden biri ya da birkaçı yan anlamlıdır: *agız değiştirmek, boy göstermek*. Üçüncü dereceden deyimlerde anlam yapılanması içindeki göstergelerin, yan anlamlı olma özelliği ile oluşturdukları parçaları aşan ve bütüne ait olan anlam, üçüncü dereceden deyimlerde oluşmaz. Örneğin, *adamına düşmek* deyiminde *adam* göstergesi ‘iş bilen kimse’, *düşmek* göstergesi de ‘rastlamak’ yan anlamlarını taşımaktadır. Bu yan anlamların toplamı bizi kolaylıkla deyim anlamına götürecektir: *adamdan saymak, dar kafalı, başına ekşimek, kafa yormak* vb. üçüncü dereceden deyimler arasında yer almaktadır (Subaşı Uzun 1991a: 29-39).

Yarı Deyimler: *çamdan gavuhtan konuşmak, çerez parası, çığnağa gitmek, çıbar atmak, dırhıh dutturamamak, don kesmek, doyum aşısı, gara çileli, gazı goz anlamak, gelem gusmak, terkeş gözlü, tike tike bahmah, uğrunu kesmek, usluğu çekilmek/geçmek, yavan gonusuh, göz basmak, gözleri almak, habık etmek/hap hap etmek/hapuş etmek, hapahap gelmek/olmak, harpaharp gelmek, minzur asmak, öz ağlamah, sallasirt etmek, sarım görüm olmak, sasuh çalmak, say çeyhnek, sıcağa girmek, soyuhluh düşmek, şer atmah, tangalhaş dönmek/durmak, takas takas geçinmek, tipi yüzlü...*

Üçüncü Dereceden Deyimler: *döl dökmek, garakütük, pıspırtıl olmak, partial atmak, parçalanmah, oyum oyum olmak, mostmust olmak, ilim vurmak, hildirik etmek, hışt etmek, hergeyhmak, haypettihuyputtu, harayçalmah, harpaharp gelmek, hara/hora geçmek, gıvıktırmak, gıcılı bükmek, gezinmek, gırca mırca, tikgozluh, tikine goşmah, yüzbar olmak...*

Tematik bir gruplandırmada Gümüşhane ağızlarında deyimlerin doğası gereği yaşantı ve bu yaşantı içinde edinilen tecrübelerle alakalı olarak insan tutum ve davranışları, insanların birbirleri ile ilişkileri içinde şekillendiğini, çoğu zaman olumluyu özendiren ve içinde eleştiri barındıran bir tablo çizdiği görülebilir.

Eleştirel yönü ile deyimlerin bir çeşit örtmeceye dönüştüğünü söylemek de mümkündür. Sınırlı sayıda da olsa Gümüşhane ağız deyimlerine bakıldığında ağırlıklı olarak olumsuz konu, durum veya olguların kalıp söz ya da deyimlerle anlatıldığı, dolaylı anlatımlarla mizahi bir yaklaşımın sergilendiği görülür.

İnsan ilişkilerinde sözün önemine işaret eden; çok konuşmayı, sözünü bilmemeyi, saygı sınırlarını aşmayı eleştiren çokça deyim varlığı dikkat çeker: *açık ağızlı, ağız bozmak, dallandırmak, mudmuddemek, tillilim etmek, çemçüm etmek, sıvı zır etmek, partial atmak, bıdırdamak, damur dumur, samur kürk giymek, partial atmah, sıplatmah, top kesmeden* bunlar arasında gösterilebilir.

Yokluk ve yoksulluk, bir yandan dolaylı olarak ifade edilirken diğer yandan “tahtası muh galdırmamak” gibi benzetme ögesinin dikkat çekiciliği ile dile gelir: *baldırıçiplak,*

garadansılacı, ayağının çorabı olmamak, takas takas geçinmek, veremevi, yavannah, tıngıl elek tıngıl saç, yalın yessir olmak gibi.

İnsanlara mahsus genelleşmiş bir takım özellikler toplumun eleştirilerine maruz kaldığında deyimler iyi bir ifade aracına dönüşmektedir. Gerek bireysel özellikler, gerekse karşılıklı ilişkilerdeki çoğu zaman aksaklıklar deyimlerle örneklenir.

İnsanlar arasındaki ilişkileri zedeleyen, toplu yaşamdaki uyumu bozan insan veya davranışların örneklendiği deyimler vardır: Ölçünlü dilde “mızıkçı, oyunbozan, aldatıcı” gibi kelimelerle açıklanan deyimler için: *bıcırğan, gıcarlamak, cığızlamak, beciklamak, gaynadannah etmek, ordu bozannah, oytarannah, piye etmek, kayışa getirmek, sıçan duzağı* gösterilebilir.

Küskünlük, kırgınlık gibi halleri ifade için kullanılan deyimlerde; *burcu kırım, ağzı dolu, dadarmah, küsü tutmak, soyuhluk düşmek* kullanılır.

Söz dinlemeyen, inatçı insan halleri: *dik kulak, şurrayeritmek, tikgozluh, tikine goşmah, gasbannah yapmak, gıslenmek* gibi örneklerde görülür.

Sonuç Yerine

Türkçedeki deyimler, dilin kalıp söz üretme yeterliğinin; anlam üretme, anlam için karşılık getirme özelliğinin örnekleridir.

Bu çalışmada Gümüşhane ağzı söz varlığında bulunan ve *Derleme Sözlüğü*'nde⁸ yer alan deyimler belirlenmeye ve bir sözlükçe ile verilmeye çalışılmıştır. Öncelikle DS'de yer alan Gümüşhane kaynaklı sözcükler tespit edilmiş, bunların arasından seçilen deyimler tam, yarı ve deyimli örnekleri ile gösterilmiştir. Deyimler işaret ettikleri temalarla ilişkili olarak gruplandırıldığında insan ilişkileri ve toplumsal düzenin getirdiği düzenlemelere bağlı tespit ve eleştirileri barındıran, karşılaşılan -dolayısıyla karşılaşılmaması muhtemel her durumu tasvirlerle ortaya koyan ve belli oranda ironi içeren

⁸ Türk Dil Kurumu yayını olan *Derleme Sözlüğü* (AÜ Basımevi, Ankara 1993XI Cilt), Türkiye Türkçesi ağzlarının söz varlığını ortaya koyan temel başvuru kaynaklarından biridir. Söz konusu eserin içerdiği söz varlığı içinde önemli bir miktarda deyimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Gümüşhane ağzına kaynaklanan söz kadrosundan deyim değeri taşıyan sözcükler ele alınmıştır. Burada Sabri Özcan San'ın da eserinde 310 adet deyimle anlamları ile birlikte yer verdiğini ve bunların kullanımlarını başta derleme metinlerinde geçen şekilleri olmak üzere örneklendiğini belirtmek gerekir.

örneklerden oluşmaktadır. Gümüşhane ağzında kullanılan deyimlerin ayrıntılı ve bölgedeki idari ve coğrafi yapılanmalardaki değişiklikleri takip eden bir çizgide derlenmesi, değerlendirilmesi gerekmektedir. Farklı bölgelere temsil edilebilecek böylesi bir çalışma ile Türkiye Türkçesi Ağzlarından derlenmiş ve derlenecek deyimlerin birbiriyle mukayesesi; dilin işleyiş imkânları, sanatlı söyleyiş yeterliği bakımından verileri çeşitlendirecektir. Bunun için “deyim”in sınırlarının belirlenmesi de artık acil bir ihtiyaç halindedir.

Deyimler İçin Sözlükçe

- abuhlamak/abuklandırmak:** Güvenmek, bel bağlamak, ümit etmek; umutlandırmak; s. 32.
acılanmak: Sızlanmak, yakınmak s.4405.
açık ağızlı: Aptal, salak s.59; boş boğaz, geveze; s.58.
adamuklu: Hatır, gönül sayan, insanıyetli; s. 64.
adı çekilmek: Bir kız veya kadının adı çıkmak, hakkında söz söylemek, dedikodusu yapılmak; s.66.
adıgıyn atmak: Tıpış tıpış yürümek; s.66.
ağdırmak: Aşağı inmek, yük veya terazide denge bozularak bir yanı ağır gelmek; s.102.
ağız bozmak: Kötü söz söylemek; s. 4408
ağız vermek : Akıl vermek, öğütlemek, kışkırtmak; s.100.
ağzı dolu: Lafı bitmemiş, Söyleyecek sözü olan kimse; s.117.
ağzı pek: Sır vermeyen, ketum (kimse); s.120.
ahla anmak: Akla gelmek; s. 132.
akar takar: Baş aşağı, tepe taklak; s.140.
akyüzlük: İffet, namus, şeref; s.165.
al basmak: Loğusalık sırasında, hasta kötü bir ruh tarafından boğucu ve öldürücü krizlere maruz kalmak; s.207.
alağuz: Ara bozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, döneke; s.17s.
alahaşhaş: Çok ve karışık renk (alay anlamında); s. 188.
alan talan etmek, alentelen etmek: Altüst etmek, dağıtmak, karmakarışık etmek; s.196.
alımını almak: Hak ettiği cezayı görmek, paylanmak, hakarete uğramak; s.218.
allanmak: Süslenmek; s.224.
alılı yeşilli olmak: Gelin olmak; s.225.
altına etmek: Çok korkmak; s.4416.
andallamak: Kollamak, gözlemek; takip etmek; s.257.
ander⁹ kalmak: Ellere kalmak, başkasının olmak; s. 259.
anmak, aınmak: Söz vermek, vaat etmek; s.275.
anna/annağa gelmek: Görünür bir yere gelmek, ortaya çıkmak, karşı tarafa gelmek; s.277.
annaklamak: Dikkatle etrafı araştırmak, gözetlemek; s.277.
apuşmak: Birinin üzerine çullanmak, asılmak; s.29s.

⁹ **ander: 1.** Ölüden kalan eşya, sahihsiz kalan eşya, soyka; s. 258.

- ara bulmak:** Vakit bulmak, eli değmek; s. 292.
- aralamah:** Kavga eden iki kişiyi araya girerek ayırmak; s. 296.
- arhalamah:** Sahip çıkmak, yardım etmek, kayırmak; s.312.
- asırgamak:** Az görmek; s. 440.
- asırganmak:** Zor gelmek, isteksiz olmak; s.440.
- aş çalmak:** Hamurdan kesilmiş makarnayı pişirmek; s.35s.
- aş kesmek:** Makarna kesmek; s.359.
- ateş almaya gelmek:** Konuk, kısa süre oturmak; s. 4428.
- avkalamak:** Örselemek, hırpalamak, ansızın altına almak; s. 385.
- ayharmannanmak:** Ay halelenmek; s.415.
- ayağının çorabı olmamak:** Yoksul olmak; s.443s.
- ayak kaldırmak:** Çabuk yürümek, acele etmek; s. 403.
- ayaklaşmak:** Zıt gitmek, çekişmek; s.403.
- ayılmak:** Ayılmak, uyanmak, akli başına almak, intikal etmek.
- ayın beyin olmak:** Şaşırarak, şaşkına dönmek, tuhaflaşmak; s. 418.
- ayın oyun iş değil:** Az şey değil, çekilir iş değil; s. 420.
- ayın oyun 2:** Bozuk düzen, karışık, karnakarışık, olur olmaz, acayip, baştan savma, geliş güzel; (Uluşiran *Şiran-Gm.köyleri); 419.
- ayır bayır etmek:** Küçük parçalara ayırmak, parçalamak; s. 420.
- ayırtba ayırt:** Apaçık, besbelli; s. 420.
- aytarmak:** Oyalamak, aldatmak, kandırmak; s. 432.
- balavurt:** Söz ve hareketleri kaba olan (kimse) s. 500.
- baldırbacak:** Açık, saçık çıplak, çırılçıplak; s.502.
- baldırı çıplak:** Kendini bilmez, yoksul; s. 4442.
- Baldudak:** Yüze gülen, ikiyüzlü, dalkavuk (kimse); s. 503.
- balla kesmek:** Konuşanın sözünü müsaade isteyerek kesmek; s. 509.
- basaruğu olmamak:** Korkusu olmamak “Benim kimseden basarugum yok.”; s.338.
- baş koşmak:** Ön ayak olmak s.; s.568.
- başaçımah:** Başa çıkmak; s. 550.
- baş sürmek:** Yapılan bir işi, bir iyiliği sonuna kadar sürdürmek. “Bir iyilik yaptın bari başa sür.”; s. 553.
- baş tapmak** Başa kakmak, yapılan iyiliği yüzüne vurarak birini incitmek.
- baş vurmak:** Bağlanan bir işi bitirmek; başa kakmak, yapılan iyiliği yüzüne vurarak birini incitmek; s. 553.
- başarat etmek¹⁰:** Bir işe başlamak, teşebbüs etmek; s.553.
- başı çekmek:** Baş çekmek, baş koşmak, ön ayak olmak; s.559.
- başı darda kalmak:** Borçlanmak; s. 4447.
- başı kel:** Suçlu; s. 559.
- başıboş:** Dul kadın; s. 558.
- bazlamak:** Acele etmek, pişirmek; s. 589.
- beciklamah:** Mızıkçılık etmek; s.592.
- bedlemek:** Kızmak, öfkelenmek, huylanmak; s. 596.
- behetmek:** Korkutmak için beh kelimesini hızlı söylemek; s. 599.
- bel vermek:** Desteklemek, yardım etmek “Bana bel ver bu işi yapalım.”; s. 624.
- beli bek olmak:** Güveni olmak “Ahmed’in sana belı bektir.”; s. 617.

¹⁰ **başarat:** Basiret, aldanmaya meydan vermeyecek şekilde gerçeği açıkça görebilme yetisi “Başaratım bağlandı.” (Gm. ve köyleri) isim 552.

- belinlemek/belinlemek:** Şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak şaşırarak.
- bellemek:** Eğilmek, bel vermek “Ahırın orta ağacı belledi, kırılacak.”;s. 622.
- belliletmek:** Haddini bildirmek, ağzının payını virmek; s. 623.
- bengildetmek:** Bebeği ağlatmak; s. 628
- beri dönmek:** Hasta biraz iyileşmek; s.634.
- beynine girmek** Canını sıkmak; s. 648.
- Bezlemek:** Cild pul pul kabarmak; s. 653.
- bıdırdamak:** Kendi kendine konuşmak, mırıldanmak, homurdanmak, söylenmek; s.660.
- boğazlanmak:** İştahı açılmak, bol bol yemek; s. 728.
- bolbolamak:** Bol bol, döke saça, geniş; s. 734.
- boncuklamak** : Kaçmaya, boyunduruktan kurtulmaya çabalamak; s. 736.
- boramboram:** Bol bol aralıksız; s.737
- boşuna silmek:** Niyetini anlamak için söyletmek, konuşurmak; s. 740.
- bucalamak:** Gayret etmek; s. 776.
- burcu kırım:** Küsgün, kırgın; s. 795.
- burun boğaz:** Yarı dargın “Ahmetle konuşuyorum ama burun boğaz”;s. 803.
- burun etmek:** Darılmak, gücenmek; s.803.
- büvellemek:** Emeklemek; s. 830.
- camurlamak:** Katlayıp bir araya getirmek; s.854
- cangama:** Gürültü, yaygara, ağız kavgası; s. 856
- cavramak:** Uğraşmak, didinmek, çabalamak; s.867
- cayırtı vermek:** Telaşla, bağırıp çağırarak korkutmak; s.869
- ceklemek:** Bakır kaplara konan yemekler yeşermek s.877
- celbecep olmak:** Bir kimse yüzüzlük ederek bir şey elde etmeye çalışmak; s.877
- cemcük ağız:** Sözleri tam telaffuz edemeyen kimse; s.879
- cengeriçihmak:** Oksitlenmek, paslanmak; s.882
- cengleşme:** Gürültü, yaygara, ağız kavgası; s.856
- ceplemek:** Küfür etmek; s. 883
- cevcevelenmek:** Oyalanmak, isteksiz isteksiz konuşmak; s.887
- cıbarmak:** Sırılsıklam ıslanmak, s.89; çıplak vücuda değnek vurarak şişirmek; s.953
- cıbidığı çıkmak:** Sırılsıklam ıslanmak; s.890.
- cıbilları goşmak:** İnat etmek, sözünden dönmemek; s.892.
- cıbit olmak:** Sırılsıklam ıslanmak; s.890
- cığalamah:** Kabadayılık etmek; s.898
- cığızlamak/cıhızlamah/cılgamak/cıgızlanmak¹¹:** Oyunda mızıkçılık etmek; s.904
- cılavlanmah¹²:** Çok isteklenmek; s.907
- cılğar olmak:** Su, tarlayı kaplamak; s.911
- cındarlanmak:** Sinir buhranı geçirmek; s.919
- cıp etmek:** Yıkanmak; s.925
- cırdiklenmek:** Tay, dana ve kuzular sıçrayıp oraya buraya koşmak; s.928
- cırlırlı:** Çocuğun bağırarak ağlamasını anlatır; s.930
- cırımçırım etmek:** Parça parça etmek; s. s.931
- cırım çekmek:** Dikkatle aramak; s.931
- cırlamah:** Karşı gelmek; s.932.

¹¹ **cıgızlık** : 1. Mızıkçılık s.905

¹² **cılav:** İstek (Uluşiran, Şiran, Gm.) s.907

- cırlamak:** İnce ses çıkararak ağlamak; s. 932.
cırmak çekişmek: Lades tutuşmak; s. 936.
cırmak/cırtmak: Yırtıp parçalamak; yırtmak s.940.
cırtlamak: Kuş ve kümes hayvanları pislemek; s.939.
civıhlamak/civıklamak: İshal olmak; s.943.
civilatmah: Kuş gibi bağirtmak; s.943.
civızlık: Mızıkçılık; s.905.
cızdırıvermek: Baştan savmak; s.947.
cızgırtmak: Su püskürtmek; dönmek, caymak. s.947-949.
cızdan çıkmak: Doğru yoldan çıkmak; s.948
cibartmak: Çıplak vücuda değnek vurarak şişirmek; s.953.
cinevüzhallı: İnce görüşlü, her şeyi bilen adam; s.978
coldur coldur coldurdamak: Oraya buraya çişini yapmak; s.996
cöcelenme: İsteksizce oyalanma; s.1005
cuğurlamak: Bir şeyi avucunda sıkıp buruşturmak; s.1010
cur/çur etmek¹³: Oyunu bozmak; s.1305
çamdangavuhtan konuşmak: Oradan buradan anlamsız konuşmak; s.1064
çapan etmek: Alkışlamak (küçük çocuklar hk.); s.1073
çarpmak: At koşturmak; s.1084
çaşıtlamak¹⁴: Casusluk yapmak; s.1086
çeç etmek¹⁵: İri samandan buğdayı ayırmak; s.1105.
çelemek: Sinirlenerek gözlerini açıp bağirmek; s.1121.
çemçüm etmek: Sözü ağızda gevelemek; s.1129.
çemkirmek/çemkürmek: Karşı gelmek, sert cevap vermek; köpek olduğu yerde kesik; kesik havlamak; s.1130.
çevrülme: Dişi hayvan erkeğiyle çiftleştirilmek; s.1154.
çığnağa gitmek: Ayak altında ezilmek; s.1163.
çimçim: Az az, isteksizce (yemek hk.) s.1222.
çimçimlenmek/çimdinmek: İsteksiz yemek yemek; s.1222.
çinilemek, çinilemek: Kulak çınlamak; s.1229.
çipçip etmek: Çocuk dilinde yıkanmak; s.1231.
çöçelemek/çöçelenmek: Oyalanmak, iş yapar görünmek; s.1276.
çöllemek/çüllemek: Mahvetmek, berbat etmek; s.1283,1308.
çürütme: Oyunda sayı kaybetmes; s.1309.
daban etmek: Cüret etmek, cesaret etmek; s. 1314.
dabanlamak: Kuvvetli olarak itmek, sıkıştırmak; s. 1314.
dadarmak: Küsmek, surat asmak.; s.1319.
dallandırmah/dallandırmak: Gizli bir şeyi etrafa yaymak; s. 1346.
damdamadan: Düşünüp, ölçüp biçmeden; s. 1351.
dandannamak: Nazlatma, okşama; oyalanmak, sallanmak; s. 1357.
dandazlamak: Bir şeyin kusurunu inceden inceye aramak, üzerine çok düşmek; s. 1357.
dangaldungal: Gelişigüzel, biçimsiz kaba saba: “eyle dangaldungal iş olmaz, adam gibi iş isterim.” s. 1359.
davırdıvır: Kendi kendine konuşma mırıldanmayı anlatır; s. 1450.

¹³ **Cur:** Oyunda sayıların boşa gitmesi hali s.1017

¹⁴ **Çaşıtlamak/çaşut:** Casus s.1085; şaşırtan, aldatan s.1086

¹⁵ Savrulularak samanından ayrılmış tahıl yığını (Korzof, Şiran, Havsu, Kelkit, Gm.) s.1103

- dengi dayanmak:** Parasını en son haddine kadar harcamak, elinde avucunda bir şey kalmamak; s. 1423.
- derisini doldurmak:** Bir mal değerinden fazla paraya alıcı bulmak, değeriden fazla etmek; s. 1434.
- devşenmek:** Debelenmek, çırpınmak, kıvılcıdamak; s. 1446.
- dızılmak:** Çabuk, acele etmek; s. 1476
- dilleşmek:** Kavga etmek, ağız kavgası yapmak; s. 1471.
- dilli düdük etmek:** Bir şeyi çok söyleyip etrafa yaymak; s. 1496.
- din vermek:** Kulak kabartmak, dinlemek; s. 1507.
- dolukmak:** Göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek; s. 1547.
- don kesmek:** Tarlada çalışan birkaç kişiden biridiğerlerini geriye bırakmak için önlerine geçerek kazmak; s. 1561.
- doydur düğündür:** Bol bol yararlanma fırsatı çıkmıştır anlamında kullanılır; s. 1568.
- doyum aş:** Herkesin bedava yemesi için yapılan hayrat yemeği; s. 1568.
- dundumak/ dunulmak:** Gözden kaybolmak, görünmez olmak; yükselmek, havalanmak “Uçurtma dulundu”; s.1603.
- follatmah:** Yerinden oynatmak, kaldırmak; s.4505.
- gabala olmak:** Bir işi götürü almak; s. 1882.
- Gada almak:** Dert ve üzüntüsünü paylaşmak; s.1888.
- gadırgudur etmek:** Anlaşılmayan sözler söylemek; “Dili anlaşılıyor gadırgudur edip duruyor.”; s. 1890.
- gaguç olmak:** Soğuktan kıvrılıp büzülmek; s.1893.
- gangallatmak:** Gözlerini korkunç şekilde açarak bakmak; s. 1912.
- garansızlık:** Giriştiği işte parasız kalarak orayı terk edip giden; s. 1918.
- garakütük:** Evin yaşlısı, büyüğü; s. 1919.
- gargış etmek:** İlenmek; s. 1924.
- garıgullet:** Kadınlar topluluğu; s. 1925.
- garılmak:** Gözler kardan rahatsız olmak; s.1926.
- garmakadal:** Karma karışık; s. 1929.
- gasbannah yapmak:** Bir işi inadına yapmak; s. 1932.
- gaşuh çalımı:** Kahvaltı zamanı; s.1935.
- gavragucah olmak:** Kucaklaşmak; s. 1939.
- gaydınabahmak:** Başının çaresine bakmak; s. 1944.
- gayın tutmak:** Emniyete almak, sıkı tutmak; s. 1946.
- gaynadannih etmek:** Kavgayı kızıştırmak; s. 1948.
- gaypıtmak:** Kimse görmeden çalıp kaçmak; s. 1949.
- gaytarmah:** İşten kaçmak; s.1951.
- gazıgoz anlamak:** Söylenen sözü yanlış anlamak; 1954.
- gehet olmak:** Bir şeyin kıt olması, bulunmaması; s. 1971.
- gelemgusmak:** Mürekkep kalemi mürekkep akıtmak; s.1975.
- gezinmek:** Yüz numaraya gitmek; s. 2023.
- gıarmak:** Oyun bozanlık etmek, mızıkçılık etmek; s. 2025.
- gıclı bükmek:** Bir işi yapmaktan vaz geçmek; s.2027.
- gıdım gıymih:** Zorlukla anlamında kullanılır. “Ben onları her gapıdan gıdım gıymih topladım”; s. 2034.
- gılguyruh:** Çok gezen kadın; s.2042.
- gırılmak/gırmak:** Soğuktan titremek, üşümek; s. 2059.

- Gıslenmak:** Bir şeyi inadına, kasıtlı olarak yapmak; s. 2062.
gıvıktırmak: Birini تنها bir yerde kötülük yapmak için sıkıştırmak; s.2063.
gıylıye almak : Önemsemek; s.2067.
göz basmak: Nazar değmek; s. 2175.
gözleri almak: Az uyumak, uyur gibi olmak; s. 2183.
habık etmek/hap hap etmek/hapuş etmek: Çocuk dilinde yemek, yutmak; s.2246, 2279.
halhaver olmak: Çok harap, yıkılacak halde olmak; s.2260.
hapahap gelmek/olmak¹⁶: Karşı karşıya, yüz yüze gelmek;
hara geçmek: Hoşa gitmek, işe yaramak; s.2408.
harayçalmah: Yüksek sesle herkesin duyacağı biçimde bağırarak; s.2285.
harpaharp gelmek: Beklenmedik bir yerde ve zamanda karşılaşmak; s.2294.
hartumuböyük: Çok yiyen, obur kimse; s.2296.
havul havul konuşmak: Ağır hasta olan kimse sayıklamak; s. 2313.
haylecene/heyleceneolmak: Görüldüğü gibi, öylece olmak; s.2319.
haypettehuyputtu: Ne yaptı yaptı anlamında kullanılır; s.2320.
hedikleme/hefilemeyh: Gizli şeyleri dinleme, gözetleme; s.2328.
henek etmek: Şaka yapmak, alay etmek; s. s.2339.
hengeme-(hengame): Söz kalabalığı; s.2339.
hergeyhmak: Sözüden, düşüncesinden dönmek; s.2344.
hıpışhıpış etmek: Bir şey yemek (Çocuk dilinde); s.2367.
hışt etmek: Kesip atmak; s.2381.
hildirik etmek: Kullanılmayacak kadar eskitmek işe yaramaz duruma getirmek; s.2384.
ıldırıldırıldırdamak: Parıl parıl parlamak; s. 2465.
ıldırdamak: Arasıra parlamak; s. 2464.
ırımçırım etmek: Yırtmak, paramparça etmek; s. 2486.
ilim vurmak: İlmek atmak; s. 2525.
ivekivek etmek: İnceden inceye araştırmak, soruşturmak, incelemek; s. 2570.
kayışa getirmek/ kayış etmek: Kandırmak, aldatmak; s.2701.
kelep olmak: Yılan kıvrılmak, çöreklenmek; s. 2729.
kelete çaldırmak: Kaçamak yapmak; s. 2731.
kuşkayınmak: Akılsızlık etmek; s. 3015.
küsü tutmak: Dargınlığı, sürdürmek; s. 3051
mafdan geçinmek: Para ve ekmek vermeden yararlanmak; s. 4582.
meçe gelmek: Olacak duruma gelmek; s.4589.
meys etmek: Başkasının varlığını elinde tutmak; s. 4593.
mınzur asmak: Surat asmak; s.4600.
mostmust olmak: İmansız ölmek; s.4598.
mudmud demek: Söylememesi gereken sözü söyler gibi yapmak, gevelemek; s. 4599.
muğur olmak: Aşağıdan almak; s.4599.
ordubozannih: Mızıkçılık; s.4614.
oturuh üstü olmak: Çömelmek; s.4617.
oytarannih: Kandıracılık, aldatıcılık “Ben oytarannih sevmem eyle”; s.4618.
oytarmak: Aldatmak, oyalamak; s.4618.
oyumoyum olmak: Çok üzülme; s.4618.
ödürtmek: Kapanan sözü, konuyu yeniden açmak ve sürdürmek; s.4620.
örtük yüz: Yazgısı kötü, düşkün; s.4627.

¹⁶ hapahap: Ansızın, birdenbire

- özağlamak:** İçten yanmak; s.4630.
parçalanmah: Çok sinirlenmek; s.4636.
partal atmak: Övünmek, abartarak konuşmak; s. 4637.
pata atmah: Selam vermek; s.4638.
perenperenolmah: Şuraya buraya dağılmak; s.4643.
peşgetürmek: Uygun biçimde karşılık vermek; s. 4644.
peteyh söndürmek: Arıları suyla öldürmek; s.4645.
pıspıtıl olmak: Semirmek, şişmanlamak; s.4647.
piyasolmah: Utandırıcı sözler karşısında susmak, sus pus olmak; s.4650.
piyeetmeh: Oyunda kandırmak; s.4650.
sallantudaolmah: Gecikme ya da kararsızlık yüzünden iş sürüncemede kalmak; s.4666.
sallasırt etmek: Başkasının malını, olurunu almadan sırtına alıp gitmek; s.4666.
samur kürk giymek: Söylenmemesi gereken sözü yerine gidip ulaştırmak; s.4668.
sargun olmah: İçten, yürekte, candan anlaşmak/ hava kapalı olmak; s. 4671.
sarım görüm olmak: Sarmaş dolaş olmak; s.4672.
sasuh çalmak: Yağ, peynir vb. yiyecek az kokuşmak; s. 4673.
sav sav tav tav olmah: Kalabalık dağılmak, yoğun iş bitmek; s.4675.
sayçeyhmek: Çekinmek, saygı duymak; s.4675.
seçilmiş olmak: Büyümek, gelişmek; s.4677.
sevüdük olmak: Sevinç ve coşku ile şaşırıp eli ayağı dolaşmak; s.4686.
sıcağa girmek: Çocuğu olması amacıyla kadınlar sıcak suya girmek, oturmak; s.4687.
sıçanduzacı: Aldatılma, fak; “Ben heçsıçanduzacına düşecek adam mıyım?”; s. 3600.
sırı zır etmek: Duyduğu sözü hemen başkasına iletmek; s.4692.
sırsıpıç olmak: Çok ıslanmak, sırsıklam olmak; s.4692.
soyuhluh düşmek: Ara bulmak soğukluk girmek; s.4704.
soyunahvurmah: Sütten kesilmek “Davarlar daha sağılmıyor, soyunah vurdu.” 4704.
sus görünmek: Sessiz, suskun davranmak; s.4709.
sülük etmek: Alçak gönüllü davranmak; s. 4711.
sürüşmek: Kavga etmek; s.4714.
şahşahayagaldırmak: Abartmak; s.4717.
şaplah uşacı: Herkesin her fırsatta hıncını aldığı kişi, şamar oğlanı; s.4719.
şarlatannih etmek: Yaramazlık etmek; s.4720.
şar şar etmek: Su bol akmak; s.4721.
şer atmah: Birine suç atmak, kara çalmak; s.4723.
şer vahtı: Güneş battıktan sonraki zaman, ezan zamanı; s.4723.
şıltnamak: Onurlanmak, yüreklenmek; s. 3767
şıplatmah: Duyduğu sözü ivedilikle yerine ulaştırmak, söz taşımak; s. 4725.
şirnetmek: Bebeği hoplatıp güldürmek; s.4728.
şışgün olmah: Kin tutmak; s. 4729.
şurrayeritmek: İstediğini yapmak, inadını yerine getirmek ya da yapacağına kendi kendine söz vermek; s.4730.
tahtası mih galdurmamak: Yoksulluk; s.4732.
tahtasız: İnanıcı, imanı az kimse; s.4733.
tahtuh etmek: Gürültü etmek; s.4733.
takastakas geçinmek: Geçim sıkıntısı çekmek, zar zor çekinmek; s. 3806
tangalhaş dönmek/durmak: Takla atmak; s.4737; baş ve eller üzerinde bacaklar yukarı durmak; s. 3820.
tapanceyhme: Aldığı nesneyi vermemek, yadsımak; s. 4737.

- tarçığını almak:** At vb. hayvanlar kışı geçirdikten sonra ilk kez doyaya çayırdaki yayılmak; s. 3833.
- tay gelmek:** Denk, eşit olmak; s.4744.
- taydurmak:** Yeni yürümeye başlayan çocuk, yardımsız ayakta durmak; s.4744.
- tegellemek:** Göz önüne, akla getirmeye çalışmak; birinin aklını karıştırmak; s. 4746.
- telmeyitolmah:** Güçsüz, bitkin düşmek; s.4749.
- tepegöz:** Önüne bakmadan iş yapan, yürüyen, sakar; s. 4752.
- termaşgalmak:** Yok olmak, ölmek (ilenç); s.4754.
- termekerlik:** Kötü yararsız iş yapma, için; s.4755.
- tingil elek, tingil saç:** Yoksulluk, parasızlık için; s.4759.
- tırısıyıymak:** Uzaklaşmak, gitmek; s.4760.
- tiketikebahmah:** Dikkatle bakmak; s.4762.
- tikgozluh:** Dik kafalılık; s.4762.
- tikine goşmah:** İşi güç duruma sokmaktan direnmek, yokuşa sürmek; s 4762.
- tillilim etmek:** Gizlenmesi gereken sözü ona buna duyurmak, yaymak; s.4762.
- tipi yüzlü:** Suratı sürekli asık, gülmez; s. 4763.
- tokalak etmek:** Konuşmak, yarenlik etmek; s. 3950.
- top kesmeden:** Ağır, aşağılayıcı sözleri çekinmeden söyleme için; s.4769.
- tökümlü olmah:** Bereketli, artırımlı olmak; s.4772.
- uçur buçur etmek:** Bölük pörçük etmek; s.4781.
- ulh etmek:** Hep birden saldırmak; s.4784.
- usluđu çekilmek/geçmek:** Bayılmak, içi geçmek; s. 4043
- ündür etmek:** Alçak gönüllülük yapmak; s. 4065
- üznyhalmah:** Üzüntüyle hastalanmış hastanın iyileşmesi inancıyla bedenine sarılan pamukları yakıp hemen söndürmek; s.4799.
- vazalah/vazalak:** Yersiz, gereksiz kaba konuşan, densiz; s.4802.
- veremevi:** Yoksul aile; s.4803.
- yadurgun olmak:** Alışmamak, yabancılik çekmek; s.4114.
- yağan etmek:** Birinin üstüne suç atmak; s. 4116
- yağlı ballı olmah:** Çok yakın dost olmak aralarından su sızmamak; s.4121
- yalım alçahlığı:** Eziklik, s.4145; eksiklik, s. 4811.
- yalın yessir/essir olmah:** Aç, çıplak çabalamak, çalışmak; s.4146.
- yan çalmak/çeyhmek:** Kaçınmak, işi gevşek tutmak caymak; döneklik yapmak; s.4812.
- yankazlamak¹⁷:** Düzene başvurmak; s. 4170.
- yannamah:** İştenden kaçmak; s.4813.
- yapındırma:** Uydurma (söz için); s. 4178.
- yaşmahlamah:** Değirmende, ambara ve taş altına serpilmiş un, toplanmak; s. 4198.
- yavangoşuh:** Yersiz yararsız söz; s. 4203.
- yavannah:** Yoksulluk, yiyeceksizlik; s. 4203.
- yavınamak/yavuncumak:** Eğilip büzülecek yalvarıcı bir tavırla durumunu anlatmak; s.4205.
- yemçeyhtöyhme:** Boşuna umutlandırma; s. 4241
- yolluolmah:** Anlayış göstermek, s. 4291; geleneklere uygun davranmak, s. 4823.
- yumuş gözlü:** Yumuşak yaradılışı, duygulu; s.4825.
- yumuşamah:** Yola gelmek; s. 4318
- yutgunmah:** Sözü ağzından çıkarmamak; s. 4322
- yüzbar olmak:** Yüzleşmek, yüz yüze gelip hesaplaşmak, anlaşmak; 4335.

¹⁷ **yankaz:** Düzenici s. 4170.

zevklenmek/zeyhlenmek/zeyhlenmeyh: Alay etmek; s. 4357,4833

zey gezmek: Gelin gezdirmek; s. 4363.

zılgıt vermek/zılgıt virmek/zılgıtlamak: Döverek ya da azarlayarak gözdağı vermek; s. 4369.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (1993). *Türkçenin Gücü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

AKSAN, Doğan (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara: Engin Yayınevi.

AKSAN, Doğan (2002). *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

AKSOY, Ömer Asım (1962). “Atasözleri, Deyimler”, TDAY-Belleten, s. 131-166.

AKSOY, Ömer Asım (1977). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü III*, Ankara: TTK Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım (1984). *Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü II*, Ankara: TDK Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım (1996). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, Ankara: TDK Yayınları.

KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yayınları.

REFİK, Ahmet (2012). *Kafkas Yollarında*, ed. M. Sait Karaçorlu, İzmit: Temel Yayınları.

SAN, Sabri Özcan (1990). *Gümüşhane - Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

SİNAN, Ahmet Turan (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya: Kubbealtı Yayıncılık.

SİNAN, Ahmet Turan (2008). “Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2): 91-98.

SUBAŞI UZUN, Leyla (1988). *Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SUBAŞI UZUN, Leyla (1991a). “Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri”, *Dilbilim Araştırmaları*, ss. 29-39, Ankara: Hitit Yayınevi.

SUBAŞI UZUN, Leyla (1991b). “Deyimlerde Bildirinin Düzenleniş Biçimi ve Özellikleri”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, ss. 111-120, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-2.

TANYERİ, Yavuz (2009). “Türkçenin Deyim Varlığı, Dr. Ahmet Turan Sinan, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya 2001, 516 s.”, *Turkish Studies*, 4(8): 2586-2590.

TUNCEL, Metin (1996). “Gümüşhane”, *İslam Ansiklopedisi*, 14, ss. 273-276, İstanbul: TDV Yayınları.

YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2001). “Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, 600: 869-879.

<http://www.gumushane.gov.tr/nufus> (Şubat 2016).

Kaplan ÜSTÜNER

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şanlıurfa-Türkiye
Harran University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature, Sanliurfa-Turkey
kaplanustuner@yahoo.com

ERZURUMLU ZİHNİ'NİN BESMELE KONULU MESNEVİSİ

Özet

İslam dininin kaynaklarında önemle yer alan ve her hayırlı işin başı olarak tekrarlanan besmele, klasik şiirimizde de bahsedilen konular arasındadır. Besmele, daha çok divanların önsözleri ile ilk beyitlerinde, “bismillah” redifli gazellerde ve mesnevilerin giriş bölümlerinde ele alınmıştır. Besmelenin, divanlarda müstakil ve hacimli olarak ele alındığı mesnevi sayısı ise çok azdır. Bunlardan biri de Erzurumlu Zihnî'nin Divanında bulunan mesnevisidir. Bu makalede, bir divan şairinin müstakil olarak yazdığı besmele konulu mesnevisi incelenmeye çalışıldı. Besmele hakkındaki genel bilgiler giriş bölümünde verildi. Mesnevi, şekil ve içerik açısından incelendi. Aruzun “fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün” kalıbıyla yazılan mesnevinin toplam beyit sayısı 118’dir. “Dini mesneviler” grubunda yer alan manzumede, bölümler kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamıştır. Mesnevide besmele, çok çeşitli açılardan ele alınmış, değişik benzetmelere konu edilmiştir. Mesnevinin bütün beyitlerinin dil içi çevirisi yapılmıştır. Beyitlerin günümüz Türkçesine aktarılmasıyla okuyucunun mesnevi ile doğrudan iletişim kurması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Besmele, Erzurumlu Zihnî, Mesnevi.

BASMALA THEMED MASNAVI BY ZİHNİ OF ERZURUM

Abstract

Basmala, thought to be the starting point for every good deed and have been importantly stated in Islamic religious sources, is among the topics that are also mentioned in our classical poems. Basmala has been mentioned mostly in the prefaces and first couplets of divans, odes with basmala repeated voice and prologues of masnavis. The number of masnavis in which Basmala has been studied self-contained and intensely is very few. Masnavi by Zihni of Erzurum is one of these few masnavis. In this article, it is aimed to analyze a self-contained written, Basmala themed masnavi of a divan poet. The general information about Basmala has been stated in the introduction. Masnavi has been analyzed in terms of form and content. The total number of couplets of the masnavi that was written in the pattern of “fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün”, is 118. In the poem that is among the religious masnavis, the chapters are not separated from each other transparently. Basmala has been discussed in various perspectives and mentioned in different metaphors. Each couplet of the masnavi has been translated. By citing the couplets in modern-day Turkish, it is aimed that readers can communicate with the masnavis directly.

Keywords: Basmala, Zihni of Erzurum, Masnavi.

GİRİŞ

Besmele (Bismillâhirrahmânirrahîm)

Besmele, “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla” anlamına gelen “Bismillahirrahmanirrahim” ifadesinin adıdır. Türkçede “besmele çekmek” ve “bismillah demek” tabirleri besmeleyi okumak anlamına gelir. “Ezü besmele” ise “kovulmuş şeytanın şerrinden Allah’a sığınırım” anlamındaki “euzübillâhi mineşşeytanirracim” cümlesiyle besmelenin ortak adıdır. Kur’ân’da Neml sûresinin 30. âyetinde geçmektedir (Yıldırım 1992: 529).

Besmelenin başındaki “bâ” edatı (be harfi), kulun yaratıcısından yardım isteyerek hep ona bağlı kalışı ifade eder. Arapça cümle yapısı itibariyle besmeleden önce “bâ”nın ilgili bulunduğu gizli bir fiil vardır. Bu, besmele ile başlanacak herhangi bir fiildir: “Bismillah diye başlıyorum.”, “Bismillah diye kalkıyorum.”, “Bismillah diye hayvan kesiyorum.” gibi (Yıldırım 1992: 529-530).

İslam’da dünya ve ahiretle ilgili önemli, hayırlı ve meşru işlere besmele ile başlamak önerilmiştir. Hz. Peygamber, bir hadisinde “Besmele ile başlanmayan her iş bereketsiz ve güdüktür.” (Aclûnî, II, 174) buyurmuş; çeşitli işleri münasebetiyle besmele çekmiş ve besmeleyi tavsiye etmiştir. Ayrıca bazı ibadetlerde besmele çekmenin gerekli olduğu bilinmektedir. Bir Müslüman besmele çekmekle, “Nefsim veya başka bir varlık adına değil Allah adına, onun rızası için ve onun izniyle başlıyorum.” demek ister. Allah’ın Rahman ve Rahim isimlerinin tecelli etmesini beklediğini, dünya ve ahiret mutluluğunu istediğini, başladığı işe güç yetirebilmesi için gerekli olan gücün Allah tarafından ihsan edilmesini dilediğini ve kendisinin devamlı olarak onun yardımına ihtiyaç duyduğunu ifade etmiş olur (Gözübüyükzade 1977: 25-30; Yıldırım 1992: 530).

Müslümanların inanç, ibadet ve günlük hayatlarında önemli yer tutan besmele, İslam’ın bir sembolü, her iyiliğin anahtarı ve Allah’ın kullarına ihsanıdır. Dinde çok önemli bir yere sahip olan besmele, her hayırlı işten önce söylenen bir sözdür. Kul ile Allah arasında kurulan en güzel bağlardan biridir. Onu söyleyen kişi, işin başında kulluğunu

göstermiş ve Rabbine güvendiğini bildirmiş demektir. Çünkü besmele, Hakk’a teslimiyetin ve güvenin bir ifadesidir.

Hacı Bektaş-ı Veli, tükenmez bir kuvvet olan bismelenin önemini şöyle anlatmıştır: “Dünyada âdettir ki bir kişinin çok fazla düşmanı olsa, ona gücü yetmese, o da gider büyük bir kişinin eteğini tutar. Düşmanından daha kuvvetli olmak için onun yanında hizmetli olur, düşmanını kahreder. Ey müminler! Görünmeyen bir düşmanınız vardır. Adı şeytandır. Bir de galip dostunuz vardır. Adı Rahman ve Rahim’dir. Rahman ve Rahim’i oku ki şeytanı kahretsin ve kovsun.” (Duran 2014: 31, 114)

Besmele ve Hat

Hat sanatında en çok tekrarlanan ve çeşitli şekillerde en fazla yazılan âyetlerin başında besmele gelmektedir. Bismelenin yazımına özen gösterilmesiyle ilgili Hz. Enes’ten gelen bir rivayette, “Bismillahirrahmanirrahimi özenerek güzel yazan kişiyi Allah affeder.” buyurulması ile Hz. Ali’nin “Besmeleyi güzel yazan kişi affedilmiştir.” Sözü, hattatların bu konuda gereken itinaı göstermelerinin başlıca sebebi olmuştur (Derman vd. 1992: 532-534).

Besmele ve Klasik Şiir

Besmele Arap, Fars ve Türk edebiyatında ele alınmış bir konudur. Arap edebiyatında bismelenin çeşitli yönlerinden bahseden risale ve şerhler yazılmıştır (Gürgendereli 2010: 25). Fars edebiyatında Molla Câmî (ö. 1492), besmele hakkında 19 beyitlik müstakil bir kaside ve üç divanının başında besmele ile ilgili beyitler yazdığı gibi *Tuhfetü’l-Esrâr* adlı mesnevisinin giriş bölümünü de besmeleye ayırmıştır (Sevgi 1999: 1-50).

Türk edebiyatına tesiri bakımından önemli bir şair olan Molla Câmî’nin yazdığı manzumeler, besmele ile ilgili yazma konusunda divan şairlerini etkilemiştir (Uzun 1992: 538; Sevgi 1999: 1-2; Gürgendereli 2010: 25-26).

Klasik edebiyatımızda manzum ve mensur hemen bütün eserler besmele ile başlamaktadır.

Divan önsözlerinin (dîbâce) manzum ve mensur kısımlarında besmeleden bahsetmek usulden sayılmıştır (Üzgör 1990: 10-23).

Divanlara mısra ya da en az bir beyitten oluşan besmele şiiri ile başlanmış ve “bismillah” redifli gazeller yazılmıştır (Efe 2014: 48-76).

Besmele ile ilgili beyit ve şiirlere özellikle mesnevilerde rastlanır. Türkçe mesnevilerin giriş bölümleri genellikle besmele manzumeleriyle başlar (Uzun 1992: 538-539). Besmele ile ilgili konuların ele alındığı bu manzumelerin beyit sayısı 1’den 122’ye kadar ulaşır. Bunlar arasında Yahya Bey’in *Gülşen-i Envâr* mesnevisinin giriş bölümü 122 beyitle ilk sırayı almaktadır. Diğer mesnevilerde ise bu sayı 78’in altındadır (Gürgendereli 2010: 35-36).

Klasik şiirimizde besmele, daha çok telmih ve iktibas yoluyla kullanılmıştır. Bismelenin imlâsından faziletine kadar çeşitli yönlerinden bahsedilen bu eserlerden mensur olanlarda didaktik, manzum olanlarda ise estetik yönünün ağır bastığı dikkat çeker (Uzun 1992: 538).

ERZURUMLU ZİHNÎ’NİN BESMELE KONULU MESNEVİSİ

Divanların önsözleri ile ilk beyitlerinde, besmele redifli gazellerde ve mesnevilerin giriş bölümlerinde ele alınan veya yer verilen besmele, müstakil bir mesnevi olarak divanlarda kendine çok az yer bulabilmiştir. Bunlardan biri de Erzurumlu Zihni’nin¹ Divanında yer alan mesnevisidir. Aşağıda bir divan şairinin müstakil olarak yazdığı besmele mesnevisinin şekil ve muhteva yönünden incelenmesiyle konunun klasik şiirimizde nasıl ele alındığının ortaya konması amaçlanmıştır.

¹ Erzurumlu Zihni’nin (ö. 1794-97) asıl adı Mustafa’dır. 18. yüzyılın başlarında dünyaya gelen şair uzun bir hayat sürmüştür. Tahsil hayatı ve mesleği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Şiirlerinden hareketle şairin klasik medrese eğitimi aldığı söylenebilir. Bilinen tek eseri olan divanında 19 kaside, 13 kıta, 9 musammat, 4 mesnevi, 328 gazel ve 1 müstezat yer almaktadır. Zihni, klasik şiir çizgisinde özellikle Nâbî ekolünün taşradaki bir takipçisidir. (Macit 2001: 3-20)

MESNEVİNİN ŞEKİL ÖZELLİKLERİ²

Vezin

Mesnevi, aruzun remel bahrinin “fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün” kalıbıyla yazılmıştır. Bu kalıp, 18. yüzyılda en çok kullanılan mesnevi kalıbı olma özelliği taşıdığından (Kartal 2013: 83-93), mesnevinin devrin genel eğilimine uygun şekilde yazıldığı söylenebilir. Vezin, manzumede bir mısradaki (77-1) görülen aksama dışında başarılı bir şekilde kullanılmıştır.

Beyit Sayısı

Kendi aralarında kafiyeli beyitlerden oluşan mesnevilerde beyit sayısının kısıtlayıcı bir kurala bağlı olmadığı bilinmektedir. Edebiyatımızda iki beyitten başlayarak binlerce beyit süren mesneviler kaleme alınmıştır. Zihnî’nin besmele övgüsünü konu alan mesnevisinin beyit sayısı 118’dir³. Bu sayı, giriş bölümlerinde besmeleden bahseden 123 mesnevinin 122’sinden fazladır. Sadece Yahya Bey’in *Gülşen-i Envâr* mesnevisinin giriş bölümü, Zihnî’nin söz konusu mesnevisinden daha hacimlidir.

Mesnevinin 61. ve 62. beyitleri Arapça olarak kalem alınmıştır. Ayrıca 98’le 99 ve 100’le 101 numaralı beyitler de anlamın kendi içlerinde tamamlanmadığı; ancak birlikte değerlendirildiklerinde anlamca bir bütün oluşturdukları merhun beyitlerdir.

Yazılış Amacı

“Besmelenin sırlarının açılması ve insanlığa iletilmesi” dileği, mesnevinin ilk yazılış amacıdır. (1)⁴

Başka bir amaç, şairin öldükten sonra Allah’ın af ve merhametine kavuşabilme arzusudur. (118)

² Erzurumlu Zihnî’nin besmele konulu mesnevisi, Muhsin Macit tarafından hazırlanan divanda birinci sırada (Macit 2001: 107-116) yer almaktadır.

³ Divanda mesnevinin beyit sayısının 122 olarak görünmesi, rakamların yanlış dizilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira divanın transkripsiyonlu metninde de yazma nüshasında da mesnevi, toplam 118 beyittir.

⁴ Parantez içindeki rakamlar, söz konusu beyitlerin metin ve dil içi çevirisini verdiğimiz mesnevideki numaralarını belirtmektedir.

Çocuğun muhatap alınarak düşüncenin herkese ulaştırılma isteği ise mesnevinin diğer bir yazılma sebebi olarak dikkat çekmektedir (101, 109).

Tertip Özelliği

“Mesnevi tarzında besmele övgüsü” (Na‘t-ı Besmele Be-Siyâk-ı Mesnevî) başlıklı manzume, okuyucuya bilgi vermek, onu eğitmek ve yetiştirmek amacı taşıyan “dinî mesneviler” grubuna girer.

Bilindiği gibi mesnevilerin tertibinde genel olarak giriş bölümü, konunun işlendiği bölüm ve bitiş bölümü olmak üzere üç ana bölüm bulunur. Zihnî’nin mesnevisinde başlıklar bulunmadığı gibi bölümler de birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz.

Mesnevinin genel görünümü, beyit numaralarıyla birlikte aşağıda bir tablo halinde gösterilmiştir:

İçerik	Beyit Numaraları	Beyit Sayısı
Besmele	1.-19., 23.-25.	22
Besmelenin harfleri		
“Be” harfî	28.	1
“Be” harfinin noktası	29.-31.	3
“Sin” harfî	32.-36.	5
“Mim” harfî	37.-39.	3
Allah	44.-45., 49.-50., 67.-76., 78., 91.-96., 102.-108.	28
Rahman, Rahim, Rahmet ve Rızık	51.-53., 80.-90., 97.-101., 66.	20
Öğütler	22., 26.-27., 46.-48., 54.-57., 77., 79., 109.	13
Dua	58.-65., 110.-118.	17
Şiir ve Şair	20.-21., 40.-43.	6

MESNEVİNİN MUHTEVASI

Zihnî’nin besmele konulu mesnevisinin muhtevası, yukarıda verilen tertip düzenine göre, beyit numaraları da parantez içinde verilerek değerlendirilmiştir.

Besmele

Mesnevinin ilk mısraında besmele ile ihlâs birlikte anılır. Besmelenin ihlâs ve içtenlikle söylenmesi gerektiği vurgulanır. Zira besmeledeki sırların açılması, ancak “Hakk’ın rızasını gözetmek” demek olan ihlâs ile dile getirilince mümkün olabilir. (1)

Besmele, İlahi kelimeler olan Kur’ân’ın bir sırrıdır. Bu sırlar, ancak çok dikkat edilince anlaşılabilir. (1, 2)

“Besmele ile başlanmayan her iş bereketsiz ve güdüktür.” (Aclûnî, II, 174) hadisine telmihte bulunularak besmelesiz bütün iş, fiil ve hareketlerin sonuçsuz, hayırsız ve eksik kalacağına işaret edilir. (4)

Cümlelerin başı besmeledir. “Cümle” hem gramer hem de “herkes, bütün” anlamıyla kullanılır. İnsan, sözün başında bismillah demelidir. Baş önemlidir. Canlı bir varlık olan insanın başı önemli olduğu gibi asker topluluğu olan ordunun başı yani komutan da o derece önemlidir. İnsan başsız olamayacağı gibi ordu da komutansız olamaz. Kur’ân’ın başı da besmeledir. Kur’ân besmele ile başlar. Demek besmele büyük bir öneme sahiptir. (2)

“Bütün nesne ve olaylara ilişkin İlâhî ilim ve takdirin kayıtlı bulunduğu kitap” (Yavuz 2003: 151) demek olan levh-i mahfûzun baş tacı besmeledir. Levh-i mahfûza ilk yazılan odur. Kalem, levh-i mahfûza en önce besmeleyi yazmıştır. (3)

Besmele, levh-i mahfûza kudret eliyle nakşedilmiş tuğra ve süslü bir hattır. (24)

Kur’ân’ın başında zikredilen besmele, sûrelerin altın tacı olarak düşünülür. (18)

Uzayda da geçerli olan besmelenin gök cisimleri arasında saygın bir yeri vardır. Bütün sema adeta besmele ile yankılanır. (3)

Kalemin ilk yazdığı besmeledir. Kalem, yazmaya besmele ile başlamıştır. (5)

Varlıklar ordusunun her zaman en önde bulunan sancağı besmeledir. (5)

Kâinatın yaratılışının sebebi besmeledir. Dünyadaki işlerin takdiri de onun sayesinde. İnsan, bu yücelik karşısında hayret etmekten ve “Allah Allah” demekten başka çıkar yol bulamaz. (6, 25)

Levhaların başına ilk olarak besmele yazılır. Kâğıtların üstünde izzetle duran besmelenin bu duruşu onun kudretini gösterir. (7, 13)

Besmele, her şeyden üstündür. Kimse ona bir an olsun “hayır” diyemez. (8)

Besmeleyi övmeye, sıfatlarını anlatmaya ve şöhretini dile getirmeye söz yetiştir. (9)
Şair, besmeleyi bütün yönleriyle tam olarak hiçbir âlimin anlatamayacağını ifade eder. (43)

Besmele, hakikat bahçesinin süsü ve ışığıdır. (10)

Hikmet denizlerinin suyu ve incisi besmeledir. (10)

Sağlıkta, hastalıkta ve çeşitli âfetlerde başvurulacak ilk söz besmeledir. (11)

Besmele, zorlukların çözüm yolu ve işe başlama sebebidir. Beyitte “okuma yaşına gelmiş çocukların, yapılan bir merasim ve duadan sonra hocanın önünde ilk olarak besmele çekmesini, bir başka deyişle okumaya başlamasını ifade eden” “bed’-i besmele” törenlerine de (Uzun 1992: 540) işaret vardır. (12)

Besmele, kitaplarda ilk olarak yazılan dîbâce/önsöz gibidir. (13)

Her iş için tükenmez bir güç olan besmele, işlerin hayırla tamamlanmasına sebep teşkil eder. (14)

İhsan ve lütuf kaynağı olan besmelenin anıldığı bir yerde Allah’ın iyiliği konusunda herhangi bir şüpheyeye yer kalmaz. Besmelenin Hakk’ın rahmeti konusundaki şüpheleri giderme işlevi vardır. (15)

Besmele, bütün olgunlukları bünyesinde taşıyan Kur’ân bahçesinin hoş kokulu ve zarif görüntülü sümbül çiçeğidir. (16)

Besmele, güzelliğin âşığı bir bülbül gibidir. (16)

Cennet kapılarının açılma sebebi besmeledir. (17)

Besmele, eşyanın güvenle korunduğu bir mahzen gibidir. Allah’ın adını anan ve onun adıyla hareket eden kişi kendini güvende hisseder. (17)

Besmele, “Hakk’ın katından doğrudan doğruya gelen bilgi” (Üstüner 2014: 210) demek olan *ledün* ilmi denizinin dalgalarıdır. (18)

Besmelenin zikredilmesi ve anlamının düşünülmesiyle kalpler nurlanır. (19)

Besmelenin kullanım alanının genişliğinin anlaşılmasıyla dimağlar amber gibi güzel kokar. (19)

İnci ve elmas gibi kıymetli taşlardan dizilip terkip edilen besmelenin gerçek değerinin anlaşılabilmesi için gözlerin dört açılması gerekir. (23)

Besmelenin, söz konusu mesnevide ilişkili bulunduğu kavram ve unsurları, aşağıda tablo halinde gösterilmiştir:

Besmelenin Mesnevideki Anlam Çerçevesi
<i>ihlâs ile söylenmesi</i>
<i>râz-ı kelâmullâh</i>
<i>sırlarının dikkatle görünmesi</i>
<i>cümlelerin serdârı</i>
<i>levh-i mahfûzun tâc-ı seri</i>
<i>levh-i mahfûza tuğrâ olması</i>
<i>âsmânın mu‘teberi</i>
<i>ef‘âl, sükûn ve harekâtın besmelesiz ebter olması</i>
<i>evvel-i ketb-i kalem</i>
<i>ceyş-i eşyâya ‘alem</i>
<i>zuhûrâta sebeb</i>
<i>kimsenin besmeleye bir an olsun “lâ” diyememesi</i>
<i>her şeyden a‘lâ</i>
<i>midhat ve vasfına imkân olmaması</i>
<i>şânını anlatmaya pâyân yok</i>
<i>sebeb-i sıhhat-i ebrâz</i>
<i>merca‘-ı zât ile a‘râz</i>
<i>sebeb-i hall-i müşâkil</i>
<i>bâ‘is-i bed‘-i mu‘âmil</i>
<i>levha satırlarına pîşvâ</i>
<i>levha umûruna dibâce</i>
<i>ef‘âle mü‘eddî-i tamâm olması</i>
<i>her işin besmeleye istihkâm bulması</i>

<i>cevherden terkîb olması</i>
<i>gevherden tertîb olması</i>
<i>dest-i kudretle yazılmış hat-ı zibâ</i>
<i>sünbül-i bâğ-ı kemâl</i>
<i>bülbül-i hüsn-i cemâl</i>
<i>sebeb-i feth-i der-i cennet</i>
<i>mahzen-i kâle-i emniyyet</i>
<i>süver-i mushafın altın tâcı</i>
<i>ebhur-ı ‘ilm-i ledün emvâcı</i>
<i>zîkr ve fikriyle kalplerin nurlanması</i>
<i>fehmi-şânıyla dimâğın ‘anber olması</i>
<i>besmelenin rütbesini ta‘rif ve tavsîfe haddin olmaması</i>
<i>‘izzet</i>
<i>rif‘at</i>
<i>Kudret</i>
<i>‘izem</i>
<i>Güher</i>
<i>Kadr</i>
<i>İhsân</i>
<i>Şân</i>
<i>Zîb</i>
<i>Fer</i>
<i>Âb</i>

Besmelenin Harfleri

Mesnevîde bismelenin harfleri ile ilgili değerlendirmeler aşağıdaki gibidir:

“Be” harfi ve noktası

Kur’ân’ın özünün Fatihâ sûresinde, onun özünün besmelede, bismelenin özünün “be” harfinde ve onun özünün de “be” harfinin altındaki noktada bulunduğu, bu yüzden “be”

harfinin insan nevinin suretini açıkladığı rivayet edilmiştir (Çelebioğlu 1998: 527). Mesnevîde besmelenin “b” harfi, yücelik burcu ve hakikat feleklerinin güneşine benzetilir. (28)

İmkân/varlıklar dairesi olarak düşünülen besmelenin “b” harfinin noktası, ihsan ve lütuf doludur. (29)

İnsanlar, “be” harfinin noktasındaki gerçek manayı anlayamaz ve hataya düşerler. (30)

Felek, sidre ve yüce arş, “be” harfinin noktasından görünür kılınmıştır. (31)

“Sin” harfi

Besmelenin “sin” harfi, vahdet bahçesinin sümbül çiçeği, ihsan ve lütuf iyiliğinin hazinesidir. (32)

“Sin” harfinde hakikat ve incelikler çoktur. (33)

Kılıca benzetilen “sin” harfi, düşmanın başına kılıç çekmiş, dik başlı ve inatçı kişileri de hor görmüştür. (34)

“Sin” harfi, doğru yoldan sapan ülkenin yoluna set olur ve istikamette süreklilik gösterir. (35)

Değeri ve şöhreti çok yüksek olduğu için “sin” harfi ne kadar övülse yerindedir. (36)

“Mim” harfi

Besmelenin “mim” harfi, Hakk’ın iyilik ve lütuf hazinesidir. (37)

Hikmet bahçesinin goncası “mim” harfidir. İlahi kudret tarafından ona feyiz verilir. (38)

“Mim” harfinin halkası, âlemin halkası olarak hayal edilir. (39)

Allah

Allah, kendisinden başka ilah bulunmayan; ilmi, iradesi, kudreti, azameti ve yaratması sonsuz olan hakiki mabûdun zat ismidir. O eşi, benzeri ve ortağı olmayan, doğurmamış, doğrulmamış, hiçbir şeyin kendisine denk olmadığı mutlak varlığın özel adıdır. Kendisinden başka hiçbir varlık bu adı alamaz. Allah isminin manasına nüfûz etmeye

çalışan insan şu gerçeği anlayacaktır: Ondan başka yaratıcı yoktur. Kula düşen onun varlığına, birliğine inanmak ve ibadet etmektir (Efe 2014: 8-10). Zihnî, besmelede yer alan “Allah” lafzının gönül dünyasına yansıyan ince manalarını şu şekilde dile getirir: (44)

Bunun için şair önce akıl kilidini eline alır. Akılcı bir yaklaşım sergiler. Konuyla ilgili aklî ve naklî delilleri ortaya kor. (45)

Allah lafzı çok değerli ve eşsiz bir inciye benzer. İlahî isimleri kale gibi kuşatıcı ve kapsayıcıdır. Bin bir isim Allah lafzından kaynaklanır. Bütün sırlar bu isimde gizlenmiştir. (49, 50)

Bedenlerin ve ruhların gıdasını yaratıp veren (Râzık), her şeye gücü yeten, kudretli (Kâdir), daima affeden, tekrarlanan günahları bağışlayan (Gaffâr), varlığını ve birliğini belgeleyen birçok delilin bulunması açısından âşikâr olan (Zâhir), zatının görülmesi ve mahiyetinin bilinmesi açısından gizli olan (Bâtın), kusur ve günahları örten (Settâr) Allah’tır. (67)

Ulûhiyette, tasarrufta, rubûbiyette ve hakikatte sadece Allah vardır, ondan başkası yoktur. (68)

Allah’ın ne ortağı, ne benzeri, ne de eşi vardır; ne komutanı ne de ordusu vardır. Zâtı birdir. (69)

Emir ve eylemlerde en üstün Allah’tır, her şey sonunda ona dönecektir. (70)

Sürekliliğinin şahidi insanlardır. Ezeli ve ebedi oluşunun/kayyûmiyetin göstergesi ise kâinattır. (71)

Zatının ezeli/öncesiz ve ebedi/sonrasız oluşuna şahit, yaratılan her şeydir. (72)

İnsan; yer, gök, arş, ay, güneş ve havaya dikkatle bakmalıdır. (73)

Gündüz ile gecenin düzenli bir şekilde birbirini takip edişini, sayısız gök cismi ve dağları düşünmelidir. (74)

Her şeyi takdirine uygun bir şekilde yaratan (Hâlık) ve yarattıklarının rızkını veren (Râzık) odur. (75)

İnsan, aklî ve naklî delillerle Allah’ın varlığı ve birliğini ispatlamaya çalışmalıdır. Delilleriyle inandıktan sonra imanını en üst dereceye eriştirmelidir. (76)

Ortaya konan bu kuvvetli deliller, Allah’ın eşi ve ortağı olmadığını ispat ederler. (78)

Tevhit konusunda -varsa- şüpheler bırakılmalı, “Allah’tan başka ilah yoktur.” diyerek hata ve kusurlar itiraf edilmelidir. (91)

Hakk’ın birliği konusunda Kur’ân’dan delil getirilir ve iktibas yapılır: “De ki: O Allah’tır, tektir.” (İhlâs, 112/1) (92)

Allah, her şeye gücü yeten, kudretli bir sultandır. Azamet sahibidir. Zâhir’dir. (93)

O, bir kişiyi padişah iken köle, köleyi de görkemli bir padişah yapabilir. (94)

Allah, insanların kimini âlim kimini de üstün bir komutan yapmıştır. (95)

Bir zerre dahi Allah’ın emrinden hariç değildir. Akli olan, bu gerçeği anlamaya çalışır. (96)

Allah’ın büyüklüğü karşısında hiçbir şey varlık davasına kalkışamaz. Zaman, mekân ve eşya onun yüceliğine kıyasla yok sayılır. (102)

Ceberût “Allah’ın zâtı”, melekût “Allah’ın ezeli sıfatlarını” yahut “kâinat üzerindeki İlâhî güç ve hâkimiyeti” ifade eder. Ceberût âleminde Hak, halk için neyi irade ve takdir etmişse o olur (Gündüz 1993: 193-194; Aydın 2014: 45-47).Varlıklar, Allah’ın ceberûtunda zelîl, melekûtunda ise iki kat olmuştur. (103)

Allah, kudretiyle tüm varlıkları idaresi altına almıştır. (104)

Bütün âlem o kudretin bir sarayıdır. Tüm dünya ise hikmetini anlamayan âcizlerle doludur. (105)

Son noktada aklın kanunları geçerliliğini yitirir. Kalbin tasdiki gerekir. (106)

Akıllı geçinenler bu yolda yaya kalır. Şüpheden uzak sağlam bir inanca sahip olmalıdır.
(107)

İnsan, “Allah’tan başkasına ibadet etmeyin.” (Âl-i İmrân, 3/64) hakikatine yapışmalı ve Hak’tan başkasına gönül vermemelidir. (108)

Rahman, Rahim, Rahmet ve Rızık

“Esirgeyen bağışlayan, lütuf, merhamet ve ihsanını eksiltmeyen” anlamındaki Rahman ve Rahim isimleri, ilâhî rahmetin bütün âlemi kucakladığını ifade eder. Bu isimler ve ifade ettikleri rahmet ve rızık hakikatleri, mesnevide aşağıdaki şekilde değerlendirilmiştir:

Allah, lütfunu Rahman ve Rahim isimleri ile müjdelemiştir. (51)

Besmelede yüce isimlerden Rahman ve Rahim birlikte kullanılmıştır. (52)

Bu isimler, Hakk’ın rahmetine delil ve bereketine kefil olmuştur. (53)

İnsanlar, ibadetlerini terk ederek rızık için koşuşturup durmamalıdır. Çünkü Allah, rızka kefildir. Beyitte, “Nice canlılar vardır ki, rızıklarını taşımazlar (yiyecek biriktirmezler). Onları da sizi de Allah rızıklandırır.” (Ankebut, 29/60) ve “Şüphesiz Allah rızık verendir.” (Zâriyât, 51/58) âyetlerine telmih yapılır. (80)

Şair, Enes bin Malik’ten naklen bir hadis aktarır (81): Yer gök, gece gündüz kısaca dünya henüz yaratılmadan önce, Allah yarattıklarının rızıklarını bildirmiştir. Beyitte geçen “iki bin yıl akdem” ifadesi “Ruhlar bedenlerinden iki bin yıl önce yaratılmıştır!” (Deylemî, Müsned, II, 187-188) hadisine göndermedir. İnsanların rızıkları, vücut elbisesini giymeden ruhlar yaratıldıkları vakit kararlaştırılmıştır. (82-84)

Bu konu üzerinde dikkatle durmalı ve ibadetlerin terk edilerek rızık için yapılan koşuşturmalara bakıp utanılmalıdır. (85)

Rızıkın Allah tarafından verildiğine hadisten sonra şu âyet delil olarak gösterilir: “Biz taksim ettik/paylaştırdık.” (Zuhruf, 43/32). İnsan, bu İlâhî fermanı zevk almalıdır. (86-87)

Allah’ın rızık konusundaki -kimi insana az kimine çok vermesi gibi- hikmetinden sual olunmaz. Bir şeyi az ya da çok vermesi yahut hiç vermemesi hikmetinin gereğidir. Onun hikmetini kabul etmemek kişiyi küçük düşürür. Allah’ın her şeye gücü yeter. Onun kudretini inkâr edenin eline, ağlayıp sızlamaktan başka bir şey geçmez. (88)

İnsan, yaşadığı sürece Allah’ın emrettiklerini yapıp yasaklarından kaçınmakla görevlidir. (89)

Kulun Allah’a teslim olması ve ona itaat etmesi gerekir. (90)

Allah’ın iyilik ve lütuf sofrasından küçük büyük herkes yararlanır. (97)

Hakk’ın cömertlik sofrası çok geniştir. Onun sofrasının genişliğine kıyasla, dünyanın hacmi bir tabak kadar bile değildir. (98-99)

Yeryüzündeki bütün denizler, Allah’ın iyilik ve rahmet denizine kıyasla bir içim su dahi değildir. (100-101)

Karşılık beklemeden bol bol veren Vehhâb’a hamd, iyilik ve lütuflarda bulunan Mennân’a şükretmek gerekir. (66)

Öğütler

Mesnevîde hitap yollu anlatım tarzı ile insanlara çeşitli öğütler verilir:

“Ey dâna” hitabıyla bilgiçlik taslayanlara seslenilir. Gönül gözünü açmak gerekir. Bismelenin hakiki manasını anlayıp gerçek kıymet ve derecesini takdir etmelidir. (22)

Bismelenin ifade ettiği hakikatleri anlayan Allah’tan başka her şeyi unuttur. (26)

“Ey hıredsiz” diye bismelenin değerini anlamayan akılsızlara seslenilir. Kalp ayna gibi temizlenmelidir. (27)

Bismelenin yüksek derecesi, ancak hakikati idrak eden ve güzellikten zevk alanlara anlatılabilir. (46)

Ey selim yaradılışı! Anlatılanlardan ders almalı ve doğru yoldan sapmamalıdır. (47)

Ârif olmalı, kemal sıfatlar kazanmalı ve Hakk’a dua etmelidir. (48)

Gözden gaflet perdesini kaldırmalıdır. Perdeyi kaldırıncı her yüzden Hakk’ın tecelli ettiği görünecektir. (54)

Bilgi, insanı eşsiz bir varlık haline getirir. Bilen kişi konuşur. (55)

İşlerinin uygunluğu için gerekli tedbirleri alan bilgili insanın sözü herkesi etkiler. (56)

Bilen kişi, sonunda bütün hedef, istek ve arzularına ulaşır. (57)

İnsanlar arasında bozgunculuk yapmamalıdır. (77)

Sadece dünya işleriyle uğraşıp gönle zarar vermemelidir. Kişi, her gördüğü şeyi istememelidir. (79)

İnsan, istikametten ayrılmayıp doğrulukla çalışmalıdır ki sonuçta üzülmesin. (109)

Dua

Mesnevinin hem ortasında hem de sonunda Allah’a dua edilir. İki beyti (61. ve 62.) Arapça olarak yazılan bu bölümde Zihnî Hakk’a şöyle yalvarıp yakarır:

Ey Allah’ım! Bana yardım et. Medet! Düşüncemi, incelikleri görüp anlayabilen bir duruma getir ve sürekli kıl. (58)

Dilimi anlamın toplandığı yer, kalbimi gizemli mekân yap. (59)

Ey Zâhir ve Bâtın olan yüce Allah! İstek ve gayem sadece sensin! (60)

Hamd sana, şükür sanadır. Minnet senin, ikram ve bağış senindir. (61)

Sen dirisin, ezeli ve ebedisin. Ey arzu ve ihtiyaçları sebebiyle herkesin yöneldiği ulular ulusu bir müstağni olan Samed! Sen fiilen var olan, mevcudiyeti ve ulûhiyeti gerçek olan Hak’sın, bir tek Ahad’sın. (62)

Ey ululuk sahibi (Celâl) Allah! Beni sevindir, irfan şarabı ile kendimden geçir. (63)

Söz ve davranışlarımı düzelt! Bana sırlarını açıkla! (64)

Ey iyilik ve lütuflarda bulunan Allah’ım! Beni affet ve şanına yakışır bir kul haline getir. (65)

Ey Allah’ım! Bana ihsanda bulun. Merhametinle isteklerime kavuştur. (110)

Annemi ve babamı sevindir. Onları cehennem ve diğer korkulardan kurtar. (111)

Yerlerini cennet eyle, gazabınla cehennem ateşi yapma. (112)

Kâinatın sultanı Hz. Muhammed ve onun sahabeleri hürmetine... Arş, kürsü ve cömertliğinin hürmetine... Kalem ve levhanın ruhu hürmetine... Yüce kitabımız hürmetine... Ey bağış kaynağı! Ey varlıklara cömert olan! Ölüm anımı, can çekişimi kolaylaştır. Yerimi cennet bahçelerinden bir bahçe eyle. (113-116)

Gam çeken Zihnî’yi inletme, cehennem korkusu ile ağlatma! (117)

Ey ihsan sahibi Rabbim! Sana hediyem bu mesnevidir. Beni, af ve merhamet ettiklerinin arasında eyle. (118)

Şiir ve Şair

Zihnî, mesnevisini hem farklı bir tarz hem de çeşitli konulara değinen bir manzume olarak değerlendirmiştir. (21) Mesnevi, gerçekten de besmeleyi çeşitli yönleriyle ele alan müstakil bir manzume olması sebebiyle özgündür.

Şair, besmelenin derecelerini hiçbir âlimin tam olarak anlatamayacağını ve “zerre” olan kendisinin de gönlüne doğan bazı hakikatleri dile getirdiğini söyler. (20, 43-44)

Şairlik yaratılışını bülbüle benzeten Zihnî, gül olarak hayal ettiği besmele karşısında sessiz kalamamıştır. (40, 42) Şair, mesnevisinin insanlığın düşünce ve gönül dünyasını aydınlattığı inancındadır. (41)

SONUÇ

Erzurumlu Zihnî’nin Divanında yer alan besmele konulu müstakil mesnevisi, şekil ve muhteva yönünden incelenerek klasik şiirin konuya yaklaşımı örnekle gösterilmiştir. Bu çalışma ile divanlarda incelemeye değer özgün manzumelerin bulunduğu örneklendirilmiştir.

METİN VE DİL İÇİ ÇEVİRİSİ⁵

Na‘t-ı Besmele Be-Siyâk-ı Mesnevî

[*Mesnevi tarzında besmele övgüsü*][*Fe ‘ilâtün fe ‘ilâtün fe ‘ilün*]

1. Deyip ihlâs ile bismillâhı
Açalım râz-ı kelâmullâhı
[*Bismillâhı ihlâs ile söyleyip Kur’ân’ın sırrını açalım.*]
2. Cümlelerin besmeledir serdârı
Dikkat etsen görünür esrârı
[*Cümlelerin başı besmeledir. Sırları, dikkat edilince görünür.*]
3. Levh-i mahfûzun odur tâc-ı seri
Cümle âsmânın odur mu‘teberi
[*Levh-i mahfûzun baş tacı ve bütün gökyüzünün itibarlı olanı besmeledir.*]
4. Ansız ef‘âl ü sükûn u harekât
Cümle ebter olur anlar bi’z-zât
[*Onsuz başlanılan bütün iş, eylem, durum ve hareketler faydasız olur.*]
5. Evvel-i ketb-i kalem besmeledir
Ceyş-i eşyâya ‘alem besmeledir
[*Kalemin ilk yazdığı besmeledir. Eşya ordusuna sancak besmeledir.*]
6. Bu zuhûrâta sebep bismillâh
Bu ne ‘izzet durur Allâh Allâh
[*Bu evrenin yaratılışına, varlıkların ortaya çıkışına sebep bismillahtır. Allah Allah! Bu ne büyüklüktür!*]
7. Levhin üstünde durur ‘izzet ile
‘Alem-i kudretidir rif‘at ile
[*Levhanın üstünde izzetle durur. Bu yücelik ile duruşu, gücünün göstergesidir.*]

⁵ Mesnevinin bilimsel neşri yapıldığı için metinde transkripsiyon alfabesi kullanmadık. Okuma kolaylığı sağlayacağı düşüncesiyle de ünlüleri günümüz imlâsına uyarladık. Dil içi çevirisini yaparken, mümkün olduğunca şairin metinde kastettiği anlamı yakalamaya gayret gösterdik. Divanda mesnevinin farklı şekilde tespit edilen birkaç kelimesi, yazının amacı dışında olduğundan söz konusu edilmedi. Bu vesileyle, Erzurumlu Zihnî divanını hazırlayan ve mesnevinin yazma nüshasının ilgili sayfalarını elektronik ortamda tarafımıza gönderme nezaketinde bulunan değerli edebiyat araştırmacısı Prof. Dr. Muhsin Macit’e teşekkürlerimi sunarım.

8. Ana kimse diyemez bir dem lâ
Olduğuyçün dükelinden a’lâ
[Her şeyden üstün olduğu için kimse ona bir an dahi “hayır” diyemez.]
9. Midhat ü vasfına imkân yokdur
Şânını nakl ile pâyân yokdur
[Övme ve sıfatlarını dile getirmeye imkân yoktur. Şanı ise anlatmakla bitmez.]
10. Bâğ-ı tahkîkin odur zîb ü ferî
Ebhur-ı hikmetin âbı güherî
[Hakikat bahçesinin süsü ve ışığı ile hikmet denizlerinin suyu ve incisi odur.]
11. Sebeb-i sıhhat-i ebrâz oldur
Merca’-ı zât ile a’râz oldur
[Mevcut sağlığın sebebi odur. Hastalık ve musibetlerde de doğrudan doğruya başvurulacak makam odur.]
12. Sebeb-i hall-i müşâkildir ol
Bâ’is-i bed’-i mu’âmildir ol
[O, benzer zorlukların çözüm yolu ve çalışanların işe başlama sebebidir.]
13. Pîşvâ oldu sutûr-ı levha
Oldu dîbâce umûr-ı levha
[Kâğıttaki satırların başına ve kitaplara önsöz mahiyetinde ilk o yazıldı.]
14. Oldu ef’âle mü’eddî-i tamâm
Bulur anıyla her iş istihkâm
[İşlerin tamamlanmasına sebep oldu. Her iş onunla güç ve sağlamlık kazanır.]
15. Kanda yazılsa anılsa şânı
Alınır şâ’ibe-i-i ihsânı
[Şöhreti nerede anılsa ve yazılsa, ihsan konusundaki şüpheler giderilir.]
16. Sünbül-i bâğ-ı kemâl olmuşdur
Bülbül-i hüsn-i cemâl olmuşdur
[Olgunluk bahçesinin sümbülü ve güzel yüzün bülbülü olmuştur.]
17. Sebeb-i feth-i der-i cennetdir
Mahzen-i kâle-i emniyyetdir
[Cennet kapısının açılma sebebidir. Eşyaların güvenle korunduğu mahzendir.]

18. Süver-i mushafın altın tâcı
Ebhur-ı ‘ilm-i ledün emvâcı
[Kur’ân sûrelerinin altın tacı, ledün ilmi denizlerinin dalgalarıdır.]
19. Zikr ü fikriyle kulûb enverdir
Fehm-i şânıyla dimâğ ‘anberdir
[(Besmeleyi) zikredip anlamını düşünmekle kalpler daha nurlanır. Ününün anlaşılmasıyla da dimağ amber gibi güzel kokar.]
20. Zerrenin haddi mi var tavsîfe
Rütbe-i besmeleyi ta‘rîfe
[Besmelenin üstün mertebelerini anlatmaya (benim gibi) bir zerrenin gücü mü yeter?]
21. Sana bir gûne suhan yâd edelim
Bir niçe vâkı‘a bünyâd edelim
[Sana çeşitli sözler nakledeyim ve birçok konunun esasını anlatayım.]
22. Dîde-i bâtınımı eyle güşâ
‘İzem ü kadrini gör ey dâna
[Ey bilgiç! Gönül gözünü aç; (besmelenin) büyüklük, kıymet ve derecesini gör.]
23. Bak ne cevherden olunmuş terkîb
Gör ne gevherden olunmuş tertîb
[Bak! Nasıl bir cevherden birleştirilmiş. Gör! Nasıl bir inciden dizilmiş.]
24. Levh-i mahfûza o bir tuğrâdır
Dest-i kudretle hat-ı zîbâdır
[O, levh-i mahfûza bir tuğra ve kudret eliyle nakşedilmiş süslü bir hattır.]
25. Buldu takdîr-i umûr-ı ‘âlem
Bâ‘is-i zâtı ile nakş u rakam
[Dünya işlerinin takdiri, besmele sebebiyle yazılıp çizildi.]
26. Sıfat-ı besmeleyi güş etdin
Fikr-i ağyârı ferâmûş etdin
[Besmelenin sıfatlarını dinledin. Masiva düşüncesini unuttun.]
27. Kalbini âyîneveş sâf eyle
Ey hıredsiz yeter insâf eyle
[Ey akılsız! Yeter! İnsaf et! Kalbini ayna gibi temizle!]

28. *Bâsıdır burc-ı şerâfet mihri*
Ya‘nî eflâk-i hakîkat mihri
[Yücelik burcunun yani hakikat feleklerinin güneşi bsmelenin “be” harfidir.]
29. *Noktası dâ’ire-i imkândır*
Nokta-i kün gibi pür-ihsândır
[“Be” harfinin noktası, imkân dairesidir; “kün/ol” kelimesindeki “nun” harfinin noktası gibi ihsan doludur.]
30. *Noktasın anlayamaz nev‘-i beşer*
Fehm-i şânında kusûr eylerler
[İnsanlar, “be” harfinin noktasındaki gizemi anlayamaz ve ününü idrakte kusur ederler.]
31. *Felek ü sidre vü ‘arş-ı a‘lâ*
Nokta-i besmeleden oldu nümâ
[Felek, sidre ve yüce arş bsmelenin “be” harfindeki noktasından göründü.]
32. *Sîmidir sünbül-i bâğ-ı vahdet*
Mahzen-i lutf-ı nevâl u ‘azamet
[Vahdet bahçesinin sümbülü, ululuk ve bağış iyiliğinin mahzeni bsmelenin “sin” harfidir.]
33. *Sırr-ı zâtında hakâyık çokdur*
Hadd-i zâtında dekâyık çokdur
[Zatının sır oluşunda birçok hakikat vardır. Gerçekte bu konuda incelikler çoktur.]
34. *Ser-i a‘dâya çeküpdür şemşîr*
Niçe ser-keşleri eyler tahkîr
[Sin harfi, düşmanın başına kılıç çekmiştir. Dik başlı ve inatçı kişileri hor görür.]
35. *Reh-i iklîm-i dalâla seddir*
İstikâmetde hemân sermeddir
[Doğru yoldan sapan ülkenin yoluna settir. İstikamette ise süreklilik gösterir.]
36. *Şânı çün kadri gibi a‘lâdır*
Medh olunsa ne kadar evlâdır
[Ne kadar övülse yerindedir. Çünkü şöhreti gibi değeri de çok yüksektir.]
37. *Mîmidir mahzen-i lutf-ı Mevlâ*
Ya‘nî gencîne-i eltâf-ı Hudâ
[Mevlâ’nın iyilik mahzeni yani Allah’ın lütuf hazinesi bsmelenin “mim” harfindedir.]

38. Gonçe-i gülşen-i hikmetdendir

Ana bu feyz ise kudretdendir

[“Mim” harfi, hikmet gül bahçesinin goncalarından biridir. Ona verilen bu feyiz ise (İlahi) kudrettendir.]

39. Halkası halka-i ‘âlemdir anım

Hâleveş dâ’ire-i imkânın

[Mim harfinin halkası, imkân dairesinin ay ağılı gibi âlemin halkasıdır.]

40. Bülbül-i tab‘ımı bîdâr etdi

Reh-i hayretde sebükbâr etdi

[Şairlik yaratılışımın bülbülünü uyandırdı. Hayret yolunda yükümü hafifletti.]

41. Verdi endîşeme fikri eşvâk

Hâne-i kalbimi kıldı işrâk

[Fikri, düşünceme coşkunluk verdi; gönül dünyamı aydınlattı.]

42. Olsa bir bâğda gül hem bülbül

Nice ol câyda olmaz kulkul

[Bir bahçede gül ile bülbül olsa orada nasıl ses olmaz?]

43. Ben değil olsa niçe nâdiredân

Edemez kadrini bir dürlü ‘ayân

[Değil ben çok değerli âlimler de olsa, onun gerçek değerini tam olarak açıklayamaz.]

44. Gelelim lafza-i bâ-iclâlâ

Bakalım nükte-i mâ-fi’l-bâle

[Yüce “Allah”ın lafzına gelelim. Onun gönle doğan ince anlamlarına bakalım.]

45. Alalım deste kilîd-i ‘aklı

Açalım mahzen-i ‘akl u nakli

[Akıl kilidini ele alalım. Akıl ve nakil mahzenini açalım.]

46. Ey harîdâr-ı hakîkat gûş et

Ey hevesnâk-i letâfet gûş et

[Ey hakikat alıcısı! Ey güzellik heveslisi! Dinle!]

47. Hisse al kıssadan ey tab‘-ı selîm

İ’tisâf etme sakın olma sakîm

[Ey sağlam yaradılışlı! Kıssadan hisse al. Sakın! Doğru yoldan sapma! Hasta olma!]

48. ‘Ârif ol kesb-i kemâlât eyle
Cânib-i Hakk’a münâcât eyle
[Ârif ol! Olgunluklar kazan. Hakk’a yönel ve dua et.]

49. Lafzatu’llâhı dür-i yek-tâdır
Kal’aveş hâsıra-i esmâdır
[Allah lafzı eşsiz bir incidir. Kale gibi isimleri kuşatıcıdır.]

50. Bin bir esmâ olur andan mefhûm
Anda esrâr olupdur mektûm
[Bin bir isim ondan anlaşılır. Bütün sırlar “Allah” sözünde gizlenmiştir.]

51. Sana tebşîr eder ey kalb-i selîm
Lutf-ı Mevlâ⁶ ile Rahmân u Rahîm
[Ey selim kalp! Rahman ve Rahim isimleri ile Mevla lutfunu sana müjdelersin.]

52. Muttasıl hey’et-i Rahmân u Rahîm
Ya’nî esmâ-i cedîrû’t-ta’zîm
[Yüceliğe uygun Rahman ve Rahim isimleri birlikte kullanılır.]

53. Rahmet-i Hakk’a güvâh olmuşlar
Zâmin-i feyz-i İlâh olmuşlar
[Bu isimler, Hakk’ın rahmetine delil ve feyzine kefil olmuştur.]

54. Perde-i gafleti kaldır gözden
Görüne nûr-ı Hudâ⁷ her yüzden
[Gözden gaflet perdesini kaldır. Her yüzden Hakk’ın nuru görünsün.]

55. Ma’rifet âdemi yek-tâ eyler
Hâsılı tûtî-i gûyâ eyler
[Marifet, insanı eşi benzeri olmayan bir varlık haline getirir; kısacası konuşan papağan yapar.]

56. Sühanı herkese te’sîr edip
Vefk-i ef’âline tedbîr edip
[(Bilgili insanın) sözü herkesi etkiler. Kişi, işlerinin uygunluğu için tedbir alır.]

⁶ Yazma nüshada “Lutf u Mevlâ” şeklinde kayıtlıdır.

⁷ Yazma nüshada “Hüdâ” şeklinde kayıtlıdır.

57. Kâm-ı dil-hâhına çün vâsıl olur
Matlab u maksadına nâ’îl olur
[Böylece gönlün arzularına kavuşur; istek ve amaçlarına erişir.]
58. Yâ İlâhî bana lutf eyle meded
Fikrimi eyle dakîk ü mümted
[Ey Allah’ım! Medet! Bana yardım et. Düşüncemi, incelikleri görüp anlayabilen bir duruma getir ve sürekli kıl.]
59. Dilimi mesken-i ma’nâ eyle
Kalbimi cây-ı mu’ammâ eyle
[Dilimi anlamın toplandığı yer, kalbimi gizemli mekân yap.]
60. Matlabım maksadım ey hazret-i Hak
Sensin ey Zâhir ü Bâtın mutlak
[Ey Zâhir ve Bâtın olan yüce Allah! İstek ve gayem sadece sensin!]
61. Leke hamdu leke şükr ü senâ
Leke minne leke fazl u ‘atâ
[Hamd sana, şükür sanadır. Minnet senin, ikram ve bağış senindir.]
62. Ente hayyün ezeliyyün ebedî
Ente Hakkun Ahadün yâ Samedî
[Sen dirisin, ezeli ve ebedîsin. Ey hiçbir şeye muhtaç olmayan! Sen Hak’sın, birsin.]
63. Zü’l-Celâlâ beni mesrûr eyle
Câm-ı ‘irfân ile mahmûr eyle
[Ey ululuk sahibi Allah! Beni sevindir, irfan şarabı ile kendimden geçir.]
64. Kavlimi fi’limi ıslâh edip
Bana esrârını izâh edip
[Söz ve davranışlarımı düzelt! Bana sırlarını açıkla!]
65. Şânına lâyıkın et sultânım
Beni afveyle benim Mennân’ım
[Ey ihsanı bol Allah’ım! Beni affet. Beni, şânına yakışır bir kul haline getir.]
66. Hamd o Vehhâb-ı kesîrû’l-kereme
Şükr o Mennân-ı veliyyü’n-ni’ama
[Hamd, bağışı çok Vehhab’a; şükür, nimetlerin gerçek sahibi Mennan’adır.]

- 67.** Râzık u Kâdir [ü] Gaffâr oldur
Zâhir ü Bâtın u Settâr oldur
[Rızık veren, her şeye gücü yeten, bağışlayan, görünen, görünmeyip gizlenen ve kusurları örten Allah’tır.]
- 68.** Yok tasarrufda ulûhiyyetde
Yok hakikatde rubûbiyyetde
[Ulûhiyyette, tasarrufta, rububiyette ve hakikatte ondan başkası yoktur.]
- 69.** Ne şerîk ü ne misâl ü ne nazîr
Bir durur zâtı ne mîr ü ne vezîr
[Ne ortağı ne benzeri ne eşi vardır. Ne komutanı ne ordusu vardır. Allah’ın zatı birdir.]
- 70.** Cümle eşyâ ana râci‘dirheb
Emr ü ef‘âlde oldur ağleb
[Bütün varlıklar sonunda ona dönecektir. Emir ve eylemlerde en üstün odur.]
- 71.** Halkdır şâhid-i deymûmiyyet
Kevndir mazhar-ı kayyûmiyyet
[Sürekliliğin tanığı insanlardır. Ezelî ve ebedî oluşun göstergesi varlıklar âlemidir.]
- 72.** Ebedîdir ezelîdir zâtı
Ana şâhid çü bu mahlûkâtı
[Allah’ın zatının öncesiz ve sonsuz oluşuna yaratılan bütün varlıklar tanıktır.]
- 73.** ‘Arş ile ferş ü semâya nazar et
Mâh ile mihr ü hevâya nazar et
[Yer, gök, arş, ay, güneş ve havaya dikkatle bak!]
- 74.** Devr-i eyyâm u leyâli fikr et
Bunca ecrâm u cibâli fikr et
[Gündüz ile gecenin dönüşü ve birbirini takip edişini; sayısız gök cismi ve dağları düşün!]
- 75.** Cümlesin hazret-i Hak’dır Hâlık
Cümleye hazret-i Hak’dır Râzık
[Bütün varlıkları yaratan ve onlara rızkını veren yüce Allah’tır.]
- 76.** ‘Akl u nakl ile çalış isbâta
Asl-ı tasdîki yetir gâyâta
[Aklî ve naklî ilimlerle ispata çalış. Tasdikini aslını, inancın esasını son dereceye ulaştır.]

77. Mâ’il-i hâ’itü’l-hâd olma
Râgıb-ı cânib-i ifsâd olma
[Çaylak kuşu gibi kafese meyletme! Bozgunculuk tarafına rağbet gösterme!]
78. Hakk’ı bilmekte senedir bunlar
Bî-şerîk olduğun isbât eyler
[(Anlattığımız bu konular) Hakk’ı bilmekte kuvvetli delildir. Onun eşi ve ortağı olmadığını kanıtlar.]
79. Şuğl ile kalma dil-âzâr olma
Gördüğün şeye talebkâr olma
[Sadecce dünya işleriyle uğraşma! Gönlünü incitme! Her gördüğün şeyi isteme!]
80. Rızıkına hazret-i Hak’dır kâfil
Rızık için etme şitâb ey gâfil
[Ey gafil! Rızık için çok fazla koşuşturma! Allah senin rızıkına kefildir.]
81. Çûn buyurdu Enes bin Mâlik
Râh-ı Mevlâ’ya Resûl’e sâlik
[Çünkü Mevla ve Hz. Peygamber yolunda giden Enes bin Malik şöyle buyurmuştur:]
82. Olmamışdı dahı halk arz u semâ
Bulmamışdı bu cihan neşv ü nemâ
[Yer ve gök henüz yaratılmamış, bu dünya daha ortaya çıkarılmamıştı.]
83. Yoğ idi dahı leyâl ü eyyâm
Yoğ idi dâ’ire-i nazm u nizâm
[Gece ve gündüz henüz yoktu. Dünyanın ölçü ve düzeni daha kurulmamıştı.]
84. Bundan akdem iki bin yıl Yezdân
Rızık-ı mahlûkunu etmişdi beyân
[Allah, ruhların cesetlerine gelmesinden iki bin yıl önce, yarattıklarının rızıkını bildirmişti.]
85. İ’tibâr üzre nazar kıl sen de
Etdigin fi’le bak ol şermende
[Sen de bu hadis üzerinde önemle dur, ibret al! Rızık için yaptığın koşuşturmalara bak da utan!]
86. Gel e bu kıssa-i cân-bahşâyı
Bu güzel vâkı‘a-i behsâyı

87. Âyet-i nahnu kasemnâda da bul

Zevk-i lafzında vü ma‘nâda da bul

[Gel, bu cana can katan kıssanın, bu güzel ve iyiliğe dair olayın ifade ettiği manayı
“Biz taksim ettik.” âyetinden de çıkar. Söz konusu hadis ile âyetin lafız ve anlamından
zevk duy.]

88. Sâ’il-i hikmet olup hâr olma

Münkir-i kudret olup zâr olma

[(Allah’ın rızık konusundaki) hikmetini sorup manen küçük düşme. Allah’ın kudretini
inkâr edip sızlanma.]

89. Boynuna lâzım olan emre ‘amel

Eyle ey gâfil [o] hengâm-ı ecel

[Ey gafil! Ecel vakti gelmeden önce senin üzerine düşen, (İlahî) emre uygun
davranışlarda bulunmaktır.]

90. Kula teslîm ü itâ‘at lâzım

Bendeye gerden-i haşyet lâzım

[Kulun Hakk’a teslim olması ve itaat etmesi gerekir. Köleye de korku boyunluğu
lazımdır.]

91. Bahr-ı gavgâda şinâverliği ko

İ‘tirâf eyle deyip illâ Hû

[Kavga denizinde yüzmeyi bırak! “Allah’tan başka ilah yok” deyip hata ve kusurlarını
itiraf et.]

92. Kul hüvallâhu Ahad nass eyler

Vahdet-i⁸zâtını muhtass eyler

“De ki: O Allah’tır, tektir.” âyeti kesin bir şekilde zatın birliğini Hakk’a ait gösterir.

93. Öyle bir pâdişeh-i Kâdir’dir

‘Azamet sâhibidir Zâhir’dir

[Allah, her şeye gücü yeten eşsiz bir sultandır. Ululuk sahibidir. Görünendir.]

94. Şâh iken bir kesi eyler bende

Bendeyi pâdişeh-i zîbende

[Bir kişiyi padişah iken köle, köleyi de görkemli bir padişah yapar.]

⁸ Yazma nüshada “Vahdeti” şeklinde kayıtlıdır.

95. Kimini ‘ilm ile mümtâz etmiş
Kimini mîr-i ser-efrâz etmiş
[Kimi insanı ilim ile seçkin kılmış, kimini de üstün bir komutan yapmıştır.]
96. Zerre hâric değil emrinden anın
Var ise fehmede gör iz’ânın⁹
[Onun emrinden bir zerre dahi hariç değildir. Aklın varsa bu gerçeği anlamaya çalış.]
97. Hân-1 lutfunda sıgar ile kibâr
Mütena’im dirilir leyl ü nehâr
[Onun iyilik sofrasında, küçük büyük herkes gece gündüz bolluk içinde yaşar.]
98. Vüs‘at-1 süfre-i cûd-1 Mevlâ
Ya‘nî meydân-1 kilâr-1 na‘mâ
99. Bir tabak denlü değildir hâsıl
Cirm-i dünyâ ana nisbet ey dil
[Ey gönül! Dünyanın hacmi, Mevla’nın cömertlik sofrasının genişliği yani nimetler kilerinin meydanına kıyasla bir tabak kadar bile değildir.]
100. Ebhur-1 rahmetine nisbet ile
Kerem ü minnetine nisbet ile
101. Bir içim su değil ey cân-1 peder
Ebhur-1 rûy-1 zemîn ser-tâ-ser
[Ey babasının canı! Yeryüzündeki bütün denizler, Hakk’ın ikramı, iyiliği ve rahmet deryasına kıyasla bir içim su dahi değildir.]
102. Kibriyâsında bu denlü eşyâ
Emkine ezmine yek-pâre fenâ
[Onun büyüklüğü karşısında zaman, mekân ve varlıkların tamamı yok sayılır.]
103. Ceberûtunda müzellât olmuş
Melekûtunda iki kat olmuş
[(Varlıklar,) Allah’ın ceberutunda zelil, melekûtunda ise iki kat olmuştur.]
104. Pençe-i kudret ile zabt etmiş
Habl-i vüskâ ile key rabt etmiş
[(Allah, varlıkları) ne vakit kudret pençesiyle idaresi altına almış ve sağlam halatla bağlamış?]

⁹ Yazma nüshada “iz’ânîñ” derkenarda, “ikânîñ” metinde yazılmıştır.

- 105.** Cümle ‘âlem o serây-ı kudret
Cümle dünyâ ‘ucezâ-yı hikmet
[Bütün âlem o kudretin bir sarayıdır. Tüm dünya hikmetini anlamaktan aciz kalmıştır.]
- 106.** Yok bu vâdîde hele medhal-i ‘akl
Cereyân eyleyemez faysal-ı ‘akl
[Bu alanda özellikle aklın dâhil olacağı bir konu yoktur. Aklın kesin hükümleri burada geçmez.]
- 107.** ‘Ukalâ bunda piyâde yürüdü
Gıll u gışdan hele sâde yürüdü
[Akıllılar bu yolda yaya kaldı. Kin ve hileden uzak/temiz bir şekilde yürüdü.]
- 108.** Gayriden eyle hemân nefy-i İlâh
De ki *ellâ na'bude illallâh*
[Allah'tan gayrısını hemen başka yere sür ve de ki: “Allah'tan başkasına ibadet etmeyin.”]
- 109.** Sana temhîd ise etdik bu kadar
İstikâmetle çalış çekme keder
[Senin için gerekli öğütleri bu kadar dile getirdik. Bundan sonra doğrulukla çalış ve üzülme.]
- 110.** Yâ İlâhî bana ihsân eyle
Nâ'il-i matlab-ı gufrân eyle
[Ey Allah'ım! Bana ihsanda bulun. Merhametinle isteklerime kavuşturun.]
- 111.** Vâlid ü vâlidemi şâd eyle
Dûzah u hevlden âzâd eyle
[Annemi ve babamı sevindir. Onları cehennem ve diğer korkulardan kurtar.]
- 112.** Eyle meskenlerini dâr-ı na'îm
Eyleme kahrın ile nâr-ı cahîm
[Yerlerini cennet eyle, gazabınla cehennem ateşi yapma.]
- 113.** Hürmet-i hazret-i sultân-ı enâm
Hürmet-i hazret-i ashâb-ı kirâm
[Kâinatın sultanı Hz. Muhammed ve onun sahabeleri hürmetine...]
- 114.** ‘Arş u kürs ü keremin hürmetine
Rûh-ı levh ü kalemin hürmetine
[Arş, kürsü ve cömertliğinin hürmetine... Kalem ve levhanın ruhu hürmetine...]
- 115.** Hürmet-i hazret-i Kur'ân-ı Kerîm
Ey kerem kânı eyâ cûdu ‘amîm
[Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerim hürmetine... Ey bağış kaynağı! Ey cömertliği umumi olan!]

116. Hâlet-i nez‘imi âsân eyle

Yerimi ravza-i rızvân eyle

[Ölüm anımı, can çekişimi kolaylaştır. Yerimi cennet bahçelerinden bir bahçe eyle.]

117. Zihnî-i gam-keşi nâlân etme

Hevl-i nîrân ile giryân etme

[Gam çeken Zihnî’yi inletme, cehennem korkusu ile ağlatma!]

118. Eyle ser-rişte-i ‘avf u gufrân

İşbu tuhfem benim ey zi’l-ihsân

[Ey ihsan sahibi (Rabbim)! Sana hediyem bu mesnevidir. Beni, af ve merhamet ettiklerinin arasında eyle.]

KAYNAKÇA

AYDIN, Fuat (2004). “Melekût”, *TDVİA*, 29, s. 45-47.

ÇELEBİOĞLU, Amil (1998). *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

DERMAN, M. Uğur ve Mustafa UZUN (1992). “Besmele (Hat)”, *TDVİA*, 5, s. 532-537.

DURAN, Hamiye (2014). *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele) Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

EFE, Ahmet (2014). *Besmele Yazıları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖZÜBÜYÜKZADE, İbrahim Efendi (1977). *Risâletün fî Hakk-il Besmele (Besmele Risalesi)*, Ankara: Sevinç Matbaası.

GÜNDÜZ, İrfan (1993). “Ceberût”, *TDVİA*, 7, s.193-194.

GÜRGENRELİ, Müberra (2010). *Türkçe Mesnevilerde Besmele Şiirleri*, İstanbul: Acar Bilgi Merkezi Yayınları.

KARTAL, Ahmet (2013). *Doğu’nun Uzun Hikâyesi Türk Edebiyatında Mesnevî*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

MACİT, Muhsin (2001). *Erzurumlu Zihnî Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

SEVGİ, Ahmet (1999). “Molla Câmî’nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri”, *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, s. 1-50.

TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UZUN, Mustafa (1992). “Besmele (Kültür ve Edebiyat)”, *TDVİA*, 5, s. 538-540.

ÜSTÜNER, Kaplan (2014). *Tasavvuf ve Klasik Şiirimiz*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ÜZGÖR, Tahir (1990). *Türkçe Divan Dibaceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

YAVUZ, Yusuf Şevki (2003). “Levh-i Mahfûz”, *TDVİA*, 27, s. 151.

YILDIRIM, Suat (1992). “Besmele”, *TDVİA*, 5, s. 529-532.

Murat KÜÇÜKUĞURLU

Prof. Dr. | Prof. Dr.
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum-Türkiye
Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, Erzurum-Turkey
kucukugurlu@erzurum.edu.tr

MİLLİ MÜCADELE ERZURUM'UNDAN MÜHİM BİR MEKTUP

Özet

Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Erzurum Lisesi'nde öğretmenlik yapmış olan Hüseyin Hüsnü Bey tarafından kaleme alınan ve 21 Mart 1921 tarihli Sebilürreşad Mecmuası'nda yayınlanan "Erzurum Mektupları" isimli yazı, Milli Mücadele yıllarında Erzurum'daki sosyal, iktisadi ve kısmen siyasi durumu, aydın bir şahsiyetin gözünden aktaran önemli bir belgedir. Bu yazıda, işgalden yeni kurtulmuş bir memleket halkının gündelik yaşamı hakkında son derece ilginç ve önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıca halkın yaşadığı bazı sıkıntılar doğru bir şekilde aktarılmış ve bu sıkıntıların aşılabilmesi için yapılması gerekenler hakkında, bazı çözüm önerileri ortaya konmuştur. Bu makalede, "Erzurum Mektupları" isimli yazıdan alıntılar yapılmış; gerekli görülen hususlarda dipnot açıklamaları yapılarak, Milli Mücadele dönemindeki Erzurum hakkında okuyucuya genel bir bakış açısı sunulmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Erzurum, Hüseyin Hüsnü, Sosyal Hayat, İktisat.

AN IMPORTANT LETTER FROM ERZURUM IN NATIONAL STRUGGLE PERIOD

Abstract

"Erzurum Mektupları" is an important document which narrated social, economic and partly political condition in Erzurum during national struggle years in enlightened person's eyes. The writing was published in Journal of Sebilürreşad at March 21th 1921 written by Hüseyin Hüsnü Bey who taught in Erzurum High School during national struggle period and first years of the republic. The paper informs about daily life of people of country which newly evaded from occupation. Also, the people's some difficulties were truthfully narrated and it produced solution offers to solve these difficulties. In this paper, some pieces from "Erzurum Mektupları" are quoted and thereby some explanations in footnote on considered necessary issues, it is targeted to submit a general idea about Erzurum in national struggle period to reader.

Keywords: National Struggle, Erzurum, Hüseyin Hüsnü, Social Life, Economy.

GİRİŞ

Yeni Türk Devleti’nin, yani Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu hazırlayan Milli Mücadele yılları, her bakımdan incelenmeye değer bir konudur. Bu yıllarda ismi en çok duyulan ve tarihe not düşen şehirlerden birisi de Erzurum’dur. Birçok tarihçi, Milli Mücadele’nin Erzurum’dan başlatıldığını söylemektedir. Hakikaten, o dönemin ilk büyük kongresinin Erzurum’da düzenlenmesi, Mustafa Kemal Paşa’nın kongrenin hemen öncesinde Erzurum’a gelmesi, burada askerlik mesleğinden istifa ederek kongreye katılması ve kongre başkanı seçilmesi; en önemlisi de kongrenin sonunda oluşturulan Temsil Heyeti’ne başkan kabul edilmesi, Milli Mücadele tarihinin seyrini değiştiren gelişmelerdir.

Şimdiye kadar yapılan birçok bilimsel çalışma, Milli Mücadele’de Erzurum’un oynamış olduğu siyasi ve askeri rolü anlatmıştır. Bu çalışmada biz, o yıllarda Erzurum’un farklı yönlerini ortaya koyan önemli bir mektubu okuyucuyla paylaşmak istiyoruz. Bu mektup, Erzurum Sultanisi (Lisesi) muallimlerinden Hüseyin Hüsnü Bey¹ tarafından kaleme alınan ve Sebilürreşad Mecmuası’nın 21 Mart 1921 tarihli sayısında yayınlanmış olan; o yıllarda Erzurum’un sosyal hayatı, belediyciliği, iktisadı, eğitimi ve diğer pek çok önemli hususta kıymetli bilgiler veren mühim bir belgedir. Bu mektubu, çok az bir sadeleştirmeye birlikte ve önemli gördüğümüz bazı hususlarda dipnot açıklamaları yapmak suretiyle okuyucuların istifadesine sunuyoruz:

“Burası (Erzurum) mühim bir İslam merkezidir. Erzurum şarkın, İslam âleminin kapısıdır. Mukaddes gayeleri, ulvi, dini fikirleri İslam memleketlerine neşr için en müsait nokta burasıdır. Böyle iken buraya ne kâfi derecede mecmua geliyor ne de diğer gazeteler. Haftada bir defa Albayrak namıyla küçük bir gazete çıkıyor ki buranın ihtiyacına bile kâfi gelmiyor...

Erzurum, Palandöken Dağları ile Kop Dağları arasında sıkışmış, 10 km arzında bir ova kenarında, Palandöken Dağlarının eteğinde, sath-ı bahirden takriben üç bin metreye karib bir irtifada, şimale nazır hafif meyilli bir sath-ı mail üzerinde, büyük buz dağına benzer, meşceresiz, deresiz, harabezarı andırır bir şehirdir. Şehrin bir kısmı seferberlik esnasında

¹ Hüsnü (Tarhanoglu), 1920’den 1927 yılına kadar Erzurum Lisesi’nde fizik muallimi olarak görev yapmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Erzurum’da çıkmış olan Muallimler Birliği gibi mecmualarda da yazılar yazmıştır. Meslektaşları arasında “Arnavut Hüsnü Bey” olarak tanınırdı. Sonraki yıllarda İstanbul Bakırköy’e taşınmıştı. Cemaleddin Server, “Erzurum Matbuatı, VII”, Tarih Yolunda Erzurum, Yıl: 2, Sayı: 9-10, Aralık 1961, s.10; M. Halis Özsoy, Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi, Ankara, 2002, s.143.

caddeler açmak için yıkılmış,² askeri ve miri binalar da tahliye esnasında yıkılmış,³ kalanlarını da Ermeni çeteleri ve Ruslar çekilirken yıkmışlar. Bu sebeple Erzurum şehri bugün hazin bir manzara arz etmektedir.

Alelaide hararet derecesi sıfırın altında 15’tir. 30’a kadar baliğ olduğu vardır. Müthiş soğuklar, fırtınalar daha ziyade şubat ve mart aylarında oluyor. Şimdiye kadar havalar bir düziye idi. Bir gün kar yağıyor, müteakiben havalar bir ay sakin ve güneşli devam ediyor. Fakat sokaklarda çamurdan geçilmez. Her tarafta olduğu gibi burada da belediye bir mevcudiyet gösteremiyor. Bilmem bu derde bir çare bulunamayacak mıdır? Ya bu belediye teşkilatını bir nizama koymalı yahut büsbütün kaldırmalı. Hem belediye olur hem de memlekette nezafet ve ümran bulunmazsa o halde belediyenin vücudu ile yokluğu müsvi olmaz mı?

² 1915’te, Rus işgalinden bir müddet önce, Erzurum’da imar programı uygulamak ve cadde açmak amacıyla çok sayıda binanın tamamen veya kısmen yıkıldığı bilinmektedir. Mehmed Nusret’e göre; Erzurum’un sükût edeceğini aylarca evvel keşfeden Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa yanlış bir siyaset takip ederek memleketi baştanbaşa tahrip etmiş; güya caddeleri tesviye edeceğim diye rast geldiği çarşı, pazar, hamam, mağaza, önüne gelen yerleri yıktırmıştı. Lalapaşa Camii, Hükümet Konağı ve Ulu Camii civarındaki birçok emlak, sahiplerine beş para verilmeksizin, ortadan kaldırılmıştır. Örneğin Hükümet Konağı’nın hemen arkasındaki şehrin en güzel konaklarından olan Abdulvahit Paşazade Galib Bey Konağı, 1915 yılında kısmen yıkılarak arsının güney tarafındaki kısmı caddeye dâhil edilmiştir. Yıkıtılan binalar arasında vakıf malı olan Caferiye Hamamı da vardı. Aslına bakılırsa yıkım, sadece birkaç binayla sınırlı olmayıp, çok daha geniş kapsamlıydı. Mesela Erzurum’un önemli vakıflarından İbrahim Paşa Vakfı’nın bütün emvali, Birinci Dünya Savaşı’ndan beri “umumi menfaatler” bahane edilerek ortadan kaldırılmıştı. Lalapaşa Cami karşısında belediye binasının bulunduğu yerde, önceden bu vakfa ait çok mükemmel bir otel bulunuyordu. Bunun bitişiğinde emsalsiz bir fırın, çayhane ve yedi sekiz mağaza; sonradan Lalapaşa Parkı olan “İç Meydan Çarşısı”ndaki birçok mağaza, I. Dünya Savaşı’nda on para verilmeksizin belediye tarafından söktürülmüştü. Rus işgalinin hemen öncesinde gerçekleştirilen yıkımların çoğu, özellikle Cumhuriyet Caddesi’ne tesadüf eden kısımda ve Kilise Kapısı denilen mevkide gerçekleştirilmişti. 1919 yılında Albayrak Gazetesi’nde çıkan bir haberde, birçok binanın savaş sırasında “cadde açmak” gerekçesiyle yıkıldığı halde, yerlerinde en ufak bir yol düzeltmesi yapılmadığı, yani cadde açmak gerekçesinin bir bahaneden ibaret olduğu belirtilmektedir. Bkz. “Yıkılan Evleri Kim Tamir Edecek?”, Albayrak Gazetesi, 28 Kanunuevvel 1335.

³ Rus işgalinin hemen öncesinde gerçekleştirilen bu yıkımlar hakkında çeşitli yorum ve eleştirilere rastlamak mümkündür. Gerek askerinin yakacak ihtiyacını karşılamak gerekse şehri işgal edecek olan Rusların işini zorlaştırmak için yapılan bu yıkım konusunda, dönemin Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey’in birtakım tespitleri vardır. Tahsin Bey, 15 Şubat 1916’da şehri terk ederken, arkasında bıraktığı manzarayı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya şu şekilde aktarmaktadır:

“Dün gece ordu karargâhı ile Erzurum’dan Ilıca kariyesine geldim. Sevgili Erzurum’u, fedakâr halkın bir kısmını kan ağlayarak bıraktım. Hareketimden evvel; ihtiyarları çağırdım. Erzurum’u bırakmayacağımızı, son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az zaman sonra ilk intikam ve sürûr dakikalarında da yanlarında bulunacağımı, hükümetin ve fırkanın (İttihat ve Terakki Partisi’nin) namusu üzerine söz verdim.

Öpüştük ağlaştık ve ayrıldık. Bizden üç saat sonra Rus tayyaresi, hükümet konağına bomba atarak tahribat yapmış, aynı saat cephaneliğe ateş verildiğinden, ateşin şehrin bir kısmına sirayet ettiği, onbirinci kolordu dümdârları ayrılırken devâir-i resmiyeyi, telgrafhaneye, kışlalara, emvâl-i metrûke olan kiliseye, hastahaneye ve büyücek binalara ateş vererek; sevgili Erzurum Moskoflara volkan halinde teslim olunmuş ve maatteessür bu yüzden ahâlden bazı mertebe zâyiât olduğu işitilmiştir. En karibde istirdât edeceğimiz (yakında geri alacağımız) bir memlekete böyle umumî ateş vermek tarafdarı değildim ve bu ciheti kumandan paşa da tensib etmişti...” Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, 1979, s.336-337.

Ruslardan o kadar çok araba kalmış ki her hanede bir-iki tane mevcut; fakat bir işe yaramıyor. Bir tarafı kırılmış, tamir edecek sanatkâr olmadığı için bir kenara atılmış. Çürüyüp gidiyor. Yeniden inşa şöyle dursun tamire de ehliyetimiz olmaması insanı pek meymur ediyor.

Rusların tahribattan ziyade metrukâtı çoktur. Trabzon’dan Zigana Dağı’na yakın bir mesafeye kadar şimendifer tesviye-i turabiyesi yapılmış, yollarda dekovil arabaları, yarı kırık otomobiller, silindirler, taş makineleri dolu fakat hepsi çürümeye mahkûm. Hele dekovil hattı rayları o kadar bol ki belki Zigana’ya kadar tefrişe kâfi. Çoğu toprak altında kalmış, aradan iki sene daha geçerse maden çıkarır gibi toprakları kazmak lazım gelecek.⁴

Ruslar, Sarıkamış’tan Erzincan’a kadar şimendifer inşasına teşebbüs etmişler ise de ikmaline muvaffak olamamışlar. Yalnız Erzincan’a kadar tesviye-i turabiye yapılmış. Erzurum’un 6 saat kuzey batısına kadar şimendifer işliyor. Erzurum’dan Kars’a kadar şimendiferle gitmek kâbil. Bu hattın arzı, 75 cm’dir. Ruslar, o kadar şimendifer malzemesi yığmışlar ki bu hattı Ankara’ya kadar inşa edebilir. Köylere varıncaya kadar bütün depolar ray, kürek, kazma, köprücü malzemesi, dinamit vs. ile lebâleb (ağzına kadar dolu). Bunların henüz sayılmasına imkân olmadığını söylüyorlar.

Acaba Anadolu’nun garbını şarkına rabt edecek şimendifer hattını ne vakit inşa edebileceğiz?

Mektebimizde bir muallim var ki henüz genç yaşında tekaüd edilmiş bir binbaşdır. Kısm-ı sani riyaziye ve resim muallimidir. Bu zat, Hicaz şimendifer hattı inşasında 6 sene bilfiil hizmet etmiş bir mühendishane-i askeri mezunudur. Elinde Almanların şahadetnameleri vardır. Ankara-Erzurum şimendifer hattı için milli bir şirket teşkil edilse ve mevcut şimendiferlerle malzemesi bu şirkete devrolunsa acaba hattın inşasına imkân hâsıl olmaz mı?⁵

Ruslar, Hasankale’den çıkardıkları ziftle bu civardaki askeri ihtiyaçlarını temin etmişler. Erzurum’a 6 saat mesafede Kükürtlü madenlerini dahi işletmişler.⁶ Hatta yarım saat

⁴ Ardahan Kapısı civarında ve toprak tabya dışındaki Erzurum istasyonunun her tarafı, Ruslardan kalma yol yapım araçları, travers, ray demirleri, teneke, bidon ve değişik malzemelerle doluydu. İstasyonun hemen yanından başlayan ve Soğuk Çermik düzlüğü boyunca Karasu kıyılarına kadar uzanan alanda, Rusların bıraktığı çeşitli türden toprak ve askeri malzeme mevcuttu. Bkz. Ali Ayrım, *Yalan, Anıların Romani*, İstanbul, 1978, s.35.

⁵ İşgal sırasında Ruslar tarafından Erzurum’a kadar uzatılan Kafkas demiryolu şubesi, Cumhuriyet’in ilanından sonraki on yıllar boyunca bizim tarafımızdan kullanılmıştır. Erzurum’u batı illerine bağlayan Ankara-Erzurum demiryolu ise 1939’da tamamlanmıştır. Bu hattın Sarıkamış’a uzatılması işlemi ancak 1961’de sonuçlandırılmış ve “dar hat” denilen Rusların işgal döneminde yaptığı dekovil hattı yaklaşık 45 yıl kullanıldıktan sonra tarihe karışmıştır.

⁶ I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Kafkasya ordusunun maruz kaldığı yakacak sıkıntısı, Ruslara Türkiye’nin madeni servetlerinden istifadeyi düşündürmüştü; bunun üzerine “Harp Sanayi Komitesi” 1917 senesinde Türk arazisine mütehassıslardan oluşan bir heyet göndermiştir. Heyetin vazifesi petrol ve kömür mahalleri keşf ve bunları ihraçtı. Rusların çekilmesinden evvel heyetlerin çalışma sahası Van Gölü’nden Trabzon’a kadar uzanıyordu. Keşfiyat neticesinde petrol bölgeleri, istifadenin azami olması için beş daireye ayrıldı ki şunlardır:

1. Hasankale-Pasin Deresi’nde (Aras Çayı), Hasankale şehrinin etrafında.
2. Katranlı Köyü ile Hüseyin Ağa Komu Çiftliği’nin arasında (Katranlı Köyü Erzurum yakınında Palandöken Dağları’nın güney eteğindedir)

mesafesine kadar bir demiryolu hattı şubesi yapmışlar. Fakat şimdi bu hat, metruk ve harap bir haldedir. Erzurum-Kars trenleri odunla hareket ettiğinden iki günlük mesafeyi bir haftada bile kat edemiyorlar.

Bu civarda muhtelif madenler dahi boldur. Siyah kehribar, arduvaz,⁷ kireç, siyah ve sert değirmen taşları, alçı, soda, gaz madenleri pek çok olduğu malumdur. Askerî kimyahanesinde pek çok kısımları tahlil edilmiştir.

Ruslardan kalma elektrik makineleri de pek boldur. Şehir, Ruslar zamanında elektrikle tenvir edilirken şimdi gazla çalışan motorlara mahkûm olunmuştur. Gazın okkası 100 kuruştur. Pek çok olan şelalelerden istifade edilemiyor.

Rusların, Sarıkamış ormanlarından kestikleri ve inşaatta kullanmayıp terk ettikleri azami 1 metre kutrunda çam ağaçları köylüler tarafından Erzurum’a getiriliyor. Kantarı yani 180 okkası 450-700 kuruşa kadar satılıyor. Lakin gelecek seneye bir tane kalmayacaktır. Buranın soğukları dehşetli. Yorgan altında, soba başında üşümek kâbil değil.

Burada ekmeğin okkası 14-18 kuruştur. Basma ve astarın arşını 50 kuruştur. Ahali, umumiyetle göreneğe tabi olduğundan herkes, manifaturacı veya bakkaldır. Bütün dükkânlar Avrupa emtiası ile doludur. Bütün tüccarlarımız Avrupa fabrikalarının komisyoncusu... Paralar Avrupa’ya, Amerika’ya akıyor. Bu gidişle iktisaden mağlubiyetimiz muhakkak. Burada sanayi, Ermenilerin elinde imiş. Onlar çekildikten sonra dâhili sanayi de sönmüş. Terzi, bakırcı, kuyumcu, demirci, marangoz, dökümcü, mimar gibi sanatkârlar yok. Birkaç tane kunduracı ve yemenici mevcut. Yeni bakırın kıyyesi 400-500 kuruştur. Eskisi ise 15 kuruşa. Halk, hep eskilerle idare ediyor.

Buranın ahaliyi iyi, salabetli Müslümanlar. İslam ahlakını muhafaza etmişler. Fakat rehberler noksan. İktisadiyat hususunda bunlara doğru yolu gösterecek olanlar bulunsa çok terakki husule gelebilecek. Saf ve temiz adamlar. Kahraman adamlar. Bu cihetler çok iyi. Hükümete karşı muhabbetleri de çok. Çünkü hayatlarını kurtarmış. Eğer ordu, bir gün daha gecikse imiş Erzurum’da Ermeniler bir tek erkek bırakmayacaklarmış.⁸ Çalıştırmak bahanesiyle Müslüman ahaliyi cebren toplayıp birkaç cesimhaneye doldurmuşlar ve ateşe yakmışlar. Geçen gün Rusya’dan bir heyet geldi. Burada hafriyatta bulundu (kazı yaptı). Pek çok yanmış cesetler çıkarıldı. Hala da pek çok. Bir kısmı ordunun şehre duhulü ile ateşler arasından kurtarılmış.

Geçen gün Rusya’dan Mustafa Suphi’nin riyaseti altında Türk Komünist heyeti diye bazı kimseler geldi. Bu zat, bura (Erzurum) idadisinde tahsil etmiş olduğu için kendisini eskiden tanıyorlar. Ethem Necat da bu Türk komünist heyetinin arasındaydı. Ahali, bu serseri

3. Pülk Köyü’nün yakınında. (Pülk, Mamahatun’un kuzeybatısındadır.)

4. Kurtzot Köyü’nde. (Kurtzot Van’ın kuzeydoğusundadır. Maden Kurtzot ve Beşparmak Köylerinin yakınındadır.)

5. Magalısor (Muş şosesinde Hınıs şehrinin batısında Divane Hüseyin Magalısor Köylerinin arasında ve Hınıs’ın güneybatısında Naftik Köyü’nün yakınındadır.) Varlık Gazetesi, 24 Eylül 1339 (1923).

⁷ İnce ve düzgün yapraklar halinde kat kat ayrılabilen bir kayaç türüdür. Rengi genellikle kurşuni, bazen de mor ya da yeşildir. Eskiden çatı kaplamaları için kullanılırdı ve “damtaşı” ismiyle de anılırdı. Fakat çıkarılması zor ve pahalı olduğu için, günümüzde yerini daha ucuz malzemelere bırakmıştır.

⁸ Bu ifade, Erzurumluların devlet ve orduya bakışları konusunda çok şey anlatmaktadır.

alayına buğz ve nefret gösterdi. Bunları şehre bile sokmadılar. Komünizmin, Rusya’yı perişan ettiği fikri burada hâkimdir.

İngiliz nazırlarından Lord Curzon’un biraderi olduğu söylenen bir İngiliz (Yarbay Rawlinson), İstanbul’un işgali üzerine burada ahali marifetiyle tevkif edilmiş, hâlâ mevkuf. Asayiş burada pek iyi. Şark beldelerinde şimdi tek Ermeni yoktur. Hepsî Ermenistan’a gitmişler.⁹ Cihet-i askeriye, askeri mektepler Kars’a nakletti.

Mektebimiz (Sultanî Mektebi), sıhhi şartları havi olmayan Sanayi Mektebi binasıdır. Umum mevcudu 200’e balığ olamıyor. 150’si ibtidai kısımdadır. 8. sınıfta ancak 3 efendi vardır. Pek şayan-ı teessüf bir haldedir. Bu cihetten pek müteessirim. Okuyan çocukların çoğu memurların evladıdır. Tabî mektepler bugün memur yetiştiriyor. Eğer leyli olursa talebenin aratacağına şüphe yoktur. Ben, sinai ve fenni bir inkılap husule gelmesi taraftarıyım. Kars’tan nakledilme iki dershanemiz var ki emsali hiçbir sultanide yoktur. Bunlardan biri hikmet, hayvanat, nebatat ve madeniyat koleksiyonlarını havidir. Diğeri sırf kimyahane. Her nevi ecza mevcut. Her dersi ameli gösteriyorum. Talebe, mütelezziz oluyor (lezzet alıyor) ve fenne merak ediyor. Fakat üç kişi ile ne olur? Hiç! Neticesi memur olacaklar değil mi? Neye yarar? Memleketin bî-pâyân (tükenmez) iktisadi kaynaklarını işletmek için binlerce, yüz binlerce fen adamının mesaisine ihtiyaç vardır. Bu esas mesele halledilmedikçe bu memleket için terakki imkânı yoktur.

Burada o kadar güzel şeker pancarı ve patates hâsıl oluyor ki hayret. Bir şeker pancarı iki okka geliyor. İklim, Almanya gibi soğuk olduğundan ancak bir-iki nevi mahsul bolca yetiştirilebilir. Böyle iken burada şekerin okkası 100 kuruştan yukarıdır. Bir şeker fabrikası tesis olursa bütün bu ahalinin şeker sarfiyatı temin edilir. Burada, Kafkasya’da, İran’da pek çok çay içildiği cihetle şeker ithalatı bütün ithalattan fazla bulunmaktadır. Bununla beraber Erzurum, transit merkezidir. Pek mühim bir sanayi ve ticaret merkezi olabilir.

Su, buz, kuru ot çok olduğu cihetle süt ve yoğurt her şeyden ziyade boldur. Ayrıca yün bol olduğu halde fanila gibi ibtidai mensucat bile gelişmemiştir. Hala el ile dokunuyor. Bir fanila 5 liraya mal oluyor. Hâlbuki yünün okkası 60 kuruşa...

Hâsılı bunlar ilim ve fen meseleleridir. Memleketin iktisadiyatı ancak ilim ve fen ile yükselir. Onun için mekteplerde böyle fenni ve sinai bir inkılabı lüzum vardır. Bu olmadıkça ne yapılsa boştur. Memurun çokluğu menfaatten çok mazarrat verebilir.

Erzurum Sultânîsi Ulûm-ı Tabiiyye Muallimi Hüseyin Hüsnü. (Sebilü’r-Reşad 1337: 36-38).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Girişte de bahsettiğimiz üzere, bu mektup, Erzurum’un Rus işgali ve Ermeni mezaliminden kurtuluşunun hemen ertesinde, içinde bulunduğu sosyal, kültürel ve iktisadi durumuna ilişkin, önemli bilgiler vermekte, değerlendirmeler yapmakta ve bazı çözüm önerileri sunmaktadır.

⁹ Bu ifade oldukça önemlidir. Erzurum ve çevresindeki Ermenilerin tamamen tehcir edilmediği, önemli bir kısmının Ermenistan’a gittiği malumdur.

Mektupta dikkat çeken hususlardan birisi; Erzurum’un, maddi ve manevi kaynaklarını ve özellikle İslam Dünyası için stratejik önemini hiçbir şekilde değerlendiremediğidir. Yazara göre Erzurum önemli bir İslam merkezidir. Doğunun ve özellikle İslam âleminin batıya açılan kapısıdır. Tabii kaynaklar bakımından son derece zengindir. İnsanı sağlamdır; saf ve temizdir. Bütün olumsuzluklara rağmen ahlaklarını muhafaza etmişlerdir. Hem Allah’a hem de devlete samimiyetle bağlıdırlar. Bütün bu nimetler karşısında, Milli Mücadele yıllarında çok ciddi sıkıntılarla boğuşmaktadır. Bu sıkıntıların çoğu, yaşanmış olan savaş, işgal, göç ve katliamın sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu sıkıntıların başında, halkı kültürel ve ekonomik yönden ileriye taşıyacak ve yönlendirecek yetişmiş insan eksikliği gelmektedir.

Diğer önemli bir sıkıntı ise, şehrin önemli bir kısmının tahrip olmuş olmasıdır. Bu tahribat sadece Rus ve Ermenilerin eseri değildir; maalesef şehrin önemli binalarının birçoğu işgal öncesinde Türk yetkililer tarafından ortadan kaldırılmıştır. Mektuptan da anlaşıldığı üzere, kurtuluştan sonraki yıllarda belediye, şehrin tahribatını ve bakımsızlığını giderecek herhangi bir teşebbüste bulunamamıştır.

Mektupta en fazla üzerinde durulan konulardan birisi, Rusların işgal döneminde bölgede yaptıkları faaliyetlerdir. Ruslar bölgeyi işgal etmezden evvel, buradaki yeraltı ve yer üstü kaynaklarını zaten biliyorlardı. İşgalle birlikte, bu altyapıdan faydalanarak, başta petrol ve kömür olmak üzere, çeşitli madenleri çıkarmaya başladılar. Aynı zamanda, daha önce Kars ve civarında yapmış oldukları kara ve demiryollarını Erzurum’a kadar uzattılar. Bütün bunları yapabilmek için, çok sayıda malzemeyi bölgeye getirdiler. Rusya’da ihtilalin patlak vermesi üzerine, apar topar bölgeden ayrılırken, işte bu malzemeleri geride bıraktılar. 1918 sonrasında bölgeye hâkim olan Türk idaresi, Trabzon’dan Van’a kadar geniş bir bölgeye yayılmış olan binlerce çeşit malzemeyi hiçbir şekilde değerlendiremedi. Hatta tespitlerini bile yapamadı ve malzemenin çoğu zaman içerisinde kaybolup gitti.

Mektubun devamında, şehirdeki gündelik yaşam, eşya fiyatları, eğitim durumu gibi başka önemli meselelere de değinilmiş ve bazı sıkıntılar dile getirilmiştir. Ayrıca o

günlerde gerçekleşen Mustafa Suphi olayı ve İngiliz Rawlinson’un tutuklanması hakkında da bazı bilgiler verilmiştir.

Hüseyin Hüsnü Bey’in şehrin ticari hayatı hakkında verdiği bilgiler ve yaptığı tespitler özellikle önem arz eder. Şehirdeki zenginlerin, yani tüccarların, Avrupa fabrikalarının birer komisyoncusu gibi hareket etmeleri, yani Avrupa’da üretilen malları satmaktan öteye gidememeleri, şehrin iktisadi yönden gelişmemesinin en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Kurtuluştan sonra, hicret ettikleri yerlerden Erzurum’a dönebilen tüccarlar, şehirden ayrılırken saklamayı başardıkları altınlarını çıkarmış ve ticaret yapmaya devam etmişlerdi. Fakat yaptıkları şey, geleneksel ticaretti. Münferit veya müşterek olarak, servetlerini üretim alanlarında kullanma yoluna başvurmamışlardı. Örneğin, şehir civarında bol miktarda bulunan kömür madenlerini çıkarıp, eskiden beri “tezek” denilen yakıtı mahkûm olan Erzurumlulara yeni ve kaliteli bir yakıt arz etmeyi pek düşünmemişlerdi. Bu olumsuz tablo Cumhuriyet’in ilk yıllarında da ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

AYRIM, Ali (1978). *Yalan, Anıların Romanı*, İstanbul: Özkaya Matbaacılık.

ÖZSOY, M. Halis (2002). *Fotoğraflarla Erzurum Lisesi Tarihi*, İstanbul: Erzurum Lisesi Kültür Eğitim Vakfı Yayınları.

SERVER, Cemaleddin (1961). “Erzurum Matbuatı, VII”, *Tarih Yolunda Erzurum*, 2 (9-10), Aralık.

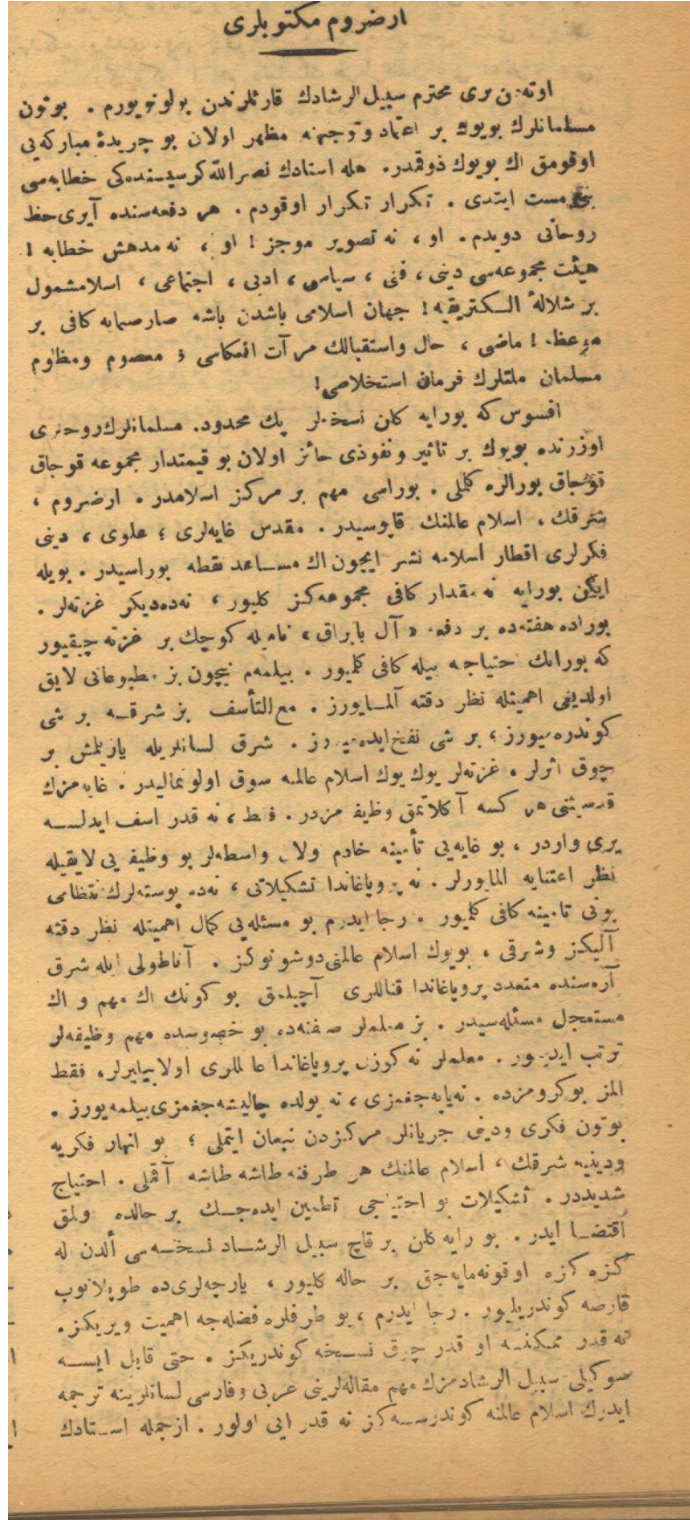
UZER, Tahsin (1979). *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Albayrak Gazetesi, “Yıkılan Evleri Kim Tamir Edecek?”, 28 Kanunuevvel 1335.

Sebilü’r-Reşad (1337). “Erzurum Mektupları”, 19 (472).

Varlık Gazetesi, 24 Eylül 1339 (1923).

EK: Erzurum Mektupları 1. ve 2. Sayfaları

ارضروم مکتوبلری

اوتون بری محترم سبیل الرشادک قارئندن بولونوروم . بوئون
مسلمانلرک بویوک بر اعتماد و توجهه مظهر اولان بو چریده مبارکینی
اوقومق اک بویوک ذوقدر . هله استادک نصرالله کریمیندهکی خطابهسی
بجاست ابندی . تکرار تکرار اوقودم . هر دفعه سنده آری حظ
روحانی دویدم . او ، نه تصویر موجز ! او ، نه مدھش خطابه !
هیئت مجموعهسی دینی ، فنی ، سیاسی ، ادبی ، اجتماعی ، اسلامشمول
برشلاله الکتزیه ! جهان اسلامی باشدن باشه صارصابه کافی بر
موعظ ! ماضی ، حال واستقبالک مرآت افکاسی و معصوم و مظلوم
مسلمان ملئرک فرمان استخلاصی !

افسوس که بورایه کان اسخزلر یک محدود . مسلمانلرک روحبری
اوزرنده بویوک بر تاثیر و نفوذی حائز اولان بو قیمتدار مجموعه قوجاق
قوجاق بورالره کلی . بوراسی مهم بر مرکز اسلامدر . ارضروم ،
شرقک ، اسلام عالمک قابوسیدر . مقدس فایهلی ، علوی ، دینی
فکرلری اقطار اسلامه نشر ایچون اک مساعده قطعه بوراسیدر . بویله
ایگن بورایه نه مقدار کافی مجموعه کز کلور ، نه ده دیکر غزتلر .
بوراده هفتهده بر دفعه « آل یارق » نامه کوچک بر غزته چیقیور
که بورانک احتیاجه بیله کافی کلور . بیلیم نیچون بز طبعو طانی لایق
اولدینی اهمیتله نظر دفته آلمایوز . مع التأسف بز شرقه بر شی
کوندره سیورز ، بر شی نفخ ایده . دز . شرق لسانریله یازیلش بر
چوق اثرلر ، غزتلر یوک یوک اسلام عالمه سوق اولونمالیدر . فایه مزک
قدستی هر کسه آکلامتی وظیفه مزدر . فقط نه قدر اسف ایدهسه
بری واردر ، بو فایه بی تأمینه خادم ولا واسطه بو وظیفه بی لایق
نظر اعتباره الماورلر . نه پروباندا تشکیلاتی ، نه بوسته لرک تقضای
یونی تأمینه کافی کلور . رجا ایدرم بو مسئله بی کمال اهمیتله نظر دفته
آلیکن و شرقی ، بویوک اسلام عالمی دوشونوکز . آناطولی ایله شرق
آرسنده متعدد پروباندا قناللری آچیلدی بو کونک اک مهم و اک
مستعجل مسئله سیدر . بز مبلر صفتنه ده بو خصوسده مهم وظیفه لی
ترتیب ایدرور . معلولر نه کوزن پروباندا عالمی اولایا برلر ، فقط
المنز بو کوزمده . نه یایه جمعی ، نه یوله چالیشه جمعی بیلیم یورز .
بوئون فکری و دینی جریانلر مرکزین نیمان ایتملی ؟ بو انهار فکریه
و دینییه شرقک ، اسلام عالمک هر طرفه طاشه طاشه آقلی . احتیاج
شدیددر . تشکیلات بو احتیاجی تطمین ایده جک بر حالده اولدی
اقتضا ایدر . بو رایه کن بر قاج سبیل الرشاد نسخته سی آلدن له
کزه کزه اوقونه یایه چی بر حاله کلور ، یارجه لری ده طویلانوب
قارصه کوندریلور . رجا ایدرم ، بو طرفله فضله جه اهمیت ویریکزه
نه قدر ممکنه او قدر چوق نسخته کوندریکز . حتی قابل ایسه
سوکی سبیل الرشاد مزک مهم مقاله لرینی عربی و فارسی لسانرینه ترجمه
ایدرک اسلام عالمه کوندرسه کز نه قدر این اولور . از جمله استادک

Bayram NAZIR

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gümüşhane-Türkiye
Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of History, Gümüşhane-Turkey
bayramnazir@gmail.com

İSTANBUL'DAN BASRA'YA KADAR UZANACAK DEMİRYOLU İNŞASI HAKKINDA NOREL'İN LAYİHASI

Özet

Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapımıyla ilgili ilk teklifler 1830'lu yıllara rastlar. Bu tarihten sonra başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri Osmanlı ülkesinde demiryolu yapımıyla yakından ilgilenme gereği duymuşlardır. Böylece İngiltere doğunun zengin ham madde kaynaklarını kendi ülkesine aktarmayı hedefliyordu. Bu hedeflerin gerçekleşmesi ancak Anadolu, Asya ve Hindistan ile bir demiryolu ağı kurulmasıyla mümkün olabilecekti. Bu nedenle Osmanlı ülkesinde demiryolu yapımıyla ilgili birçok öneri ve layihalar hazırlanmıştır. Bu layihalardan biri de Norel tarafından 14 Şubat 1856 tarihinde Osmanlı Hükümeti'ne sunulmuştur. Norel bu layihasında Üsküdar'dan başlayıp Basra Körfezi'ne kadar uzanacak 2.500 km gibi oldukça uzun demiryolu inşası hakkında önerilerde bulunmaktadır. Bu hattın en mühim kısmı Üsküdar'dan başlayıp Basra'ya kadar olan bölümü olacaktı. Norel'e göre Anadolu'ya demiryolu inşası askerî, siyasî ve ticarî bakımdan Rumeli'ye demiryolu inşası kadar önemliydi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Norel, Anadolu, Demiryolu, Basra.

NOREL'S REPORT ON RAILWAY CONSTRUCTION FROM ISTANBUL TO BASRA

Abstract

The first offerings related to railway construction in Ottoman Empire coincide 1830s. After that time European states, especially England, required to a care for railway construction. Thus, England aimed to transfer raw material resources of the orient to her own country. To achieve these goals, it had to establish a railway network among Anatolia, Asia and India. In this regard, England made up many suggestions and reports related to railway network in Ottoman State. One of these reports was introduced to Ottoman State in 14 February 1856 by Norel. Norel in this report had given suggestions about a long railway construction, such as 2500 kilometer, from Uskudar to Basra. Chief Point of this network was from Uskudar to Basra. According to Norel, a railway construction through Anatolia was important as far as railway construction to Rumeli in terms of military, political and commercial.

Keywords: Ottoman Empire, Norel, Anatolia, Railway, Basra.

GİRİŞ

Layihalar herhangi bir konu hakkında görüşleri ve düşünceleri bildiren, rapor niteliğinde olan yazılardır. Layihalar yöneticiler, devlet adamları bazen de hiçbir idari görevi olmayan kişiler tarafından hazırlanırdı. Bu tür yazılarda devletin karşılaştığı sorunlar hakkında analizler yapılır ve çözüm önerileri kaleme alınarak, hükümet veya padişaha sunulurdu. Layihalar padişahın emri ile hazırlandığı gibi, padişahın emri olmadan da hazırlanıp kendisine sunulurdu. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumun gittikçe olumsuz bir hal alması üzerine, gelişmelerden kaygı duyan devlet adamları, ilim adamları, düşünürler, ülkenin durumu hakkında Padişaha layihalar takdim etmişlerdir.¹

Osmanlı Devleti, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasi ve ekonomik olarak büyük sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı hükümeti bir yandan ağır sorunlarla uğraşırken diğer yandan da ülkenin imarı konusunda cesur adımlar atmada tereddüt göstermedi. Bu bağlamda Osmanlı padişahı ve hükümeti, ticaretin ana damarı olan demiryolu inşasına büyük önem verdi. Demiryolu ağının bütün Osmanlı ülkesine yayılması için yerli ve yabancı birçok uzmandan istifade edildi. Bu uzmanlar, bazen mühendis olarak bazen de layihalar hazırlayarak hükümete katkı sunmaya çalışmışlardır.

Bu layihalarda Osmanlı ülkesindeki gereksinim duyulan demiryolu ağları hakkında doyurucu bilgiler verilmektedir. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde demiryollarıyla ilgili tespit edebildiğimiz birçok layihada demiryollarının güzergâhları, inşası, finansmanına dair bilgiler yer almaktadır. Örneğin, 27 Temmuz 1891 tarihinde Erkan-ı Harbiye Ferikânından Mehmet Necip Paşa, “Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair” başlıklı bir layiha hazırlamıştır (BOA; YEE, 12-37, 29/Z/1308). Yine Ahmed Cevdet Paşa’nın Anadolu demiryolları inşa ve işletme imtiyazlarının Fransa ile İngiltere

¹ Sultan II. Abdülhamid dönemine ait layihalar için üzerine yapılan çalışmalar hakkında bk. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

devletlerine verilmesinden doğacak siyasi neticeler hakkında bir layiha kaleme almıştır (BOA; YEE, 38-103, tarihsiz).

Norel’in layihasını ilginç kılan o dönemde Osmanlı Devleti, Rumeli’de demiryolu yapımına odaklanmışken Üsküdar’dan başlayıp Basra’ya kadar uzanan bir projeyi hükümete sunmasıdır. Norel, layihasında Anadolu’ya demiryolu inşasının siyasi askeri ve ticari önemi üzerinde durarak Osmanlı hükümetinin dikkatini Anadolu’ya inşa edilecek demiryolu hattına çekmek istemiştir.

Norel’in Anadolu’dan Basra’ya uzanacak demiryolu hattı hakkındaki düşüncelerine geçmeden önce, Osmanlı Devleti’nde 1850 yılına kadar demiryolu hatlarının tarihi seyri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Osmanlı Devleti’nde demiryolu inşasına dair ilk teklifler 1830’lu yıllarda İngiliz şirketler tarafından yapılmıştır. Avrupa’da modern manada demiryollarının ortaya çıkmaya başladığı söz konusu tarihlerdeki bu ilk önerilerin temel özelliği Avrupa’da XVIII ile XIX. yüzyıl başlarında meydana gelen ekonomik ve siyasi gelişmelerle yakından ilişkili olmasıydı (Gülsoy 1994: 17).

XIX. yüzyıl başlarından sanayi devrimini tamamlayan İngiltere, ürettiği malları batılı devletlerin ülkelerine girişlerini yasaklamasından dolayı dış pazarlara yönelmek zorunda kalmıştı. Böylece İngiltere hem ürettiği mallara yeni pazarlar bulmayı hem de doğunun zengin ham madde kaynaklarını kendi ülkesine aktarmayı hedefliyordu. Bu hedeflerin gerçekleşmesi ancak Anadolu, Asya ve Hindistan ile bir demiryolu ağı kurulmasıyla mümkün olabilecekti. Ucuz, süratli ve güvenli olması bakımından demiryolu İngiltere için en makul çözümdü (Kütükoğlu 1974: 74; Gülsoy 1994: 17).

İngiliz hükümeti bu planlarını gerçekleştirmek maksadıyla Francis Chesney başkanlığında bir heyeti Fırat vadisinden Bağdat’a ve oradan da Basra’ya uzanacak bir demiryolu hattının keşfi için bölgeye göndermişti (Orhonlu ve Işıksal 1963: 100). Fakat yapılan inceleme ve keşiflerden sonra Chesney bu bölgede demiryolu inşa edilmesi için Osmanlı Devleti’nden gerekli izni alamamıştı (Gülsoy 1994: 18; Özyüksel 1988: 8).

Norel’in Osmanlı hükümetine layihasını sunduğu 1850’li yıllara kadar bu bölgede bir demiryolu inşası bir süre askıda kaldı. Süveyş Kanalı’nın yapımı düşüncesinin ortaya çıkmasıyla birlikte bölgede bir demiryolu hattının inşası yeniden gündeme geldi. Bu proje göre, demiryolu güzergâhı Süveyde’den başlıyor Fırat üzerindeki Caber Kalesi’nin bulunduğu yerden geçerek önce Mezopotamya’ya ve oradan da Kuveyt’e kadar uzanıyordu (Gülsoy 1994: 18; Imbert 1981: 24).

Kırım Savaşı’nın (1853-1856) bitiminden sonra Osmanlı Devleti’nde demiryolu imtiyazı almak isteyen şirketlerin sayısında bir artma olduğu gözlenmektedir. Yine aynı tarihlerden itibaren Osmanlı hükümetine demiryolu hattı inşasıyla ilgili birçok layihalar sunulmuştur. Bu layihalardan biri de 14 Şubat 1856 tarihli olup Norel tarafından Babıali’ye takdim edilmiştir. Norel bu layihasında Üsküdar’dan başlayıp Basra Körfezi’ne kadar uzanacak 2.500 km gibi oldukça uzun demiryolu inşası hakkında önerilerde bulunmaktadır. Norel’in Osmanlı hükümetine demiryolu inşası için layihasını sunduğu tarihlerde Fransızlar Süveyş Kanalı’nı açma faaliyetlerine girişmiş ve Hindistan yolunda İngilizlerle rakip hale gelmişlerdi (Engin 1983: 37). Yine aynı tarihlerde Anadolu’da ilk demiryolu İzmir-Aydın arasında yapılmıştır. Bu hattın imtiyazı ise İngilizlere verilmişti. 1857 yılında başlayan demiryolu inşası tüm hatlarıyla birlikte 1890 yılında tamamlanmıştır.²

Üsküdar’dan Basra’ya Uzanacak Demiryolu İnşası İçin Norel’in Önerileri

Norel layihasının girişinde Anadolu’ya demiryolu inşa edilmesinin önemi üzerinde durmaktadır. Ona göre Anadolu’ya demiryolu inşası askerî, siyasî ve ticarî bakımdan Rumeli’ye demiryolu yapımı kadar önemlidir. Osmanlı ordusunun en yetenekli askerleri Anadolu’dan seçildiğinden inşa edilecek demiryolu aracılığıyla bu askerlerin yazılması ve tespitleri kolaylaşacaktır. Aynı zamanda bu hat, her çeşit mühimmat nakline kolaylık sağlayacak ve ticaretin gelişmesinde öncü rol oynayacaktır.

Norel, Anadolu’da inşa edilecek demiryolu hattının siyasî olarak da önemli olduğu düşüncesindeydi. Çünkü Osmanlı Devleti İran ve Rusya ile aynı sınırları paylaşıyordu.

² İzmir Aydın Demiryolu hattı hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Akyıldız, *İzmir-Aydın Demiryolu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Bu sınırların güvenliği tam anlamıyla sağlanamadığı gibi bu hususta devlet önemli harcamalar yapmaktaydı. Bu nedenle demiryolu inşası Anadolu’da devletin hâkimiyetini güçlendirecek ve sınır güvenliğinin sağlanmasında etkin bir rol oynayacaktır. Demiryolu inşasıyla Anadolu Avrupa kıtasına bağlanacak ve böylece dünyanın en verimli coğrafyasında ziraat ve hayvancılık gelişme gösterecekti.

Norel’e göre Anadolu’da inşa edilecek demiryolunun maliyetine bakılmaksızın bir an önce inşa faaliyetlerine başlanması gerekmektedir. Çünkü bu gelişme Osmanlı Devleti’nin bayındırlık alanında önemli gelişmeler sağlayacağı gibi hazinesini de mali olarak güçlendirecektir. Norel, layihasında demiryolu inşası düşüncesinin şimdilik Osmanlı Devleti’nin asayiş, ticaret ve ziraatın geliştirilmesi amacıyla hazırladığını ifade ediyordu. Ancak ileride ticarî ve ziraî yönden ihtiyaç duyuldukça üzerinden yeni düzenlemeler yapılabileceğini de belirtiyordu.

Norel layihasında inşa edilecek demiryolunu çeşitli hatlara ayırmıştı. Dokuz kısımdan oluşan bu hatlar şöyleydi.

1. Üsküdar-Basra hattı
2. Akdeniz-Basra hattı
3. İzmir hattı
4. Diyarbakır hattı
5. Trabzon hattı
6. Samsun hattı
7. Eskişehir hattı
8. Malatya hattı
9. Konya hattı

Norel’in hazırladığı plana göre bu hatların uzunluğu da şöyleydi: 1-Üsküdar-Basra hattı 2.500 km, Akdeniz-Basra hattı 453 km, İzmir hattı 280 km, Diyarbakır hattı 390 km, Trabzon hattı 500 km, Samsun hattı 400 km, Eskişehir hattı 440 km, Malatya hattı 260 km, Konya hattı 300 km (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

1. Üsküdar-Basra Hattı

Norel’e göre, 2.500 km uzunluğunda olacak bu hattın en mühim kısmı Üsküdar’dan başlayıp Basra’ya kadar olan bölümüdür. Çünkü bu hat Avusturya’dan başlayıp İstanbul’a kadar uzanan hattın bir tamamlayıcısı hükmünde olacaktır. Hind ve Çin postasıyla taşınan yolcu ve kıymetli eşyalar, inşa edilecek bu büyük hat vasıtasıyla taşınacak ve Osmanlı Devleti hazinesine önemli bir kaynak oluşturacaktır. Norel’e göre, öncelikli olarak bu hattın Malatya güzergâhıyla Diyarbakır’a uzaması ve ilaveten Ankara ve Sivas’a uğraması gerekir. Aksi halde Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Konya, Kayseri ve Malatya üzerinden geçmesi zorunlu olacaktır. Öncelikli olarak bu durumun kararlaştırılması gerekmektedir (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

Norel’e göre, nakliyatın ağırlık merkezi Akdeniz olacağından hattın ağırlık merkezinin de bu yöne kaydırılması gerekmektedir. Demiryolu güzergâhı birçok önemli yerleşim yerinden geçeceğinden Konya’dan başlayarak Mersin’e uzanan bir şube vasıtasıyla Karaman’a kadar ulaşılacaktır. Norel, Demiryolu hattının Diyarbakır’a vardığında yüksek yerlerden mi yoksa Şattu’l-Arab sahilinden mi geçirilmesi konusunda kararsızdır. Onan göre yüksek mahalden geçirildiği takdirde iniş zorluğu olmayacak ve Ergani, Maden, Mardin, Musul ve öteki mahallere uğramak daha kolay olacaktır. Fakat bu durumda Diyarbakır ile Van gölü arasındaki bölge güzergâh dışında kalacaktır. Sonrada adı geçen bölgeye bir şube yapılarak ana hatta bağlanması mümkündür (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

Hangi hattın daha iyi ve daha ekonomik olduğunun anlaşılabilmesi için Norel bir de bölgenin haritasını hazırlamıştı. Demiryolu hattı Bağdat’a varınca Şattu’l-Arab ve Yemen sahili boyunca giderek Kalatü’l-Suruc’tan Fırat Nehri üzerinden geçerek Basra’ya uzanacaktır. Bu hattın uzunluğu ise yaklaşık 2.500 km tahmin olunmaktadır (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

2. Akdeniz-Basra Hattı

Norel’in verdiği bilgiye göre, Akdeniz’den Basra’ya kadar 453 km ve nehir üzerinden 764 deniz mili uzunluğunda olan hat Akdeniz’den başlayarak Fırat nehrine kadar uzanacaktır. Önem bakımından ikinci sırada olan bu hat 1832 yılında Süveyş Kanalı

açılmadan evvel Hindistan'a transit ulaşmak maksadıyla İngiltere tarafından düşünülmüştür. Daha sonra 1856 senesinde Mösyö Andro İskenderun'dan başlayarak Fırat üzerinde Birecik'e kadar uzanan bir demiryolu hattı yapımı teklif etmişti (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

Mösyö Andro, Fırat'ta yapılacak gemi yolculuğu düşünüldüğünde Süveyş hattından daha çok kullanışlı olacağı düşüncesindedir. Fakat İskenderun etrafındaki dağlar nedeniyle hareket noktasının tam olarak seçilememesinden dolayı bu düşünceler uygulanamamıştır.

Babiâli'ye sunulan başka bir layihaya göre yapımı tasarlanan hattın başlangıç noktası Asi Nehri'nin denize döküldüğü yerin kuzey tarafından başlayarak Halep'e uğramasıydı. Fakat bu düşünce gerçekleştirilememiştir. Çünkü Fırat Nehri'nin yukarı taraflarında ulaşım Süveyş'e göre daha zordu.

Norel layihasında inşa edilecek demiryolu hattının Osmanlı Devleti'ne sağlayacağı faydaları şöyle sıralıyordu.

1. Yapılacak 16 köprü ile suların azaldığı zamanlarda kuruyan dereler boyunca Fırat nehrinin sahillerindeki arazi makinesiz sulanarak gelir elde edilecek ve bundan sonra sudan mahrum olan bu arazi masrafsızca sulanacaktır.
2. Geliri az olan hinta ve mısır buğdayı yerine daha fazla gelir getiren pamuk ve şeker kamışı ziraatı yapılacaktır.
3. Barsa Körfezi'ne nakledilerek orada düşük fiyat ile satılan Irak buğdayı bu tarihten sonra Akdeniz sahili üzerinden pazarlanacaktır.
4. Posta ile gönderilen mektuplar gidecekleri yerlere daha hızlı bir şekilde ulaşacak böylece önemli bir tasarruf sağlanacaktır.
5. İnşa edilecek tabya ve dubalar sayesinde az miktardaki asker ile Fırat Nehri'nin sol tarafında güvenlik tam anlamıyla sağlanacaktır. Nehrin sağ tarafında olan ve itaat altına alınamayan Arap aşiretleri ise topraklarını bereketlendiren suya kavuştuklarında isyan hareketlerinden vaz geçeceklerdir.

6. Basra'da olduğu gibi köprülerden alınacak geçiş ücretinden hatırı sayılır miktarda gelir elde edilecektir. Basra'da inşa olunan köprü 500 bin Frank'a mal olmuştur. Bu köprüden geçiş ücreti yük başına 10 para gibi cüzi bir miktar da olsa yıllık 500 bin Frank gelir getirmektedir. Halk kendisine taşımada kolaylık sağlayacak bu türden eserlerden istifade ederken memnuniyetle bedelini ödeyecektir.

7-Fırat boyunca fazla miktarda bulunan zift ve petrol gibi maddeler atıl bir halde iken demiryolu hattının yapımı ve bu maddelerin ekonomiye katılımıyla ticaret hacminde önemli bir artış olacaktır.

8-Üretilen mahsullerin Akdeniz'e nakline başlanmasından sonra aşarın kıymet ve miktarında önemli bir artış artacaktır (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

3. İzmir Hattı

Siyasî ve ticarî bakımdan üçüncü derecede önemli olan hat ise Kasaba veya Aydın demiryolundan ayrılarak İzmir'e bağlı Afyonkarahisar'a bağlanacaktır. Bu hat, Anadolu'nun kuzey ve doğusundaki bölgelerden gelen önemli miktardaki mahsulatın Akdeniz'e ulaşmasında ticari bir kapı hükmünde olacaktır. Üsküdar'dan Basra'ya uzanan büyük hattın güzergâhının bu kısmında hem Kütahya hem de Konya taraflarına birer kol ayrılarak inşa olunmalıdır. Ana güzergâhtan ayrılarak adı geçen yerleşim yerlerine yaklaşık 280 km uzunluğundaki iki hattın inşa edilmesi zorunludur ve bu hattın en üç sene gibi kısa bir sürede inşa edilmesi gerekmektedir.

Fırat transit yolu Süveyş yoluna kolaylıkla tercih edilecektir. Çünkü Süveydiye'den Direk'e kadar 450 km uzunluğundaki demiryolu 10 saatlik bir süredir. Fırat nehrinin Direk'ten Basra'ya kadar uzanan, yaklaşık 764 deniz mili olan ve saatte on mil sürat yapan vapur çıkışta sekiz ve inişte on iki mil mesafe gidebilir. Kömür, yolcu, eşya almak ve köprüleri geçmek için gerekli durma ve kalkma zamanları çıkarıldığında günlük yirmi saatlik mesafe alacağı tahmin edilse Direk'ten Basra'ya beş, Basra'dan Direk'e üç günde gidilip gelenebilir.

Basra'dan Bombay'ın arası 1400 deniz mili olup bu mesafe bir saatte on mil yani 144 saat yani beş gün dört saat zarfında gidilebilir. Bu durumda Bombay'dan Süveydiye'ye

yaklaşık on bir günde ve Süveydiye'den Bombay'a dokuz günde varılabilir. Süveyş'ten Bombay'a gidebilmek için en az on üç, Said Limanı'ndan Süveyş'e deniz kanalıyla gitmek için iki güne daha ihtiyaç vardır. Bu yüzden söz konusu yolun Fırat hattından farklı olarak gidişte dört ve gelişte altı günlük bir fark vardır. Süveyş yolu tamamlanıncaya kadar genel olarak ulaşım Fırat hattından olacak ve söz konusu yol tamamlandıktan sonra Karadeniz'in yönünün önemli mecrası olacaktır. Norel, layihasında bu hattın maliyetini açıklamaktadır. Onun hesabına göre;

1. Süveydi'ye yakınında bir liman tesis ve inşa masrafı 48.726.950 Franktır. Mösyö Andro, tarafından bu bölgede yapılan keşif gereğince 453 kilometre uzunluğunda bir demiryolu ortalama bir hespla her kilometresin masrafı 107.560 Frank'tır.
2. Her biri 1 milyon Frank'tan 16 adet köprü inşası için 16.000.000 Frank
3. 24 vapur ve yedek parçaları için 250.000 Frank
4. Demiryolu boyunca döşenecek telgraf hattı için 381.500 Frank
5. Yol boyunca konacak işaret ve fenerler için 2.000.000 Frank
6. Kavas yahut durak masrafları için 5.000.000 Frank
7. Olağansütü masraflar için 4.444.550 Frank (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

4. Diyarbakır Hattı

Diyarbakır'dan Akdeniz'e kadar olan uzanan demiryolu hattı siyasî ve ticarî önem bakımından dördüncü derecedir. Söz konusu hat Şattu'l-Arab bölgesiyle Fırat'ın yukarı tarafları özellikle de Ergani madenlerinin denize nakillerini kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte bu hat hakkında bazı şüpheler bulunmaktadır. Çünkü bu hattın Halep'ten önce Antep'e uğraması ve oradan Sungur Çay'ı üzerinden Fırat'ı geçmesi ve Diyarbakır tepelerine kadar Fırat vadisi boyunca gitmesi mümkündür. Bu hattın gerçekleşmesi halinde Fırat üzerinde bir köprü inşası zorunlu hale gelecektir. Diğer taraftan küçük bir hat ile bu yol Maraş ve Antep'e bağlanabilir.

Bu hattın uzunluğu 390 km’dir. Fırat Nehri’nin kenarında bulunan Rakka başlangıç noktası alındığında Diyarbakır hattına kavuşmak için Celap vadisinden Urfa’ya çıkılabilir. Bu şubenin uzunluğu ise 300 km kadardır (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

5. Trabzon Hattı

Beşincisi Erzurum’a kadar uzanan 500 km uzunluğundaki Trabzon hattıdır. Bayezid dağlarından İran sınırına kadar uzanan bu hat, Hazar Denizi mahsulatını transit yoluyla nakledilmesini kolaylaştıracağından oldukça ehemmiyet arz etmektedir (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

6. Samsun Hattı

Bu hat, Sivas’a kadar uzanan 440 kilometre uzunluğundaki Samsun hattıdır. Bundan sonra Samsun’dan başlayarak Amasya Tokat ve Sivas üzerinden Kayseri’ye uğrayacak hat gelir. Bu hattın uzunluğu ise yaklaşık 400 kilometredir (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

7. Eskişehir Hattı

Ankara, Sivas ve Erzurum’a kadar uzanan Eskişehir hattıdır. İkinci derecede bir hat ile Eskişehir’in Ankara, Yozgat ve Erzurum’a bağlanması gereklidir. Bu hattın uzunluğu ise 440 km’dir (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

8. Malatya Hattı

Erzurum’a kadar uzanan ve 260 km uzunluğunda olan Malatya hattıdır. Yine ikinci derecede ve yaklaşık 260 km uzunluğunda bir hat ile Erzurum’un Malatya’ya bağlanması gerekmektedir (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

9. Konya Hattı

Konya’dan başlayıp Mersin’e kadar uzanan ve 300 km uzunluğunda olan Konya hattıdır. Konya’dan başlayıp Karaman üzerinden Mersin limanına uzanan bir hattın varlığı oldukça önemlidir (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

Norel’e göre inşa olunacak bu demiryolu hatları Suriye sınırını ve Osmanlı Devleti’nin diğer coğrafyasını tam kapsamadığından mükemmel görülemez. Bununla birlikte Osmanlı vilayetlerini birbirine bağlaması, Karadeniz’de iki, İzmir’e bir ve Akdeniz’e üç

çıkış yolu sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Aynı zamanda bu hatlar, İran ile yapılan ticareti kolaylaştıracaktı (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

Norel’e göre planlanan hattın uzunluğu yaklaşık 5800 km uzunluğundadır. Bu hattın ancak 1800 km’lik kısmının keşif ve araştırması yapılabilmektedir. Bundan sonra hattın uğrayacağı mahallerin tespiti ve haritalarda gösterilmesi gerekmektedir. Bu yüzden keşfin her km’si için 500-600 Frank paraya ihtiyaç duyulmaktadır (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

Norel layihanın sonunda inşa edilecek hatların yapımında asker istihdam edilmesinin gerekli olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre, askerin istihdam edilmesi hem hat inşaatının yapımını hızlandıracak hem de harcamalarda tasarruf yapılmasını sağlayacaktı (BOA., A.MKT. UM. 247-89).

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nde demiryolu inşasına dair ilk önerilerin 1830’lu yıllarda olduğunu görmekteyiz. İngiliz Francis Chesney başkanlığında bir heyet, Fırat vadisinden Basra Körfezi’ne kadar bir demiryolu inşası edilmesi projesini gündeme taşımışlardır. Daha sonra 1856 senesinde Mösyö Andro, İskenderun’dan başlayarak Fırat üzerinde Birecik’e kadar uzanan bir demiryolu hattı yapımı teklif etmişti. Norel’in hazırladığı proje ise İstanbul’dan başlayıp Basra’ya kadar uzanacak bir demiryolu projesi olması bakımından ilk olma özelliğini taşıyordu. Norel layihasında Anadolu’ya inşa edilecek demiryolunun askeri, siyasi ve ekonomik bakımından önemli olduğunu Osmanlı Hükümeti’ne anlatmaya çalışmıştır. Norel, Anadolu kıtasında demiryolu inşa etmenin Rumeli’deki kadar stratejik olduğu görüşündeydi. Bu hattın en önemli kısmını ise Üsküdar’dan başlayıp Basra’ya kadar olan bölümü oluşturuyordu. Çünkü bu hat Avusturya’dan başlayıp İstanbul’a kadar uzanan hattın bir tamamlayıcısı hükmünde olacaktır. Böylece Hind ve Çin postasıyla taşınan yolcu ve kıymetli eşyalar, inşa edilecek bu büyük hat sayesinde taşınacak ve böylece Osmanlı Devleti hazinesi önemli bir kaynağa kavuşacaktı.

14 ŞUBAT 1856 TARİHLİ LAYİHANIN METNİ

Anadolu kıtasında inşâsı musammem olan demiryol hutûtı hakkında fi 2 Şubat Sene 71 târihiyle Norel tarafından takdîm kılınan lâyihanın tercemesidir.

Anadolu demiryolunun ihtiyâcât-ı askeriye ve politika ve ticaret nukât-ı nazâriyesinden Bakıldığı halde ekall-i saygun Rumeli demiyolu kadar ehemmiyeti vardır. Şöyle ki âsâkir-i nusret-i sâire-i hazret-i şâhânenin ekseri ve en güzîdegânı Anadolu ehâlîsinden olunmakta olduklarından lâyikiyle inşâ olunmuş bir demiryol vâsîtâsıyla bunların tahrîr ve tesbilleri teshîl olunmuş olur ve her nev’i mühimmât naklinde daha ziyâde sür’at ve ehveniyyet hâsıl olacağı gibi muhâfazâ-i sugûr ve bilâd ve vikâye-i âsâyiş-i ahâlî ve ibâd kaziyeleri dahi az asker ve cüz’î masrafla husûle gelür.

Politika cihetine gelince kıt’a-i mezkûre Rusya ve İran memâlikiyle hem-hudûd olup ba’zı taraflarında henüz dâhil-i dâire-i itâ’at olmamış ehâlî bulunduğu gibi ve orada mîriyye dahî usret ve müşkilât ve külliyyetlü masârifât ile tahsîl ve istîfâ oluna geldiğinden devletin oralarca servet ve iktidarı demiryollarının derece-i vasâtî nisbetinde terakkî eder. Ticarete olan menfâ’ati müstağni-i îzâh ve beyân olup çünkü Anadolu kıt’asında demiryol inşâsı Avrupa kıt’asının aksâ-yı aktâr-ı şirketiyle transit-i mu’âmelenin husûle gelmesini ve bu sûretle dünyânın en münbit ve mahsûldâr bir kıt’asında zirâ’at ve terakkî ve izdiyâdının mûcib olacağı bedîhidir.

Ne kadar masârıfa tevakkuf eder ise etsün Anadolu demiryolu ile Memâlik-i Devlet-i Aliyye’yi i’mar ve ihyâ ve i’tibâr-ı mâlisini tahkim ve i’lâ edeceği mübâlağasızca tasdik olunabilir. İşte Muharrer-i imza tarafından Saltanat-ı Seniyye’nin tasdikine arz olunan demiryol tasavvuru mütâla’ât-ı meşrûha ve ilerü de ihtiyâcât-ı ticâret ve zirâ’at icâb ettirdikçe ikmâl olunmak üzere şimdilik mücerred muhâfaza-ı mülk-i devlet ve tevsî-i dâire-i ticâret ve zirâ’at mülâhazâsıyla tertîb ve tanzîm olunmuştur.

Üsküdar’dan Basra’ya iki bin beş yüz kilometre tûlunda olan hudûd inşâsı mutasavvur olan demiryolun en mühim hattı Üsküdar’dan bed’ ile Basra’ya müntehî olacak ve iş bu hat Avusturya hudûdundan Dersaadet’e kadar mümted olan hattın tettimmesi olacaktır. İş bu hatt-ı cesîmin emr-i inşâsı hadd-ı hitâm olduğu gibi Hind ve Çin postasıyla yolcu ve zî-kıymet emtî’a ve eşyâ bu tarîkten murûr u ubûr ederek Devlet-i Aliyyece kesb-i vus’at edecek bir menbâ-ı azîm servet olacağı bî-şek u gümândır. Evvel emîrde hatt-ı mezkûrun Malatya tarîkiyle Diyarbakir’e müntehî olmak üzere Ankara ve Sivas’a uğraması lâzım gelür ki bu halde tûlu biraz tezâyüd eder. Yohsa Eskişehir ve Kütahya ve Afyonkarahisar ve Konya ve Kayseri’ye ve Malatya üzerinden geçmesi iktizâ eder. Evvel emîrde buralarını kararlaştırmak icâb etmiştir.

Nakliyatın mümkün mertebe nokta-i vusûlü olacak olan Bahr-ı Sefid’e daha ziyâde takarrüb ettiği gibi bir çok mevâki’-i mühimmeden murûr edeceğinden ve Konya’dan bed’ ile Mersin’e müntehî olacak bir şu’be vâsîtâsıyla Karaman taraflarına dâhi işlemeğe müsâ’id bulunacağından ikinci sûret daha elverişli ve inşâsı dahî zîrde ta’rif olunacağı veçhile daha suhûletli görülmüştür. Hatt-ı mezkûr Diyarbakir’e vusûlünde mevâki-i mürtefi’adan mı geçirilmek veyâhüd Şattu’l-Arab sâhiline mi indirmek iktizâ eder. Burası dahî cây-ı suâl olup mürtefi’ mahallerden geçürüldüğü halde iniş müşkilâtından kurtulunmuş ve Ergani ve Maden ve Mardin ve Musul ve daha sâ’ir mahallere bi’s-suhûle uğramak kâbil olacağı gibi

bu hattın şehr-i mezkûr ile Diyarbekir beyninde olan tûlu dahî gereği gibi taklîl edilmiş olur. Fakat bu sûretde sâhil-i mezkûr ile Van Gölü civârında kâin mevâki‘ bir tarafa kalur ise de oralara dahî bir şu’be yapılması mümkinâttandır.

Bu iki cihetinin kangısının intihâbı münâsib olacağı hakkında hâsıl olan tereddüt iştibâha mebni bu bâbda tahkîkât-ı lâzime icrasıyla hâsıl olacak ma’lûmât-ı kâmile üzerine bir karar verilmek için iki suret dahî haritada gösterilmiştir. Hatt-ı tarîk-i muvassıldan bed’ ile tâ Bağdat’a varınca Şattü’l-Arabsâhil-i Yemeni boyuna giderek ve ba’dehu Fırat Nehri’ne takarrüb ile Kal’atü’s-Suruc nâm mahall havâlîsinde nehr-i mezkûr üzerinden geçerek mümkün mertebe doğrudan doğruya Basra’ya müntehî olacaktır. Diğer hatların nokta-i ittisâkı olan iş bu hatt-ı cesîmin tûlu iki bin beş yüz kilometre tahmîn olunur.

Hangi hattın daha iyi ve daha ekonomik olduğunun anlaşılabilmesi için hazırladığı layiha ile bir de bir harita hazırlamıştı.

Bahr-ı Sefid’den Basra’ya kadar dört yüz elli üç kilometre ve nehir üzerinde dahî yedi yüz altmış dört mil-i bahrî tûlunda olan hatt Bahr-ı Sefid’den bed’ ile Fırat Nehri’ne kadar gidecek olan hatt ehemmiyetce ikinci derecede olup 1832 senesinde Süveyş Kanalı açılmazdan evvel nehrin mu’âvenetiyle Hindistan’a transit için isti’mâl olunmak üzere İngilizler tarafından tasavvur ve tasmiîn olunmuş ve mu’ahharan 1856 senesinde cedvel-i mezkûr imtiyâzının i’tâsından sonra Mösyö Andro İskenderun’dan bed’ ile Fırat üzerinde vâki‘ Birecik nâm mahalle müntehî olmak üzere bir demiryolunun inşâsını teklif etmiş idi. Mûmâileyh Fırat’ın seyr-i sefâyin cihetiyle iş bu demiryolunun Süveyş tarîkinden ziyâde muhâssenâtı câmi‘ olacağı zu’m ve i’tikâdında bulunmuş ise de İskenderun’u ihâta eden cibâl münâsebetiyle nokta-i hareketin lâyıkıyla intihâb edilmemiş olduğu muahharan tahakkuk eylemiştir.

Binâenaleyh icrâ olunan istikşâfât-ı cedide üzerine Bâbıali’ye arz olunan ve mücebince müsâ’ade-i imtiyâziyesi i’tâ olunan diğer bir lâyiha mücebince mutasavvır olan hattın nokta-i hareketi Âsi Nehri’nin denize mahall-i insıbâbının cânib-i şimâlinde ve müntehîsi dahî Haleb’e uğramak üzere bâlîsi olmak üzere ta’yîn kılınmış ise de iş bu tasavvurun fi’le çıkarılamaması ba’zı esbâb-ı mütenevvi’adan neşet etmektedir ki bunun başlıcası Fırat Nehri’nin yukarı taraflarında seyr-i sefâyince derkâr olan müşkilât sebebiyle hatt-ı mezkûrun Süveyş tarîkinin mâdûnda kalmasıdır. Ancak mezkûr demiryolu bâlîsinin öte tarafına doğru sâhil-i yesârı üzerinde Viran nâm mahalle kadar temdîd olunub da nehir üzerinde her vakt vâki‘ iki metro amîkinde bir su harkı hâsıl edecek surette kantara inşâ ve Sen Nehri’nin ücret olarak 10 santim hesabıyla iktifâ ettiğimiz halde hâsılâtın yekûn-ı takrîbisi 75.888.700 vâridât-ı seneviyyenin mecmû’u bundan işlemine masârifi olarak yüzde ellisi tenzîl olunduğu halde geride sarf olunan sermayenin yüzde yigirmi beşine mukâbil bir temettü’-i sâfi kalacağına nazaran iş bu tasavvurun icrâsında mâliyece fâ’ide olacağından başka hükûmet-i seniyye için âtiyyü’z-zikr menâfi‘ ve muhâssenât-ı azîmeyi dahî müstelzim olacaktır.

Evvela, on altı adet kantara vâsıtasıyla ekseriyâ suların azaldığı vakitlerde kuruyan cedveller boyuna nehrin sâhilinde kâ’in arâziyi makinatsızca sâkî ve vâridât-ı ikbâl olacak ve binâenaleyh el-haletü hâzihî sudan mahrum olan ol havâlî bilâ-masârif iskâ edilmiş olacaktır.

Sâniyen, temettü’ü cüz’î olan hinta ve mısır buğdayı yerine kesîrû’t-temettü’ bulunan pamuk ve şeker kamışı zirâ’atine meyl ü isti’dâd hâsıl olacaktır.

Sâlisen, el-yevm Basra Körfezi’ne nakl ile orada dûn fiyat ile furûht olunmakta olan hinta-i Irakiyye mahsûlâtına ba’demâ Bahr-i Sefid sâhilinde bir mahrec-i sahîh hâsıl olmuş olacaktır.

Râbi’an, Posta ile gönderilecek mekâtib ve sıraların nakli ve îsâlleri sür’at ve tasarruf ile olacaktır.

Hâmisen, blockhaus (tabya) ile toplu dubalar ile cüz’î asâkir ile Fırat Nehri’nin bütün sâhil-i yesârında muhâfaza-ı emniyet ve asâyîş-i kifâyet edeceği gibi sâhil-i yemîninde bulunub dâhil-i dâire-i mutâva’at olmayan aşâyir-i Urbân dahî akdâm-ı havâyic-i zarûriyyeleri olan suya bu suretle mâlik olarak transit hattında kendülerince derkâr olan fevâid ve muhâssenâtı gördükleri gibi harekât-ı serkeşânededen ferâgat edeceklerdir. Nitekim bu hâlin vukû’u Hîndus Nehri üzerinde sûret-i muntazamada vapur işlettirilmesine başlanır başlanmaz meşhûd olmuştur.

Sâdisân, Basra’da olduğu gibi kantaralardan alınacak cüz’î mürûrîye resminden küllî vâridât hâsıl edecektir. Basra’daki atfe kantarası 500 bin frank masrafla inşâ olunmuş ve her ne kadar ahz ü istifâ olunan mürûrîye resmi beher urûb ya’ni takriben yüz on kıyye yük başına on paradan ibâret bulunmuş ise de yine senevî 500 bin frank husûle getirmektedir. Çünkü halk kendilerine müceb-i fâ’ide ve teshîlât ve teferruât-ı azîme olan bu misillü âsâr-ı nâfi’â için iktizâ eden resmi bi’l-memnûniyye îfâ eder.

Sâbi’ân, Fırat boyuna külliyyetle hâsıl olan zift ve petrol şimdi i’mâl ve isti’mâlden âtlı kalmakta iken onların dahi i’mâl ve isti’mâliyle külliyyetli bir san’at ve ticâret vücûda gelmiş olur.

Sâminen, mahsûlâtın Bahr-ı Sefid’e nakline bed’ olunur olunmaz a’sârın dahi mikdâr ve kıymeti tezâyüd eder iş bu hattın menâfi’i ve muhâssenât-ı sâ’iresiyle ba’d olup mücerred lüzûm ve ehemmiyetini irâe ve isbât için bu kadarcıkla iktifâ olundu.

Üçüncüsü, Afyonkarahisarına kadar 280 km tûlunda İzmir hattı: Politika ve ticâretce ehemmiyeti üçüncü derecede bulunan ve Kasaba veya Aydın demiryolundan ayrılarak İzmir Afyonkarahisarına rabt u ilsâk edecek olan iş bu hatt-ı Anadolu’nun cihet-i şîmâliye ve şarkıyesinde kâin memalikten gelen mahsûlâtın kısm-ı a’zâmı için Bahr-ı Sefid’e bir mahrec peydâ edecektir. Üsküdar’dan Basra’ya kadar olan büyük hattın güzergâhının iş bu kısmında def’aten hem Kütahya ve hem de Konya taraflarına kol atarak inşâ olunması mücerred hatt-ı mezkûrun husûlüne muhtâc ve mütevakıf bulunduğundan bunun serî’an ya’nî en ziyâde üç sene müddette inşâsı lâzımdır. Mebde-i Kasaba hattı i’tibârıyla ve tûlu takriben 280 km’dir.

Aşağı taraflarında olduğu gibi fenârlık nişânlar vaz’ olursa Fırat tarîki transit için Süveys tarîkine tercih olunacağı der-kârdır. Fî’l-vâki’ Süveydiye’den Direk’e kadar 450 km tûlunda bulunan demiryol on sâ’at zarfında kat’ olunur. Fırat Nehri’nin Direk’ten Basra’ya kadar olan tûlu tahmînen 764 mil-i bahrîden ibâret olup, sâ’atte on mil sür’atı olan vapur birbiri üzerine çıkışta sekiz ve inişte on iki mil mesâfe kat’ edebilir. Kömür ve yolcu ve eşya almak ve kantaraları geçmek için iktizâ eden tevakkuf ve karar zamanları çıkarıldığı halde yevmî

yigirmi sâ'atlik mesâfe kat' olunacağı farz olursa Direk'ten Basra'ya beş ve Basra'dan Direk'e üç günde gelinip gidilebilir.

Basra'dan Bombay'ın mâbeyni hatt-ı müstakîm üzere 1400 mil-i bahrî mesâfe olup, bu mesâfe sâ'atte on mil hesâbıyla 144 sâ'at ya'ni beş gün ve dört sâ'at zarfında kat' olunabileceğinden, bu sûrette Bombay'dan Süveydiye'ye tahmînen on bir günde çıkılmak ve Süveydiye'den Bombay'a yalnız dokuz günde inilmek lâzım gelir. İmdi Süveyş'den Bombay'a gidilmek lâ-ekall on üç ve Sâ'id limanından Süveyş'e cedvel-i bahrî mürûr edilmek dahi iki güne muhtâc olduğundan iş bu tarîkin Fırat hattından ziyâde olarak çıkışta dört ve inişte dahi altı günden ibâret bir fark vardır. Süveyş tarîki ikmâl olunmaya kadar umûm transit Fırat hattıyla icrâ olunacak ve ikmâl olunduktan sonra dahi yine hatt-ı mezkûr Bahr-i Sefid'in ekser tarafının bir mecrâi âzâmi olacaktır. İş bu hattın fevâ'id ve muhâssenâtı masârifât-ı muhammenesiyle erbâb-ı vukûf indinde ekall-i kalîl olarak hesâb ve kabul olunan vâridâtın mukâyesesiyle anlaşılır. Şöyle ki 7.500.000 olan Süveydiye kurbunda bir liman te'sisi ve inşâsı masârifi 48.726.950 sâniyen Mösyö Andro mârifetiyle işbu havâlîde icra olunan keşif mucebince 453 kilometro tûlunda bir demiryolu hesâb-ı mutasavvıt üzere beher kilometrusunun masârifi-i inşâiyyesi 107560 franka bâliğ olur.

16.000.000 sâlisen beheri birer milyon frankdan 16 adet kantarının masârifi-i inşâiyyesi

3.250.000 râbian 24 kıta vapur ve yedek vapuru ve sâ'ire şilib ve sâ'ir bahâsı

381.500 hâmisen bu yola mahsûs telgraf hattı masârifi

3.000.000 sâdisen işaret ve fenâr ve tâk bahâsı

5.000.000 sâbi'an blockhaus veyâhûd mevâkîf-ı müstahkeme masârifi

4.441.550 sâminen masârifi-i fevkal'âde 88.400.000

42.400.000 meblağ-ı mezbûrun senevî %12 hesâbıyla

130.800.000 dört sene müddetde

Bu sûretle transit hattı 130.800.000 masrafla vücûda gelecektir.

Hatt-ı mezkûrdan lâ-ekal hâsıl olması muhtemel bulunan vâridât

6.250.000 ekall-i kalîl olarak Hint postasının hâsılâtı

15.954.000 yine o mikyâs üzere senevî 300.000 yolcunun beher kilometro başına 15 üzerinde dahi beher mil-i bahrî için yine 15 santim hesâbıyla ücret-i nakliyye.

43.684.600 emti'aya gelince bunların mikdârını milyonlarca tonilâden hesâb etmek lazım gelir ise de biz gidiş ve geliş de ikişer yüz binden cem'an dörtyüz bin tonilite ve kilometro veya mil-i bahrî başına beher tonilite için.

Dördüncüsü, Rakka'dan Diyarbakır hattı: Diyarbakır'dan Bahri Sefid'e kadar olan şû'benin politika ve tüccârınca ehemmiyeti dördüncü derecededir. Hatt-ı mezkûr Şattu'l-Arab havâlîsiyle Fırat'ın yukarı tarafları ve ale'l-husûs Ergani ma'deni mahsûlâtının sâhil-i bahre nakl ü îsâllerini teshîl ve tebşîr edecektir. İş bu hattın istikâmeti hakkında ba'zı mertebe-i tereddüd iştibâh vardır. Vâkı'â hatt-ı mezkûrun Haleb'den ibtidâ Anteb'e uğraması ve Sungur Çay'a doğru Fırat'ı geçmesi Diyarbakır tepelerine değin nehr-i mezkûr vâdîsi

boyuna gitmesi mümkündür. İşbu istikâmet Fırat üzerine bir köprü inşası icap ettirir ise de diğer taraftan dahi bir küçük şube ile Maraş ve Anteb’e rabtı kâbil olur.

İşbu hattın tûlu 390 kilometredir. Fırat nehrinin sâhil-i yarında kâ’in Rakka dahi mebde ittihâz olunur ve Diyarbakır hattına muvâsalat için “Celap” vâdisinden Urfa’ya çıkılabilir. İşbu şube için ancak 300 kilometre tûlunda olup köprü inşasına dahi ihtiyaç mesmetmesine ve bu şube haritada mesâ’i-i Çendik ile işâret olunmuş olduğundan bu bâbda kararı ittihâz olunmasından evvel hatteyn-i mezkûr milinin keşiflerinin icrâsı münasib olur

Beşincisi, Erzurum’a kadar 500 kilometre tûlunda Trabzon hattı: İşbu hatt Bayezid Dağlarından İran hududuna kadar mebde’ olarak re’s-i nehirle bahr-i hazer mahsûlatının transit tarikiyle naklini kendi tarafına celb edeceğinden hudûd-ı dâhiliyenin en ehemmiyetlisi olacaktır.

Altıncısı, Sivas’a kadar 440 kilometre tûlunda Samsun hattı: Bundan sonra Samsun’dan ibtida ile Amasya ve Tokat ve Sivas’a uğrayarak Kayseri’ye muntehî olan hat gelir. İşbu hattın tûlu takriben 400 kilometredir.

Yedincisi, Ankara ve Sivas ve Erzurum’a kadar Eskişehir hattı: İkinci derecede bir hat ile Eskişehir’in Ankara ve Yozgat ve Erzurum ile rabt u isâkı lâzımdır. İşbu hattın tûlu 440 kilometredir.

Sekizincisi, Erzurum’a kadar 260 kilometre tûlunda Malatya hattı: Yine ikinci derecede ve takriben 260 kilometre tûlunda bir hat ile Erzurum’u Malatya’ya rabtı lazımdır.

Dokuzuncusu, Konya’dan Mersin’e kadar 300 kilometre tûlunda Konya hattı: Konya’dan bed’ ile Karaman’dan geçerek Mersin limanına muntehî bir hat ile Karaman’ın orta tarafıyla demiryolu işletmenin dahi fâ’ide ve ehemmiyeti derkârdır. İşbu hattın tûlu 310 kilometre tahmin olunur.

Yukarıdan berü ta’dâd ve beyân olduğu sûrette inşâ olunacak hudûd Suriye’yi memâlik-i mahrûse-i şâhânenin sa’ir cihetlerini açıktaki bıraktığından yine gayr-i mükemmel add olunur ise de ekser vilayet-i şâhânenin merkezlerini yek-diğerine rabt edeceği ve Bahr-i Siyâh’da iki ve dürr-i sa’âdet ile İzmir’e birer ve Bahr-i Sefîd’de dahi üç mahrec peydâh edeceği ve İran ile transit mu’âmelâtınca dahi te’sîrâtı mûcib olacağı cihetlerle ihtiyâcât-ı hâzıraya kâfi görünür.

Hutut-ı mutasavvire-i meşrû’anın mecmû’u takriben 5800 kilometre tûluna bâliğ olup bunun ancak 1800 kilometresunun keşf ü tahkîki icrâ olunmuş ve olunmasına cihetlerin dahi tavlanan profilleri ile uğrayacak mahallerinin ta’yîn ve irâesiyle muhtasar haritalarının serî’an tanzimi lâzımeden bulunmuşdur. Bu sûretle bir keşfin ve her kilometrosu 500-600 frank masrafla husûsa gelir.

Muharrer imzâ tesviye-i turâb ve sâ’ir amelîyyât-ı sanâiyyenin bir kısmının icrâsında asker-i şâhâne istihdâm edilmesinin ihzârını burada dahi tekrâr ve bu sûretle hattın inşası kemâl-i sür’at ve tasarrufla hâsıl olacağından Üsküdar ile İzmit ve Diyarbakır ile Basra beyninde yapılacak hatların emr-i inşasında asker-i nusret-müessir Cenâb-ı mulûkânenin istihdâm olunmasını hassaten tavsiyeye ictisâr eyler.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA., A.MKT. UM. 247-89.

BOA., YEE, 38-103

Araştırma Kaynakları

KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri, I (1580-1838)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

GÜLSOY, Ufuk (1994). *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yayınları.

ÖZYÜKSEL, Murat (1988). *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba Yayınları.

IMBERT, Paul (1981). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri, Türkiye’nin Meseleleri*. çev. Adnan Cemgil, İstanbul: Havass Yayınları.

ENGİN, Vahdettin (1983). *Rumeli Demiryolları*, İstanbul: Eren Yayınları.

AKYILDIZ, Ali (1987). *İzmir-Aydın Demiryolu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

OĞUZ, Mustafa (2007). *II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ORHONLU, Cengiz ve Turgud IŞIKSAL (1963). “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 13(17-18): 77-102.

Ercan KARAKOÇ

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.

Yıldız Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Bölümü, İstanbul-Türkiye
Yıldız Teknik Univ., Fac. of Letters, Dep. of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, İstanbul-Turkey
ercankarakoc@hotmail.com

Enver YALÇIN

Lisansüstü Öğrencisi | Graduate Student

Yıldız Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Bölümü, İstanbul-Türkiye
Yıldız Teknik Univ., Fac. of Letters, Dep. of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, İstanbul-Turkey
enveryalcin.hist@gmail.com

BİR SİYASETÇİ VE LİDER OLARAK SEYYİD ABDÜLKADİR*

Özet

Seyyid Abdülkadir, Kürt siyasi hayatının önemli şahsiyetlerinden biridir. Babası Şeyh Ubeydullah'ın 1880'deki isyanından sonra sürgüne gönderilen Seyyid Abdülkadir, II. Abdülhamid'in istibdat politikalarına karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekledi. Ancak Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra izlenen politikalar, Seyyid Abdülkadir'in bu partiden uzaklaşmasına neden oldu. O, sahip olduğu dinî şecereden dolayı Kürtler üzerinde önemli bir nüfuza sahipti. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Kürdistan Teali Cemiyeti gibi Kürt siyasi ve edebî hayatında mühim roller oynayan, dönemini ve sonrasını birçok yönüyle etkileyen cemiyetlerde başkanlık görevlerinde bulunarak bir araya gelmekte zorlanan Kürtleri tek bir çatı altında toplamayı başardı. Seyyid Abdülkadir, Osmanlı Devlet bürokrasisinde Âyan üyeliği ve Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı gibi önemli görevler ifa etti. Onun I. Dünya Savaşı sonrasındaki çalışmaları ve faaliyetleri hem dönemin hükümetleri hem de Kürt milliyetçileri tarafından kabul görmedi. Seyyid Abdülkadir, 1925'te ansızın patlayan Şeyh Said İsyanına destek verdiği gerekçesiyle Diyarbakır İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edildi.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Abdülkadir, Osmanlı Devleti, Şeyh Said, İttihat ve Terakki.

SAYYID ABDUL QADIR AS A POLITICIAN AND A LEADER

Abstract

Sayyid Abdulqadir is one of the most significant figures in the Kurdish Political life. Abdulqadir who was sent to exile after his father's rebellion in 1880 supported Committee of Union and Progress against the repressive policies of Abdulhamid II. However, the policies applied after redeclaration of Constitutional Monarchy caused Sayyid Abdulqadir move away from the party. He had a significant influence over Kurds due to his religious family tree. He was able to gather under one roof the Kurds who have difficulty in getting together during his presidency in associations such as Kurdish Charity and Progress and

* Bu makale, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde sunulan "Bir Siyasetçi ve Lider Olarak Seyyid Abdülkadir" başlıklı Yüksek Lisans tezinden hazırlanmıştır.

Society for the Rise of Kurdistan which played important roles in Kurdish political and literary life and affected its time and following period. Sayyid Abdulqadir, has performed important duties such as leadership of State Council (Şura-yı Devlet) and membership of the Senate of the Ottoman Empire (Meclis-i Âyân) in Ottoman bureaucracy. His works and activities after the First World War was not accepted by neither Kurdish intellectuals nor the governments of the period. Abdulqadir was executed by Diyarbakır Independence Tribunal (Diyarbakır İstiklal Mahkemesi) on the grounds that he had a role on Sheikh Said Rebellion which broke out suddenly in 1925.

Keywords: Sayyid Abdul Qadir, the Ottoman Empire, Sheikh Said, Committee of Union and Progress.

GİRİŞ

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin dağılma ve parçalanma dönemi olarak bilinmektedir. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti siyasi, askeri ve ekonomik anlamda bir altüst oluşa sahne oldu. Aynı şey Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgeler için de geçerliydi. Bu döneme kadar Osmanlı Devleti himayesi altında özerk olarak yaşayan Kürtler, II. Mahmut döneminde (1808-1839) başlayan merkezileşme ve modernleşme çabaları sonucunda özerkliklerini kaybetmeye başladılar. Özerklikleri ellerinden alınan Kürt beyleri bu duruma karşı ayaklandılar. Ancak genellikle birbirlerine karşı öteki gücün yanında yer alan Kürtler, isyanlarında başarısız oldular (McDowall 2004: 54-58).

Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılması, beklendiğinin aksine Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini kolaylaştırmadı. Meydana gelen iktidar boşluğundan dolayı başına buyruk hareket eden yüzlerce aşiret ortaya çıktı. Osmanlı Devleti, Kürt beylerinden boşalan iktidar boşluğunu merkezden bölgeye atadığı yöneticilerle çözmeye çalıştı. Ancak bölgeye atanan yöneticiler, yerel olaylara ilişkin Kürt beyleri kadar bilgi sahibi ve tecrübeli değillerdi (Bruinessen 2013: 277-285).

Kürtler, merkezden atanan yöneticileri çözüm mercii olarak görmüyorlardı. Karşılaştıkları problemler genellikle bağlı oldukları Kürt beyleri tarafından çözülmekteydi. Kürtler, otorite boşluğunu doldurabilecek, aşiretler arası arabulucu görevinde bulunabilecek, aşiretler üstü bir güce ihtiyaç duydu. Bu güç, bölgede büyük bir itibara sahip olan Kadiri ve Nakşibendi tarikatı şeyhleri tarafından doldurulmaya başlandı (Nikitin 1991: 372-384).

Hakkâri ve civarında ikamet eden Şemdinan ailesi, bölgede meydana gelen siyasi otorite boşluğundan sonra siyasi ve ekonomik yönden güçlenerek, dağınık halde bulunan Kürt aşiretlerini etrafında topladı. Kısa zamanda büyük bir güce ulaşan söz konusu aile, Şeyh Ubeydullah liderliğinde 1880’de İran’a karşı isyan bayrağı açtı. İsyân, başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen ailenin Kürtler üzerindeki etkinliği sonraki yıllarda da devam etti. Kürtler, Şeyh Ubeydullah’a gösterdikleri saygı ve hürmeti, oğlu Seyyid Abdülkadir’e de gösterdiler. Nitekim Seyyid Abdülkadir, ömrünün büyük bir kısmını sürgünlerde geçirmesine rağmen Kürt aşiretleri üzerindeki nüfuzunu devam ettirebildi (Özoğlu 2005: 96-99). Bu makale, 20. yüzyılın başından itibaren İstanbul’da yaşayan, Kürtlere siyasi liderlik yapan ve Osmanlı bürokrasisinde kritik zamanlarda önemli görevler ifa eden Seyyid Abdülkadir’in hayatını ele almaktadır.

ŞEMDİNAN AİLESİ VE SEYYİD ABDÜLKADİR

Seyyid Abdülkadir, Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşamış önemli Kürt şahsiyetlerinden biridir. 1856’da Hakkâri’nin Şemdinli bölgesinde dünyaya gelen Seyyid Abdülkadir, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar bölgenin nüfuzlu Şemdinan ailesine mensuptu (Güneş 1997: 149). Kürt beylerinin bölgeden tasfiye edilmesinden sonra siyasi ve askeri yönden güçlenen bu aile, başta Hakkâri ve civarı olmak üzere bugünkü Güneydoğu Anadolu’da ve İran’ın Urmiye Gölü yakınlarında bulunan bir kısım toprakları denetimi altında bulundurmaktaydı. Kontrolündeki bu topraklarda ağırlıklı olarak Kürtler yaşamaktaydı. Buradaki Kürtler, kökenlerini âlim, mutasavvıf ve Kadiriyye tarikatının kurucusu olan Abdülkadir Geylaniye dayandırdıkları için Şemdinan ailesine büyük bir bağlılık duymaktaydılar. Ailenin ataları, Hz. Fatıma üzerinden Hz. Muhammed’e kadar uzanmaktaydı. Aile, böyle bir soyağacına sahip olması hasebiyle, bölgedeki dinî cemaatlerin liderliğini yapmaktaydı (Özoğlu 2005: 96-98).

Seyyid Abdülkadir, dönemin müceddidi olarak kabul edilen Mevlana Halid-i Bağdadi’nin (1779-1827) bölgedeki etkin halifelerinden biri olan, Seyyid Taha Efendi’nin torunudur. Seyyid Taha, babası Seyyid Ahmet’in gözetiminde iyi bir medrese eğitimi aldı. Yaşadığı dönemin edip şahsiyetleri arasında gösterilen Seyyid

Taha, bölgede birçok din âliminin yetişmesine katkı sağladı. Nehri bölgesi onun döneminde adeta bir ilim merkezi haline geldi. Seyyid Taha, Nakşibendiliğin bölgede yayılmasında önemli katkı yapmış olmanın yanı sıra Şii mezhebine karşı menfi bir tavır alarak, Şiiliğin hem Kürt coğrafyasına hem de Anadolu'nun içerisine girmemesine çaba gösterdi. Yaklaşık 42 yıl boyunca dinî hizmetlerde bulunan Seyyid Taha, 1853'te vefat etti (Tan 2013: 96-106; Süreyya 1996: 1641).

Seyyid Abdülkadir'in babası Şeyh Ubeydullah, tarikat-ı Nakşibendiyye'nin ileri gelen şeyhlerinden biriydi. Babası Seyyid Taha'nın gözetiminde iyi bir medrese eğitimi alan Şeyh Ubeydullah, hadis ve tefsir ilimlerinde yed-i tûlâ sahibi biriydi. O, yaşadığı dönemde âbid, zâhid ve muttakî bir şahsiyet olarak da tanınmaktaydı (Mehmet Ârif Bey 2011: 701). Şeyh Ubeydullah, Kürt beylerinin bölgeden tasfiye edildiği bir dönemde Şemdinan ailesinin ve yöredeki Nakşibendiliğin başına geçti. Dağınık halde bulunan Kürt aşiretlerini dinî karizması ve aşiretler üstü kimliğiyle etrafında toplayarak önemli bir güce sahip oldu. Nitekim 1880'de İran'a (Kaçar) karşı isyan etti. Bu isyan hareketi, o döneme kadar bölgede çıkan en büyük Kürt isyan hareketiydi (Çay 2010: 411). Ancak isyan hareketi başarısızlıkla sonuçlandı. Batılı güçlerin İran'dan yana tavır almasının yanı sıra bazı Kürt beylerinin taraf değiştirmesi ve bir kısmının ise isyan hareketinden çekilmesi, yenilgiyi beraberinde getirdi. Başarısız isyan girişiminden sonra, yaşadığı Hakkâri'ye çekilen Şeyh Ubeydullah, Batılı güçlerin ve İran'ın baskıları sonucunda 20.000 kuruş aylık maaşa bağlanarak Mekke'ye sürüldü. 1827'de Şemdinli bölgesinde dünyaya gelen Şeyh Ubeydullah, 1883'te Mekke'de vefat etti (Şimşir 2010: 195).

Seyyid Abdülkadir, Şeyh Ubeydullah'ın en küçük oğludur. Buna rağmen Şeyh Ubeydullah, onu veliahtı olarak gördü ve öyle yetiştirmeye çalıştı. Ona bilgi, birikim ve tecrübelerini aktardı. Nitekim Seyyid Abdülkadir de yönelişleri ve tavırlarıyla babasını andırmaktaydı. O da hayatını bir köşeye çekilerek geçirmede, babası gibi sürekli aktif mücadelenin içinde yer aldı. Ayrıca hayatı boyunca babası gibi bütün Kürtleri tek bir çatı altında toplamaya çalıştı. Bölge halkı da Şeyh Ubeydullah'a duydukları sevginin bir benzerini Seyyid Abdülkadir'e karşı da duymaktaydı. Nitekim Seyyid Abdülkadir, ömrünün büyük bir kısmını sürgünlerde geçirmesine rağmen sahip olduğu dinî şecere

hasebiyle Kürt aşiretleri üzerinde büyük bir saygınlığa sahip oldu. Seyyid Abdülkadir’in Seyyid Muhammed Sıddık adında bir abisi, Seyyid Mehmed ve Seyyid Abdullah adlarında da iki oğlu vardı. Biri Kürt ve diğeri Çerkez olmak üzere iki eşi bulunmaktaydı (Bayrak 1993: 125-128).

Seyyid Abdülkadir, medreselerde babasının gözetiminde iyi bir eğitimi alarak (hadis, fıkıh, tefsir ve kelim) dinî ilimlere vakıf oldu. Anadili Kürtçenin yanı sıra Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine de hâkimdi. Hicaz bölgesinde uzun yıllar ikamete mecbur kalması Arapçasını kuvvetlendirmesine, İran ile yapılan ticaret sayesinde İran’a gidip gelmesi de Farsçasını ilerletmesine, uzun yıllar İstanbul’da kalması ve buradaki çalışmaları da Türkçeyi etkin bir şekilde kullanmasına katkı sağladı (Özoğlu 2005: 114).

Seyyid Abdülkadir, babasının İran’a karşı isyan girişimindeki kumandanlardan biriydi. Bu tarihe kadar Şemdinan bölgesinde yaşayan Seyyid Abdülkadir, isyan sonrası Osmanlı yönetimi tarafından ailesi ve yakınlarıyla birlikte Mekke’ye sürüldü ve babasının 1883’teki ölümüne kadar burada tutuldu. Osmanlı yönetimi, Şeyh Ubeydullah’ın vefatından sonra geri kalan aile fertlerinin Şemdinli’ye dönmesine ve orada ikamet etmesine izin verirken, ailenin lideri konumunda bulunan Seyyid Abdülkadir İstanbul’a alındı. Zira Osmanlı yönetimi Seyyid Abdülkadir’in yeni bir isyan hazırlığı yapmasından çekiniyordu (Bayrak 1993: 126).

Seyyid Abdülkadir, 1885’te 20 lira maaşla Beyrut Müstantıklığı’ne atanarak devlet memuriyetine girdi. 1888’de 35 lira maaşla Şam Ceza Mahkemesi Reisliği’ne terfi eden Seyyid Abdülkadir, 1891’de ise 45 lira maaşla Bitlis Ceza Mahkemesi Reisliği’ne atandı.¹

Seyyid Abdülkadir, II. Abdülhamid rejimine karşı fikirsel ve eylemsel planda İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne (İTC) destek verdi. O, dönemin fikir ve düşünce adamlarından biri olan Abdullah Cevdet ile birlikte İTC’nin önemli simaları arasında yer aldı. Nitekim Seyyid Abdülkadir’in ismi bu partinin İstanbul’daki merkez şubesinin listesinde yer

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: “TBMM Arşivi, Meclis-i Ayan Üyeleri Özlük Dosyaları, 42 Sicil nolu Seyyid Abdülkadir Efendi’ye ait özlük dosyası”.

aldı. Bu merkez şubede, yüksek rütbeli kişilerin ve din âlimlerinin katılımıyla bir komite oluşturuldu. Nadir Bey’in sekreterliğinde toplanan komiteye, Seyyid Abdülkadir ve pek çok muhalif katılarak, II. Abdülhamid’e karşı bir darbe planı hazırlandı. Sahip olduğu dinî şecereden ve buna bağlı olarak Kürtler üzerindeki nüfuzundan dolayı kendisinden çekinildiği için saraydan her defasında büyük ihsanlar alan Seyyid Abdülkadir, sarayda fedai şubelerinin oluşumuna ciddi anlamda katkı sağladı (Hanioglu 1985: 453). Ancak darbe yapılmadan (1896) darbenin planları açığa çıktı. Bunun sonucunda Osmanlı yönetimi, darbe ile ilişkili görünen birçok kişiyi İmparatorluğun uzak yerlerine sürdü. Seyyid Abdülkadir, bu süreçte ailesi ve yakınlarından oluşan 20 kişiyle birlikte Medine’ye sürüldü ve 1908 Devrimi’ne kadar da burada tutuldu (Akşin 1987: 28-29).

II. MEŞRUTİYET YILLARINDA SEYYİD ABDÜLKADİR VE FAALİYETLERİ

Daha önce verdiği taahhüt gereğince 23 Aralık 1876’da Meşrutiyet’i ilan eden ama bilahare meclisi askıya alan II. Abdülhamid, ülkenin içinde bulunduğu durum ve İttihat ve Terakki’nin baskıları sonucunda 24 Temmuz 1908’de Meşrutiyet’i tekrar ilan etti. Meşrutiyet’in yeniden ilanı birçok yerde coşkuyla karşılandı. Devrimi takip eden ilk aylarda, Osmanlı Devleti içinde milletler, “Osmanlıcılık şemsiyesi” etrafında sorunlarını ve taleplerini dile getirerek örgütlenmeye başladılar. Bunun sonucunda irili ufaklı birçok dernek, kulüp, siyasi parti ya da bugünkü adlarıyla sivil toplum kuruluşu ortaya çıktı. Ayrıca devrimi takip eden ilk aylarda ülke genelinde bir basın patlaması yaşandı. Bu süreçte Kürt aydınları da “Kürt” kelimesini barındıran irili ufaklı bazı dernekler kurdular (Malmisanij 1999: 15-18).

Kürtler, Meşrutiyet’in ilanına diğer milletlerin verdikleri gibi bir tepki vermedi. II. Abdülhamid döneminde bazı ayrıcalıklar elde eden Kürtler, ülkede meydana gelen rejim değişikliğine endişeyle yaklaştılar. İstanbul’da yaşayan ve modern eğitim alan Kürt aydınları ise, bu devrimi büyük bir başarı olarak görüp kutladılar. İstanbul’daki kutlamalar, siyasi nedenlerden dolayı sürgünde bulunan Kürt aydınlarının ve liderlerinin geri dönüşleriyle ikinci bayram havası yarattı. İstanbul’a gelen bu Kürt aydınlarının ve

liderlerinin önemli bir kısmı, II. Meşrutiyet’in devamından yana çalışmaların içerisinde yer aldılar (Klein 2007: 135-153).

II. Meşrutiyet sonrası Medine’den İstanbul’a dönen Seyyid Abdülkadir de burada yaşayan Kürtler tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. O yıllarda İstanbul’da on binlerle ifade edilen hamallar başta olmak üzere birçok kişi onu getiren geminin etrafında kutlamalarda bulundu. Kutlamalar şehir içinde, evinin bulunduğu Sultanahmet’te de devam etti. Evinin önünde toplanan kalabalık hürriyet, kardeşlik, eşitlik ve adalet sloganları atarak gelişmeleri kutladı (Özoğlu 2005: 114-116). Seyyid Abdülkadir’in böylesi büyük bir nümayiş ile karşılanmasının en önemli sebeplerinden biri II. Abdülhamid’in baskıcı yönetimine karşı mücadele etmiş bir kişi olarak görülmesiydi. Bir diğer önemli sebep ise, Şeyh Ubeydullah’ın oğlu olması ve 1880’de çıkan Kürt ayaklanmasına aktif bir şekilde katılmasıydı (Malmisanij 1999: 16).

Kürtlerin cemiyet kurma ve gazete yayımlama çalışmaları, II. Meşrutiyet öncesine dayanmaktaydı. Bedirhan Bey’in oğlu Mikdad Mithad tarafından, 22 Nisan 1898’de *Kürdistan Gazetesi* çıkarıldı. Kahire’de çıkarılan bu gazete, Osmanlı yönetiminin baskıları ve ekonomik sıkıntılardan dolayı 1902’de kapandı. Gazetenin, basılması ve dağıtılması Osmanlı yönetimi tarafından yasaklanmasına rağmen, nüshaları Kürt bölgelerine ulaşmaktaydı. Gazete, Kürtlerin Kürtçe dilinde çıkarmış oldukları ilk gazete olması hasebiyle Kürtlerin hafızasında önemli bir yer tutmaktadır. Kürtlerin cemiyet kurma çalışmaları ise 1900’de kurulan Kürdistan Azm-i Kavî Cemiyeti’ne (Kürdistan Güçlü İrade Cemiyeti) dayanmaktadır. II. Abdülhamid rejimine karşı ülkedeki muhalif gruplarla etkileşim halinde bulunan bu cemiyet, kurulduktan kısa süre sonra kapandı (Kaya, Yalçın ve Çakmakçı 2015: 10-16).

II. Abdülhamid döneminde siyasi ve kültürel çalışmalarını genellikle gizli bir şekilde yapan Kürtler, 1908 Devrimi ile birlikte söz konusu çalışmalarını açık bir şekilde yaptılar. Bu süreçte değişik amaç ve isimler altında Kürt cemiyetleri kurularak, gazete ve dergiler çıkartıldı. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC-Kürt Dayanışma ve İlerleme Cemiyeti) bu dönemde kurulan önemli Kürt cemiyetlerinden biridir. Cemiyet, Meşrutiyet’in yeniden ilanından sonra sürgünden dönen Kürt aydınları ve liderleri

tarafından 19 Eylül 1908’de İstanbul Vezneciler’de kuruldu. Cemiyetin amaçları, Kanun-ı Esasî’nin hükümlerini muhafaza etmek, Meşrutiyet’in kazanımlarını savunmak, yerel yetkileri arttırmak, Kürt çocukları için okul açmak ve bölgenin ekonomisinin geliştirilmesini sağlamaktı (Tunaya 1984: 409). Cemiyet, birbirlerine rakip olan Şemdinan, Bedirhan ve Baban gibi büyük Kürt ailelerini bir araya getirdi. Cemiyetin Nizamnamesi’nin 7. maddesine göre Seyyid Abdülkadir, ömür boyu başkanlığa seçildi. Bedirhan ailesinden Emin Ali Bedirhan ve Baban ailesinden Babanzâde Ahmet Naim Bey, Dr. Şükrü Mehmet Sekban, İsmail Paşazâde, Müşir Mehmet Paşa, Kürdizâde Ahmet Ramiz, Halil Hayali gibi Kürt aydın ve liderleri cemiyetin kurucu ve yöneticileri arasında yer aldı (Tunaya 1984: 404).

KTTC, kurulduktan kısa süre sonra aynı adla yayın organını çıkardı. 5 Aralık 1908’de yayımlanan *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi* geniş bir yazar kadrosuna sahipti. İstanbul’da çıkarılması, özgürlüklerin yaşandığı bir döneme denk gelmesi ve bir cemiyet gazetesi olması, bu gazetenin kapsayıcı ve bütünleştirici bir politika izlemesinde rol oynadı. Gazetenin birinci sayısında, cemiyetin başkanı Seyyid Abdülkadir, “Mühim Bir Arıza” adı altında bir yazı kaleme aldı. Kürtlerin Osmanlı Devleti’nde önemli bir yere sahip olduklarını vurgulayarak, önceki politikaları eleştirdi. Kürtlerin Ermenilerle yaşadığı çatışmaların ve bölgede ekilen nifak tohumlarının insanlara zarar verdiğini dile getiren Seyyid Abdülkadir, II. Abdülhamid döneminde uygulanan politikaların söz konusu sorunlara neden olduğunu belirtti (Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, 5 Aralık 1908: 6-7).

Kürtlerin içinde yaşadığı siyasal, toplumsal ve ekonomik sorunları sıklıkla işleyen KTTC, İttihat ve Terakki’nin programıyla da ters düşmemeye çalıştı. Seyyid Abdülkadir, İTC liderlerinden Enver Paşa ile görüşerek, II. Meşrutiyet’in yararlarını bölge insanına anlatmak için Ağustos 1909’da Van vilayetine gitti. Seyyid Abdülkadir, Kürtlere, yeni rejimin, anayasanın ve düzenin öneminden bahsederek bu düzeni desteklemelerini istedi (Klein 2007: 144-145). Ancak ülkenin içinde bulunduğu çalkantılı durum, Balkanlarda yaşanan sıcak gelişmeler, İttihat ve Terakki’nin

merkeziyetçi ve Türkçü politikalar izlemesi sonucunda Meşrutiyet ile gelen özgür fikir ve düşünce ortamı kayboldu (Burkay 1997: 401-407).

Kürtlerin bu dönemde kurduğu cemiyetlerde ve çıkardığı gazetelerde ve dergilerde İslamcılık ve Osmanlıcılığın yanı sıra Kürtçülük fikirleri de yoğun olarak işlendi. Buralarda Kürt kimliğinin her şeyden evvel İslam olduğu, sonra Osmanlı ve en son da Kürt olduğu vurgusu hâkimdi. Ayrıca Kürt kimliğinin tarihsel ve kültürel özellikleri işlendi. İstanbul’da yaşayan Kürtlerin bu dönemki önemli faaliyetlerinden biri, hizipçiliği bırakıp ortak sorunları konuşmayı ve tartışmayı kısmen de olsa başarmış olmalarıdır. Kürtlerin refah ve mutluluklarını arttırmaya amaçlayan Kürt aydınları ve liderleri; Kürt diline, edebiyatına, tarihine, gelenek ve göreneklerine ilgi duyarak Kürt kolektif hafızasının oluşmasına katkı sağladılar (Özoğlu 2005: 102).

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, Kasım ve Aralık aylarında Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan’dan oluşan iki kanatlı bir parlamento kuruldu. Açılan parlamentoda neredeyse bütün unsurların temsili sağlandı. Parlamentaoya giren Kürt kökenli temsilcilerin 10 kişiyi geçmediği belirtilmektedir (Tunaya 1984: 411). Kürt mebuslar, ağırlıklı olarak yaşadıkları bölgenin sıkıntılarını dile getirdiler. Bölgenin eskiden beri bir “yetim çocuk” muamelesi gördüğünü, bu durumun Meşrutiyet döneminde de pek değişmediğinden şikâyet ettiler. Kürt temsilcilerinin dile getirdiği talepler, diğer etnik grupların milliyetçi taleplerinin aksine, bölgenin her yönden kalkındırılması ve geliştirilmesine yönelikti. Kürt mebuslar, bölgenin içinde bulunduğu sorunların çözümünü Osmanlı Devleti’nin bütünlüğü içerisinde aramaktaydılar (Tunaya 1984: 407).

Kürtlerin parlamentodaki temsili açısından Şemdinan ailesi dikkat çekmekteydi. Bu aileden Şeyh Ubeydullah’ın torunu, Seyyid Abdülkadir’in yeğeni Seyyid Taha, Meclis-i Mebusan’a Hakkâri’den milletvekili olarak seçilirken, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin başında bulunan Seyyid Abdülkadir ise II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Âyan’a atandı. 27 Aralık 1908’de Âyan üyeliğine atanan Seyyid Abdülkadir, bu görevini 1920’lere kadar devam ettirdi (BOA, BEO, DÜİT, 11/1 (1326.Za.20)). Seyyid Abdülkadir’in, I. Dünya Savaşı’ndan sonra hem bir etnik gruba liderlik yapması hem de

bu görevini devam ettirmesi, kendisinin çokça eleştirilmesine neden oldu (Demirci 2006: 154-157).

SEYYİD ABDÜLKADİR’İN KÜRDİSTAN TEALİ CEMİYETİ’NDEKİ FAALİYETLERİ

I. Dünya Savaşı’ndan yenik ayrılan Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’ni ve sonrasında Sevr Barış Antlaşması’nı imzaladı. Antlaşma, Osmanlı Devleti’nin bölünmesi ve parçalanmasını öngörmekteydi. Osmanlı saflarında savaşan Kürtler, savaş sonrası Osmanlı Devleti’nden ümidini kesip, Kürt coğrafyasının geleceği için bir şeyler yapmaya başladı. Bu süreçte Kürt aydınları ve liderleri kurdukları cemiyetlerle ve çıkardıkları gazeteler ve dergilerle bir Kürt toplumu oluşturmak için örgütlü bir mücadele verdiler. Bu mücadeleye daha önceki örgütlenmelerden farklı olarak her kesimden kişi katıldı. Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) böylesi bir anlayışın ürünü olarak 17 Aralık 1918’de İstanbul’da kuruldu (Bozarslan 2005: 36). Cemiyetin kurucuları arasında önceki Kürt cemiyetlerinde de önemli roller oynayan Kürtler yer aldı. Cemiyetin başkanlığına Seyyid Abdülkadir seçilirken, başkan yardımcılıklarına ise Bedirhan ailesinden Emin Ali Bedirhan ve Babanzâde ailesinden Fuad Paşa getirildi (Zinar Silopi 1969: 52).

Kürtlerin genel çıkarlarını ve refahını sağlamayı amaç edineceğini tüzüğünde belirten KTC, dünyada oluşacak yeni siyasal, toplumsal ve ulusal şekillenmelere etki edecek olan Wilson Prensipleri’nden yararlanma yoluna gitti. Bu bağlamda Kürtler, mütareke günlerinde İstanbul’da yer alan güçlü devletlerin temsilcileri ile görüştü. Yapılan görüşmelerin ağırlıklı konusu; Kürtlerin ulusal hakları ve bölgenin gelecekteki statüsünün ne olacağı ile ilgiliydi. Görüşmelerin çoğunda İngilizler, Kürt millî hukukunun tanınacağını vaat ettiler (Zinar Silopi 1969: 49-55).

Seyyid Abdülkadir başkanlığında KTC’den bir heyet, 2 Ocak 1919’da İstanbul’da, İngiliz Yüksek Komiseri Baştercümanı Andrew Ryan’ı ziyaret ederek Ermenilere söz verilen doğu illerindeki topraklar üzerinde hakları olduğunu, bölgedeki nüfusun çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğunu, ancak Kürt taleplerinin ihmal edildiğini belirtti.

Söz konusu görüşmeden kısa bir süre sonra, İngiliz Yüksek Komiser Amiral Calthorpe, 5 Ocak 1919’da Dışişleri Bakanı Arthur J. Balfour’a gönderdiği bir yazıda Kürt heyetinin özerk bir devlet talep ettiklerini, ancak devletin sınırları konusunda net görüşlere sahip olmadıklarını bildirdi. Görüşmede Kürt heyeti ayrıca, toplanılacak Paris Konferansı’na Kürt meselesini tanıtmak amacıyla temsilci göndermek istediğini, buna İngiltere’nin engel olmasını talep etti (Kurubaş 2004: 62).

Seyyid Abdülkadir, 8 Aralık 1919’da İngiliz Yüksek Komiserliği memurlarından Tom Hohler’i ziyaret ederek Osmanlı Hükümeti’nin kendilerine özerklik verebileceğini, ancak kendilerinin bu sorunu İngiltere ile çözmek istediklerini açıkladı. Hohler’e göre ise Damat Ferit Paşa, Seyid Abdülkadir ve arkadaşlarının özerklik taleplerine sıcak bakmamaktaydı. Bu durum, Seyyid Abdülkadir’in Osmanlı hükümetine karşı İngiltere’yi kullanarak özerklik elde etmeye çalıştığı olarak da yorumlanabilir. Görüşme sonunda Hohler, özerklik için İngiltere hükümeti adına söz veremeyeceğini, ancak Paris Konferansı’nda Kürt taleplerinin destekleneceğinin sözünü verdi. (Ural 2007: 425-446). Buna karşın İngiltere, Paris Konferansı’nda Kürt taleplerinden ziyade çıkarlarına daha uygun gördükleri Ermeni taleplerini öncelidi.

Mütareke döneminde KTC, 5 Ağustos 1919’da Amerikan Araştırma Heyeti ile de bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmeye KTC’den Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan, Şükrü Sekban gibi etkili kişiler katıldı. Kürt heyeti, uzun bir beyanatta bulunduktan sonra harita üzerinde özerk Kürt bölgesinin sınırını göstererek, denizlerde bir çıkışları bulunması zarureti anlattılar. Heyet, Amerika’nın Kürt ulusal haklarına riayet etmesini ve Wilson İlkelerine göre hareket etmesini istemesine rağmen ABD, bu bölgenin büyük bir kısmını içine alan bir Ermenistan teşkiline karar verildiğini belirterek, Kürtlere yardım etmeyeceğini üstü kapalı bir şekilde belirtti.

İngiliz ve Amerikan heyetleri ile yapılan görüşmelerde Kürt taleplerinin görmezden gelindiği görülmektedir. Bu durum ise Kürt taleplerin Ermeni talepleri ile çatışmasından kaynaklanmaktaydı. Batılı güçler bu süreçte Wilson Prensipleri’ne göre değil kendi amaç ve çıkarlarına göre hareket ederek Ermeni taleplerini öncelidiler. Nitekim 18

Ocak 1919’da toplanan Paris Barış Konferansı’nda bu durum açıkça ortaya çıktı (Zinar Silopi 1969: 52-60).

Paris Barış Konferansı sırasında Kürtlerin sözcülüğü rolünü oynayan ve müttefiklerle istediği iletişimi kuramayan Kürt Şerif Paşa, Ermeni delegasyonu başkanı Bogos Nubar Paşa ile Şubat 1920’de bir mutabakata vardı. Mutabakatta alınan karara göre büyük devletlerin birisinin koruması altında müstakil bir Ermenistan ile Kürdistan’ın kurulması hakkında görüş birliği sağlandı. Ancak her iki halk arasındaki toprak bölüşümü sonraya bırakıldı. Ortak bildiriye Kürt çevrelerinden büyük tepki geldi. Ortak bildiriden sonra Kürtler Osmanlı Devleti’ne bağlılıklarını bildiren pek çok telgraf gönderdiler. Bu telgraflar bölgenin pek çok farklı bölgesinden gelmekteydi. Gelen tepkiler üzerine Şerif Paşa, 5 Mayıs 1920’de halifeye ve saltanata bağlılığını bildirerek, konferanstan çekildi (Bayrak 1993: 99). Bunun üzerine Seyyid Abdülkadir KTC adına, 17 Mayıs 1920’de “Paris Barış Konferans Başkanlığı’na” bir telgraf yollayarak, Kürtlerin konferansta temsil edilmediklerinden dolayı, alınacak kararların Kürtleri bağlamayacağını deklare etti (Göldaş 1991: 163-172; Öke 1992: 44).

Seyyid Abdülkadir liderliğindeki KTC, Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) ile de yakın ilişki kurdu. HİF, nizamnamesinin 20. maddesinde, “köy okullarında ve tüm okullarda eğitimin yerel dil ile yapılması” esası kabul edilmişti. 31. maddesinde de “ülke bütünlüğü korunmakla birlikte bazı Osmanlı Devleti illerinin özellikleri, oraların özel (kendine özgü) kanunlarıyla yönetilmesini gerekli kılmaktadır. Bölgeler arasında görgü ve eğitim bakımından mevcut olan dayanışmaya ve her bölgenin yetenek ve özgül yapısına uygun düşecek surette usul ve kurallar benimsenecektir...” denilmişti (Bayrak 1993: 93-94). Partinin bu programı başta Kürtler olmak üzere ulusal azınlıkları umutlandırdı ve bu grupların partiye girmelerini sağladı. 20 Aralık 1918 yılında KTC ve HİF arasında Kürt halkının yoğun yaşadığı bölgelerde, siyaseten saltanat ve halifeye bağlı kalınmak şartı ve oradaki kişilerin çoğunun talebi üzerine muhtariyet verileceğine dair bir mutabakata varıldı (Bayrak 1993: 94).

İmzalanan mutabakata HİF kanalından Balıkesir Mebusu Vasfi, Konya Mebusu Zeynel Abidin ve Mustafa Sabri’nin imzaları yer alırken Kürt heyetinden ise KTC Başkanı

Seyyid Abdülkadir, dernek üyesi Sait ve Mehmet Ali'nin imzaları yer aldı. Mutabakat metninin altına Hürriyet ve İtilaf Fırkası Genel Merkez ve Kürdistan Teali Cemiyeti mührü basıldı (Bayrak 1993: 94-95). KTC ve HİF arasında varılan mutabakat, Seyyid Abdülkadir'in bir eseri olarak da değerlendirilebilir. Çünkü O, hem Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin kurucularından biriydi hem de Kürdistan Teali Cemiyeti'nin başkanıydı. Kürt özerkliği de onun bu dönemde Kürtler için öncelendiği bir talepti. Ancak mutabakat ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortam yüzünden uygulanmadı (Tunaya 1984: 191).

Kürtler üzerinde hatırı sayılır derecede bir nüfuza sahip olan Seyyid Abdülkadir, 4 Mart 1919'da, I. Damat Ferit Paşa Hükümeti'nde Şûrâ-yı Devlet Reisliği'ne atanarak kabinede görev aldı (BOA, İ. DÜİT 9/56 (1337. C. 01). Kabineye atanması bazı tartışmaları da beraberinde getirdi. Kimileri onun bu göreve liyakatle geldiğini söylerken, kimileri ise onun bu göreve atanmasını başarılarından ziyade, politik bir manevra olarak değerlendirdi. Seyyid Abdülkadir'in başkanlığını yaptığı kurumla hiçbir ilişkisinin olmadığını belirten Şûrâ-yı Devlet'in son başkanı Mehmet Tevfik Biren, onun aşiret zihniyetini aşamamış bir kişi olduğunu ve vali seçimi gibi Dâhiliye Nazırı'nı ilgilendiren konular dışında görüş bildirdiğini görmediğini söyleyerek, kabineye atanmasını politik bir hamle olarak değerlendirmektedir (Biren 1993: 147).

Seyyid Abdülkadir'in, bu göreve atandığı dönemde, KTC başkanlığı görevi üzerindeydi ve Kürt bölgesinin geleceği için yabancı devlet temsilcileri ile görüşmeler yapmaktaydı. Nitekim başkanlığını yaptığı KTC, her ne kadar ilk zamanlarda Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı olduğu izlenimini vermişse de gelişen ve değişen dinamikler sonucunda farklı bir çizgiye kaydılar. Dolayısıyla onun bu göreve atanması, başarılarından ziyade onun şahsında Kürtlerin gönlünü almaya yönelik bir politika olarak da değerlendirilebilir. Nitekim daha sonra, Seyyid Abdülkadir'in bu önemli göreve rağmen Kürtlerin özerkliği için çalışması, onun yaklaşık bir buçuk ay sonra görevden alınmasına neden oldu (Danıştay 2015).

SEYYİD ABDÜLKADİR VE ANKARA HÜKÜMETİ

19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkan Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele boyunca Kürtlerle işbirliği yapmaya önem verdi. Mustafa Kemal Paşa, 10 Mart 1916’da Diyarbakır’da 16. Kolordu Komutanlığı görevi esnasında Kürt ileri gelenleriyle tanışmış ve onlarla özel dostluklar kurmuştu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, devletlerarası bir soruna dönüşen Kürt sorununu Misak-i Milli çerçevesinde ele almaktaydı. Milli Mücadele yıllarında; Türklerle Kürtlerin din kardeşi oldukları, ayrılmanın her iki taraf için de tehlikeli ve sorunlu olacağı, Kürtlerin talep etmeleri durumunda onlara her türlü özerkliğin verilebileceği sık sık belirtmekteydi. Nitekim bu hususlardan dolayı Kürtlerin Milli Mücadele’ye katılımı yüksek oldu. Ancak özellikle 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması ile sınırların güvence altına alınması sonucunda önceleri Kürtlere siyasi, içtimai ve özerklik alanında verilen sözler yerine getirilmedi. Bu dönemden sonra izlenen politikalar, sadece Kürt taleplerinin değil aynı zamanda Kürtlerin varlığının inkârına da yönelik olacaktı (Koçak, Star Gazetesi 26 Haziran 2011).

Milli Mücadele yıllarında Türklere yardım edilmesi gerektiğini düşünen Seyyid Abdülkadir, Türklerin Kürtlere ihtiyaç duyduğu bir dönemde, onları yalnız bırakmanın Kürtlere yakışmayacak bir davranış olarak görmekteydi (Chaliand 1980: 32-36). Seyyid Abdülkadir, İngilizlerin kontrolünde parçalı, fakat bağımsız bir Kürt devleti yerine Osmanlı Devleti veya kurulacak yeni devletin kontrolünde birleşik ve özerk bir Kürt devletine taraftardı (İkdam Gazetesi, 27 Şubat 1920). O, Kürtlerin kendi kendilerini yönetebilme hakkına sahip olması gerektiğine inanıyordu. Ancak Lozan sonrası oluşan yeni yönetimin Kürtlerin taleplerini görmezden gelmesi ve bazı reform çabaları Seyyid Abdülkadir’in de tepkisine neden oldu.

Bağımsız bir Kürt devleti kurmayı amaçlayan Azadî Örgütü, Kürt milliyetçileri tarafından Erzurum’da 1923’te kuruldu. Örgüt, kurulduktan sonra Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde hükümet aleyhine propaganda yapmaya başladı. Bununla birlikte Hakkâri ve çevresinde ortaya çıkan Nasturi İsyanı’nı bastırmakla görevlendirilen Kürtler, bir yanlış anlaşılma sonucu isyan bölgesinden çekildi. Bu durum örgüt

çalışmalarının deşifre olmasına neden oldu. Örgütle bağlantılı bulunan birçok Kürt lideri tutuklandı. Örgüt liderlerinin tutuklanması sonucunda ele geçirilen bazı isim listeleri, örgütün önceden hazırladığı planların değişmesine ve isyanın öne alınmasına neden oldu (Olson 1989: 42-49; Kalafat 2003: 107).

Deşifre olan Kürtlerin tutuklanmasının ardından örgütün liderliğine Şeyh Said getirildi. Yapılan görüşmeler sonucunda isyan tarihi 21 Mart 1925 (Nevroz) gününe denk getirildi (Kurubaş, 2004; 150). Ayaklanma için nüfuz sahibi Kürtlerle irtibata geçildi. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza, 15 Kasım 1924'te Seyyid Abdülkadir ile İstanbul'da bir görüşme gerçekleştirdi ve çıkarılacak isyan için destek istedi. Yeni yönetimin politikalarına muhalif olan Seyyid Abdülkadir de isyanı destekleyeceğini belirtti (Toker 1998: 50-58; Mumcu 1992: 59).

Azadî Örgütü eksenli cereyan eden olaylar kapsamında Şeyh Said ifadeye çağrıldı, ancak hastalık ve yaşlılığını gerekçe göstererek Bitlis yerine ikametgâhı bulunan Hınıs'ta ifade verdi. İfadesi sonrası serbest bırakılan Şeyh Said, davanın verdiği tedirginlikle Piran'da bulunan kardeşi Şeyh Abdürrahim'in yanına gitti. Şeyh Said, burada büyük bir kalabalıkla karşılandı. Kalabalığın içinde birkaç firari mahkûm da vardı. Firarileri yakalamak isteyen jandarma kuvvetleri ile oradaki insanların anlaşamaması sonucu 13 Şubat 1925'te silahlar patladı (Vatan Gazetesi, 26 Şubat 1925). Planlanan tarihten önce patlak veren ayaklanma, Kürt isyancıların planlarını büyük ölçüde bozdu. Buna rağmen isyancılar kısa süre içerisinde birçok yeri ele geçirdi. Hadiseyi bir eşkıyalık hareketi olarak değerlendiren gazeteler; eşkıyanın kaçtığını, takip edildiğini ve olayın kısa sürede sonlanacağını bildirmekteydiler.

İsyan hareketinin yayılmasıyla birlikte Ankara Hükümeti, bazı tedbirler almaya başladı. Mustafa Kemal Paşa, isyanla ilgili görüş ayrılığına düştüğü Fethi Okyar yerine kabineyi kurma vazifesini İsmet İnönü'ye verdi. İsmet Paşa, 4 Mart 1925'te düzeni sağlamak amacıyla hükümete çok özel yetkiler veren Takrir-i Sükûn Kanunu'nu² meclisten

² Şeyh Said Ayaklanması dolayısıyla 4 Mart 1925'te meclisin ikinci oturumunda Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilir. Söz konusu kanunun birinci maddesine göre; “İrticaa, isyana ve memleketin sosyal düzenini, huzur ve sükûnunu, emniyet ve asayişini bozmaya sebep olacak her türlü teşkilat ve tahrikâtı teşvik ve

geçirdi. Kanun kapsamında 7 Mart 1925’te, Ankara’da ve Diyarbakır’da iki İstiklal Mahkemesi’nin kurulmasına karar verildi. TBMM, Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümete İstiklal Harbi döneminde dahi verilmeyen yetki ve sorumluluk verdi (Tunçay 2012: 132-150).

Diyarbakır’da kurulan Şark İstiklal Mahkemesi, isyan bölgesindeki olaylara bakacak ve bu olaylarla ilgili yargılamaları yapacaktı. Mecliste yapılan seçim sonucunda üyeler seçildi. Yapılan seçime göre Şark İstiklal Mahkemesi heyetinde görev yapacak üyeler şu isimlerden oluşmaktadır (Akyürekli 2014: 12).

Başkan: Mazhar Müfid (Kansu), (Hakkâri Mebusu)

Savcı: Ahmed Süreyya Örguevren (Karesi Mebusu)

Üye: Ali Saib (Ursavaş) (Urfa Mebusu)

Üye: Lütfü Müfid (Özdeş), (Kırşehir Mebusu)

Yedek üye: Ali Avni (Doğan), (Yozgat Mebusu)

Ankara Hükümeti, 1924’ten itibaren bölgede artan hareketliliğin farkındaydı. Nitekim bazı önlemler de almıştı. Aldığı önlemlerden biri de Kürt liderlerinin çalışmalarını yakından takip etmektir. Bu kapsamda İstanbul Suadiye’de oturan Seyyid Abdülkadir ve beraberindekilerin çalışmaları dikkatle takip edildi. İstanbul Emniyet Teşkilatı eline geçirdiği bir fırsatı değerlendirerek Seyyid Abdülkadir ve beraberindekilere bir oyun hazırladı. Oyun, Kürdistan Teali Cemiyeti’nin kâtip-i umumisi ve Seyyid Abdülkadir’in özel kalem müdürü Palulu Sadi’nin Türk polis memuru Celal ile karşılaşmasıyla başladı.

Palulu Abdullah Sadi, 1913’te Mısır’da sürgün hayatı yaşarken tanıdığı Celal’i İngiliz istihbarat memuru olarak tanımakta ve onun hala bu görevde olduğunu düşünmekteydi. Abdullah Sadi ile İstanbul’da bir görüşme gerçekleştiren polis memuru Celal, görüşmenin içeriğini İstanbul Emniyet Müdürü Ekrem Baydar’a bir raporla bildirir.

teşebbüs eden ve yayınlan; Hükümet, Cumhurreisinin tasdikinden sonra re’sen ve idareten yasak etmeye mezdur. İşbu fiilleri işleyenleri Hükümet İstiklal Mahkemesine verebilir”. İkinci Madde ise “işbu kanun neşri tarihinden itibaren iki yıl müddetle yürürlükte kalacaktır”. Üçüncü Madde- “İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.” şeklindedir. 4 Mart 1925’te kanuna istinaden iki istiklal mahkemesi kurulur ve üyeleri de TBMM tarafından belirlenir. Daha fazla bilgi için bkz.: Tunçay, *age*, s. 149.

Verdiği rapora göre Abdullah Sadi'nin, İngiliz yetkililerle görüşerek onlardan Mısır veya Kıbrıs'ta bir müzakere düzenlemelerini, çıkarılacak isyan için para, silah ve cephane vermelerini istemekteydi (Özgeevren 2002: 160-161). Abdullah Sadi, polis memuru Celal ile görüşmesinde, bir cemiyeti temsil ettiğini, ferdi hareket etmediğini ve Seyyid Abdülkadir'in namına müzakerelere giriştiğini belirtti. Kendisini İngiliz yetkililerle görüştüreceğinin sözünü veren Celal, Emniyet Müdürü Ekrem Baydar ile irtibata geçerek Taksim Belediye Zabıtasında Merkez Memuru Nizamettin Bey'i devreye soktu. Celal Bey, Nizamettin Bey'i İngiltere'nin Umumi Şarkiye-i Siyasiye Müdürü Mr. Templen olarak tanıttı (Bayrak 1993: 130-132; Toker, 1998: 52).

Şişli'de Abdullah Sadi ile Mr. Templen (Nizamettin) arasında bir görüşme yapıldı. Görüşmede doğuda patlak veren isyanın başına Seyyid Abdülkadir'in geçmesi durumunda isyana katılımın artacağı, ilk hamlede Diyarbakır, Harput ve Elazığ bölgelerindeki silah ve mühimmat depolarını ele geçirileceği, isyanın başarıya ulaşması halinde Ankara Hükümeti'nin düşürüleceği ve bu şekilde Kürt meselesinin sonlanacağından bahsedildi (Bayrak 1993: 140-148). Bu minvalde, Kürt sorunun önündeki büyük engellerden birinin Ankara Hükümeti olduğu, Seyyid Abdülkadir'in hala bölgede büyük bir nüfuza sahip olduğu sonucu çıkmaktadır.

Görüşmede Abdullah Sadi, İngiltere ve İtalya'nın bir anlaşma sonucunda Antalya ve İzmir'e bir çıkarma harekâtını ertelemelerini, daha önce verilmesi kararlaştırılan 500 bin liranın arttırılmasını ve Seyyid Abdülkadir'in isyanın başına geçmesi için İstanbul'dan ayrılmasını talep eder (Özgeevren 2002: 162). Görüşmede dile getirilen talepler, Mr. Templen tarafından uygun görülür ve protokol imzalanmasına karar verilir. Ancak Seyyid Abdülkadir, oğlu Seyyid Mehmed'i İngiliz Büyükelçiliğine göndererek Templen'in kimliğini ve imza yetkisinin olup olmadığını öğrenmeye çalışır. Araştırmalar sonucunda Palulu Abdullah Sadi'nin İstanbul Polis Müdürü Ekrem Bey'in tuzağına düştüğü anlaşılır (Toker 1998: 53-55).

Seyyid Abdülkadir'in durumdan haberdar olduğunu bilen Emniyet Müdürü Ekrem Baydar, Seyyid Abdülkadir, oğlu Seyyid Mehmed, Erbilli Huşnev Aşireti Reisi Nafiz ve Palulu Abdullah Sadi'yi 13-14 Nisan gecesi İstanbul'da tutukladı. Tutuklananlar,

İstanbul polis memurlarından Ziya Bey’in gözetiminde Şark İstiklal Mahkemesi’ne sevk edildiler (Özgeevren 2002: 152).

Sanıklar, ilk sorguları esnasında haklarındaki bütün suçlamaları reddettiler. Duruşmaları yapılırken dava ile alakası görülen Bitlisli Kemal Fevzi, Diyarbakırlı Hacı Ahti, Mehmet Tevfik, Hoca Askeri, Diyarbakırlı Ahmet, Divriğili İlyas Fado, Abdülkadir Sito, Rifat ve Hüseyin İlyas’ın da bunlarla birlikte yargılanmalarına karar verildi (Mumcu 1992: 113-115). 14 Mayıs 1925 tarihinde Seyyid Abdülkadir ve beraberindekilerin yargılanmasına başlandı. Sanıklar için sinema salonu tahsis edildi. Mahkeme salonu, kısa süre içerisinde dinleyicilerle doldu (Vakit Gazetesi, 15 Mayıs 1925).

Savcı Süreyya Ahmet Bey, ilk iddianameyi okuduktan sonra isyana destek vermekten, halkı cumhuriyet rejimine karşı kışkırtmaktan suç işledikleri ve suçlarının da sabit olduğunu ileri sürerek tutuklanmalarını istedi. Ahmet Süreyya, sanıkları memleketin ikiye bölünmesini amaçlayan bir hareketin hazırlayıcıları ve kışkırtıcıları olmakla suçlandı (Özgeevren, 2002: 152). Mahkeme heyetinin soruları üzerine Seyyid Abdülkadir, İstanbul Suadiye’de oturduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyeti kabinesinde Âyan üyeliği, I. Damat Ferit Paşa Kabinesi’nde ise Şûrâ-yı Devlet Reisliği yaptığını ve Âyan üyeliği bittiğinden itibaren maaşının olmadığını belirtti. Birinci Dünya Savaş’ı sonrası HİF yöneticileri ile imzaladığı özerklik mutabakatı sorulduğunda, o tarihlerde Osmanlı Devleti’nin olduğunu, kendilerinin hilafet makamına bağlı bir özerklik talep ettiklerini, amaçlarının olası bir Ermeni devletine karşı koymak olduğunu açıkladı (Bayrak 1993: 150-157).

İfadesinde Şeyh Said’i tanımadığını, oğlu Ali Rıza ile de bir dükkânda tanıştıklarını, daha sonra birkaç defa daha görüştiklerini ve patlak veren isyandan önceden haberdar olmadığını ve kendisinin Cumhuriyet-i İslamiye taraftarı olduğunu belirtti (Toker 1998: 57-59). Mahkeme heyeti, sanıkların savunmalarını hazırlamaları için duruşmayı 23 Mayıs 1925’e erteledi. 23 Mayıs’ta çok kalabalık bir dinleyici kitlesi önünde duruşma başladı. İlk sözü alan Savcı Ahmet Süreyya; Seyyid Abdülkadir, oğlu Seyyid Mehmet,

Kör Sadi ve davaları bunlarla birleştirilen Hacı Ahdi, Kemal Fevzi ve Hoca Askeri'nin mahkûmiyetini isterken diğer sanıkların beraatını istedi.

Savcıdan sonra kendi savunmalarını yapmak üzere söz sanıklara verildi. Abdullah Sadi, duruşmada kendisini savunmaktan ziyade Seyyid Abdülkadir ve oğlunu suçladı. Savcının Abdullah Sadi'nin beraatını istemesi ve bir mahkemede en tabii bir durum olarak kişinin kendisini savunması gerekirken Abdullah Sadi'nin bunu yapmayıp, kurtulacağı umuduyla bütün suçlamaları Seyyid Abdülkadir'e atması, ona duruşmalardan önce “Seyyid Abdülkadir'i suçlaması karşılığında” kendisinin serbest bırakılacağı sözünün verildiği çıkarımını kuvvetlendirmektedir. Savunmalardan sonra mahkeme “güya dinî ve şer'i ve fakat her halde müstakil bir Kürdistan hükümeti tesis ve teşkil etmek emel ve maksadıyla Cumhuriyet aleyhine fiilen ve imhaya cebren teşebbüs ettikleri” gerekçesiyle sanıkların bir kısmına idam cezası verdi. Mahkeme heyeti, Seyyid Abdülkadir, oğlu Seyyid Mehmed, Kemal Fevzi, Abdullah Sadi, Hoca Askeri ve Avukat Hacı Ahti'ye idam cezası verirken, Cemil Paşazade, Ahmet İlyas ve Nafiz ile dört kişinin serbest kalmasına, Nakip Bekir Sıtkı'nın, Şeyh Sait ile birlikte yargılanmasına karar verdi (Cemal 1995: 86-92).

İnfazlar, 27 Mayıs 1925 günü sabaha karşı saat 04.53'te Diyarbakır Ulu Cami önünde yapıldı. Sanıklar idam edilmeden önce son sözlerini söylediler. Sanıklardan Kemal Fevzi masum ve suçsuz olduğunu söylerken, Hacı Ahdi ise “yaşasın Kürtlük mefkûresi, yaşasın Kürdistan” diye bağırdı. Hoca Askeri de suçsuz ve masum olduğunu söyledi. Seyyid Abdülkadir'in son arzusu ise, “beni önce asın ki evlâdımın ölümünü görmeyim” oldu. Ancak önce oğlu Seyyid Mehmed idam edildi. Seyyid Mehmed'in son sözleri ise “Peygamber sülalesine bu reva görülür mü? Başınıza iş çıkarttınız” oldu. Seyyid Abdülkadir'in son sözü ise, “yakıp yıkmakta büyük bir şöhretiniz vardır. Burasını da Kerbala'ya çevirdiniz. Bilin ki, terörle şan ve şeref kazanılmaz” oldu (Ekinci, Türkiye Gazetesi: 1 Aralık 2010; Kahraman, 2003, 137-139). İdam edilmesinden yaklaşık olarak doksan yıl geçmesine rağmen mezarının nerede olduğu hala bilinmemektedir.

İdamdan sonra Seyyid Abdülkadir'in küçük oğlu Seyyid Abdullah Şemdinli'de bulunmaktaydı. Babasının ve abisinin idamı üzerine Şemdinli ve çevresinde bulunan karakollara saldırarak isyana kalkıştı. Nehri İsyanı olarak da bilinen bu isyan, kısa sürede bastırıldı. İsyandan sonra Şemdinan ailesinin yurdu olarak bilinen Nehri bölgesi, muhasara altına alındı. Aile, bölgedeki halkın yardımıyla Irak ve İran'a kaçtı. Buralara kaçan aile bireylerinin bir kısmı ilerleyen yıllarda Türkiye'ye geri geldiler. Ancak hiçbiri Türkiye'deki Kürt siyasi örgütlenmelerinde aktif olarak yer almadı. Siyasetten uzak bir hayat yaşayan aile fertleri, geçmişleri hakkında hala konuşmak istememektedirler. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ailenin Kürt siyasi hareketi üzerindeki etkisinin Seyyid Abdülkadir ile beraber son bulduğu söylenebilir.

SONUÇ

Şemdinan ailesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kürt siyasi hareketine yön veren önemli Kürt ailelerinden biridir. Kürtlerin siyasi, edebi ve kültürel hayatında mühim roller oynayan bu aile, özerklik yanlısı olarak da bilinmektedir. Aile, Kürt siyasi hareketine önemli şahsiyetler yetiştirdi. Bunlardan biri de Şeyh Ubeydullah'ın oğlu olan Seyyid Abdülkadir'dir. 1856'da dünyaya gelen Seyyid Abdülkadir, babasının 1880'deki başarısız isyanından sonra Osmanlı yönetimi tarafından İmparatorluğun uzak yerlerinden biri olan Mekke'ye sürüldü. 1883'ten sonra İstanbul'da yaşamasına izin verilen Seyyid Abdülkadir, 1896 tarihine kadar Beyrut, Şam ve Bitlis vilayetlerinde yargı görevleri ifa etti. Daha sonraları Abdülhamid'e karşı siyasi faaliyetlerinden dolayı Medine-i Münevvere'ye tekrar sürülen Seyyid Abdülkadir, II. Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'da yaşamaya başladı.

Geldiği İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutulan Seyyid Abdülkadir, sahip olduğu şecereden dolayı önemli Kürt siyasi liderlerinden biri haline geldi. Nitekim Meşrutiyet'ten sonra kurulan önemli Kürt örgütlenmelerde başkanlık görevinde bulundu. Daha önceki Kürt beylerinden farklı olarak, Kürt hareketinin silahlı bir yöntem olarak kullanmasına karşı çıkarak, Kürt siyasi hareketinin daha programlı bir çizgiye girmesine katkı sağladı. Bir araya gelmekte zorluk çeken Kürtleri, başkanlığını yaptığı

cemiyetlerde birleştirdi. Kürt siyasi hareketini basın yayın yoluyla uzaklara duyurdu. Çıkarılan gazete ve dergilerde Kürtlerin taleplerinin yanı sıra Kürt dili, edebiyatı ve tarihi ele alınarak Kürt hafızasının oluşmasına katkı sağlandı.

Seyyid Abdülkadir, Osmanlı Devlet bürokrasisinde de ciddi görevler ifa etti. Yargıç ve hâkimlik görevlerinde bulunmanın yanı sıra II. Meşrutiyet’in ilanından sonra geldiği İstanbul’da 27 Aralık 1908’de II. Abdülhamid tarafından Âyan üyeliğine atandı. O, I. Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan I. Damat Ferit Paşa Hükümeti’nde Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı’na atanarak kabinede görev yaptı. Aldığı bu görevler, onun Osmanlı bürokrasisiyle bütünleşmesinin yanı sıra siyasi pozisyon almasını da etkiledi. Nitekim Osmanlı Devleti’nin parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde başkanlığını yaptığı Kürdistan Teali Cemiyeti içindeki birçok kişiden farklı olarak Kürtler için Osmanlı hâkimiyeti altında muhtar bir Kürt devleti talep etmekteydi. O, güçsüz parçalı ve bağımsız bir Kürt devleti yerine birleşik ve Osmanlı Devleti kontrolünde Kürt muhtariyetini savunmaktaydı. O, halifeliğe ve saltanata bağlı biriydi. Onun bu politikası, zamanın milliyetçi Kürt aydınları ve liderlerince pek anlaşılamadı. Bağımsız bir Kürt devleti projesini öncelemediği için milliyetçi Kürtlerin sert eleştirilerine maruz kalırken; Cumhuriyetin milliyetçi ve seküler bir toplum projesine muhalif olduğu için de yeni idarenin tepkisini çekti. Bölge ile ilgili yapılacak çalışmaların dışında tutulan Seyyid Abdülkadir, 1925’te patlak veren Şeyh Said İsyanı ile irtibatlı olduğu gerekçesiyle oğlu Seyyid Mehmed ve beraberindekilerle birlikte Diyarbakır’da idam edildi.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

BOA, BEO, DUİT, 11/1 (1326.Za.20).

BOA, İ. DUİT 9/56 (1337. C. 01).

Kitap, Dergi ve Makaleler

AKŞİN, Sina (1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

AKYÜREKLİ, Mahmut (2014). *Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, 1, İstanbul: Nûbihar Yayınları.

BAYRAK, Mehmet (1993). *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri: Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Ankara: Özge Yayınevleri.

BOZARSLAN, Hamit (2005). “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarih Söylemi Üzerine Bazı Hususlar”, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, ed. Abbas Vali, İstanbul: Avesta Yayınları.

BRUINESSEN, Martin Van (2013). *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları.

BURKAY, Kemal (1997). *Geçmişten Bugüne, Kürtler ve Kürdistan Coğrafya Tarih Edebiyat*, 1, İstanbul: Deng Yayınları.

CEMAL, Behçet (1955). *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul: Sel Yayınları.

CHALIAND, Gerard (1980). *People Without A Country: The Kurds and Kurdistan*, London: Zed Press.

ÇAY, M. Abdülhaluk (2010). *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.

DEMİRCİ, H. Aliyar (2006). *İkinci Meşrutiyet’te Âyan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Danıştay. “1868’den 1922’ye Şura-yı Devlet Reisleri,”
<http://www.danistay.gov.tr/kurumsal-14-1868den-1922ye-sura-yi-devlet-reisleri.html>
[11.01.2015].

EKİNCİ, Ekrem Buğra (1 Aralık 2010). “Bir Osmanlı Beyefendisinin Ardından,”
Türkiye Gazetesi.

ERDOST, Muzaffer İlhan (1993). *Şemdinli Röportajı*, Ankara: Onur Yayınları.

GÖLDAŞ, İsmail (1991). *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İstanbul: Doz Yayınları.

GÜNEŞ, İhsan (1997). *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrutiyet*, II, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

HANİOĞLU, M. Şükrü (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları.

JANET, Klein (2007). “Kurdish Nationalist and Nonnationalist Kurds: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909”, *Nations and Nationalism*, 13.

Kadri Cemilpaşa (Zinnar Silopi). *Doza Kürdistan*, Paris: Stewr Basımevi.

KAHRAMAN, Ahmet (2003). *Kürt İsyanlarında Tebdil ve Tenkil*, İstanbul: Evrensel Basım Yayınları.

KALAFAT, Yaşar (2003). *Bir Ayaklanmanın Anatomisi: Şeyh Said*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.

KAYA, İlhan, Yalçın, Enver ve Çakmakçı, S. Gülşah (2015). “Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi”, *UKAM Rapor*. İstanbul: UKAM Yayınları.

KURUBAŞ, Erol (2004). *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Ankara: Nobel Yayınları.

KOÇAK, Cemil (26 Haziran 2011). “Herkesin Bildiği Sır 1921 Anayasası’ndaki Özerklik, Atatürk ve Kürtler,” *Star Gazetesi*.

MALMİSANİJ, Mehmet (1999). *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, İstanbul: Avesta Yayınları.

McDOWALL, David (2004). *A Modern History of the Kurds*, New York: I.B. Tauris.

Mehmed Ârif Bey (2011). *Başımıza Gelenler: 93 Harbi Harbi’nde Anadolu Cephesi Ruslarla Savaşan Hatıraları*, İstanbul: İz Yayıncılık.

BİREN, Mehmet Tevfik (1993). *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, 1-2, İstanbul: Arma Yayınları

MUMCU, Uğur (1992). *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, İstanbul: Tekin Yayınları.

NİKİTİN, Bazil (1991). *Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, çev. Hüseyin Demirhan ve Cemal Süreyya) İstanbul: Deng Yayınları.

OLSON, Robert (1989). *The Emergence of Kurdish Nationalizm and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. Austin: University of Texas Press.

ÖKE, Kemal Mim (1992). *Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Örgeevren, Ahmet Süreyya (2002). *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar, Hatıralar*, İstanbul: Temel Yayıncılık.

SÜREYYA, Mehmed (1996). *Sicill-i Osmanî*. 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ŞİMŞİR, Bilal (2010). *Kürtçülük (1787-1923)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

TAN, Zeki (2013). *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Talebelerinden Seyyid Tâhâ el-Hakkârî*. (İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3, s. 97-126.

TOKER, Metin (1998). *Şeyh Said ve İsyanı*, İstanbul: Ka Kitap Yayınları.

TUNAYA, Zafer Tarık (1984). *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

TUNÇAY, Mete (2012). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

URAL, Selçuk (2007). “Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 39: 425-463.

Gazeteler

Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, 5 Aralık 1908.

İkdam Gazetesi, 27 Şubat 1920.

Vatan Gazetesi, 26 Şubat 1925.

Vakit Gazetesi, 15 Mayıs 1925.

Star Gazetesi, 26 Haziran 2011.

Fatih GÜRCAN

Dr. | Dr.
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul-Türkiye
Istanbul Medeniyet University, Faculty of Letters, Department of History, Istanbul-Turkey
gurcanfatih@gmail.com

17. ve 18. YÜZYIL AVRUPA BASININDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Özet

Yabancı gazeteler Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi bakımından önemli kaynaklar olmasına rağmen, hala araştırmacılar tarafından yeterli önem gösterilmeyen eserlerdir. Bu kaynaklar, dönemin şartları içerisinde, yayımlandıkları ülkelerdeki hükümetlerin resmî görüşlerini yansıtmaktaydılar. Bununla beraber, yabancı gazeteler, diplomatik temsilciliklerden gelen istihbaratlara dayanarak haber yaptıklarından ötürü, değerli ve güvenilir kaynaklardı. Bu makalemizde Avrupa'da yazılı basının ilk yıllarında yayımlanan, Gazette France'da, Gaceta de Madrid'da, London Gazette'de, dönemin önemli bir dünya gücü olan Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle olan münasebetleri ele alınmıştır. Ayrıca, Ordinari Post Tijdender, Courante uyt Italien, Duytslandt, &c. ve Mercuriusz Polski Ordynaryjny hakkında özet bilgi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Yabancı Gazeteler, Gazette France, Gaceta de Madrid, London Gazette.

OTTOMAN EMPIRE IN 17th AND 18th CENTURY EUROPEAN MEDIA

Abstract

Although foreign newspapers are important sources for Ottoman historiography they are still unobtrusive materials for scholars. These sources reflect the government's political and official positions according to their historical conditions. But foreign newspapers are reliable and valuable sources because their information depends on intelligence of the diplomatic missions. In this essay, in the first years of European printed media, informations about Ottoman Empire which was an important world power and its relations with other states were given in Gazette France, Gaceta de Madrid and London Gazette. Also a brief knowledge was given about Ordinari Post Tijdender, Courante uyt Italien, Duytslandt, &c. and Mercuriusz Polski Ordynaryjny.

Keywords: Ottoman Empire, Foreign Newspapers, Gazette France, Gaceta de Madrid, London Gazette.

Avrupa’da Yazılı Basınının Doğuşu

Osmanlı İmparatorluğu’na matbaanın geç gelmesi, daha doğrusu Türkçe matbaanın geç kullanılmaya başlanması her zaman ilgi çekici bir husus olmuş¹ ve matbaanın geç gelmesi farklı tarihçiler tarafından farklı şekilde yorumlanmıştır (Afyoncu 2004: 611-613). Buna karşın, Osmanlıların yazılı basına geçişteki gecikmeleri pek tartışılmamıştır. Osmanlı Devleti’nin matbaaya geç intibak etmesinin temel nedeni okumaya yönelik toplumsal talebin azlığı ve ilgili altyapının henüz hazır olmaması ile alakalıdır. Osmanlı Devleti, Avrupa’daki muasırlarına nazaran gazetecilikle çok geç tanışmıştır. Esasen, 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında Osmanlı sınırları dâhilinde yaşayan zimmilerin ve yabancıların çeşitli gazete çıkarma girişimleri vardı. Özellikle Fransız İhtilâli sonrasındaki siyasi çalkantı ortamında İstanbul’daki Fransızlar, gerek kendi cemaatleri gerekse de İstanbul’daki diplomatik misyon temsilcileri nezdinde etki güçlerini artırabilmek için gazete çıkarma yolunu seçmişlerdi (Demir 2014: 60). Bununla beraber bizzat devlet tarafından yayımlanan, ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekâyi 11 Kasım 1831’de yayın hayatına başlamıştı. Osmanlı Devleti, gazete çıkarma konusunda sadece, Batılı devletlerin değil, hukuken kendisine bağlı Mısır’ın da gerisinde kalmış, Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın çabalarıyla 2 Aralık 1828’de Vakayi-i Mısıriye yayın hayatına başlamıştır. Bunun dışında, Mısır bölgesinde Divan’ul Curnal, Curnaul Hıdivi, gibi gazeteler neşredilmişti (Yazıcı 1991: 269).

Osmanlı İmparatorluğu matbaaya ve yazılı basına olan geç intibakı ilginç bir biçimde, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa basınında yazılanların ve Osmanlı Devleti ile ilgili haberlerin büyük ölçüde göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu dönemde oldukça aktif olan ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gelişmelerle ilgili çok sayıda kayıt içeren Avrupa gazeteleri ve dergileri büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu makalemizde, 17 ve 18. yüzyılda yayımlanan bazı Avrupa gazete ve dergilerini tanıtarak, Osmanlı Devleti ile alakalı bazı önemli manşetleri aktarmaya çalışacağız.

Dünya üzerinde bilinen ilk gazete olan ve o dönem Kutsal Roma Germen İmparatorluğu sınırları dâhilindeki Strazburg’da yayımlanan Relation aller Fürnemmen und

¹ İslam Âleminde matbaanın gelişim seyri için, Bkz. Kemal Beydilli “Matbaa”, *DİA*, XXVIII, s. 105-113

gedenckwürdiges Historien'dir. Bu gazeteden itibaren, Avrupa gazeteleri yayımlandıkları ülkelerin, kamuoylarının fikrini seslendirmeye çalışmışlardı. Almanya'da 1605'te başlayan gazete yayıncılığı, Hollanda'ya 1618'te, İngiltere'ye 1622'de, Fransa'ya 1631'de, İspanya'ya 1641'de ulaşmıştı. Bu ülkeleri en son Rusya takip etmişti. (Popkin 2004: 381). Bu gazetelerin varlığı özellikle siyasi gelişmelerin, günü gününe takibi bakımından önemliydi.

1631'de yayın hayatına başlayan *Gazette de France* 1792'ye kadar yayımlanmayı sürdürmüş, özellikle diplomasi alanında önemli bir gazeteydi. Gazete esasen haftalık olarak yayımlanan bir dergi formatındaydı. 1631-1761 arasında *La Gazette* adıyla yayımlanan dergi 1762 Ocak ayından itibaren *Gazette de France* ismini almıştı. Yayın özellikle diplomatik konulara ağırlık vermiş ve Fransa Sarayının dış politikada sergilediği tutumun adeta sözcüsü olmuştu (Feyes 1991: 443). Nitekim kraliyete bağlı olan bu gazete, Fransa'da kraliyetin ilga edildiği ve cumhuriyete geçilen 1792'de kapanmıştı.

İlk Dönem Avrupa Gazetelerinde Osmanlı İmparatorluğu

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile Kanunî Sultan Süleyman devrinden beri genel anlamda olumlu ilişkisi ve bu ülkenin İstanbul'da sürekli bir diplomatik temsilciliğinin bulunması (Frazee 2006: 27-28)² *Gazette France*'ın Osmanlılarla alakalı yeni malumatın aktarılmasını sağlamıştı. *La Gazette*, 30 Yıl Savaşları başladığı sırada yayımlanan gazete Osmanlı Devleti ile ilk bilgileri bu savaşa bağlı olarak yayımlamıştı. Mesela, Osmanlı Sarayının Macaristan ile ilişkileri ve Avusturya'ya yönelik politikası dergide yer almıştı (BNF “*Gazette 1631*”: 127). Ancak sadece, bu tarihte sadece 30 Yıl Savaşları'na dayalı haberler verilmemekteydi. Kazaklar'ın 1631'de Karadeniz kıyılarına yönelik saldırıları kayıt altına alınmıştı (BNF “*Gazette 1631*”: 147). Fransızlar, İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla mütemadiyen haber akışı sağlamakta ve bu bilgiler *La Gazette*'da yer almaktaydı. Gazetede, Osmanlı payitahtı yanında, Fransa'nın diplomatik temsilciliklerinin bulunduğu Roma (Papalık), Napoli, Amsterdam, Brüksel,

² Fransa 1525 Pavia Muharebesi'nde sonra Hırvat kökenli Jean Frangipani'yi olağanüstü elçi olarak ve ittifak maksadıyla İstanbul'a göndermişti. 1534-1537 arasında görev yapan Jean de la Foret, Fransa'nın Osmanlı Devleti nezdindeki ilk devamlı elçisiydi.

Venedik, Viyana, Madrid, Leipzig gibi merkezlerden haberler okuyucuya aktarılmaktaydı (BNF “Gazette1643”: 115-121).

Gazette France, Osmanlı Tarihi'nin önemli ve Fransa ile ilişkilerin önem arz ettiği 1664 St. Gotthard Muharebesi, 1683 Viyana Kuşatması, 1739 Belgrad Antlaşması gibi tarihi dönemeçlerde Fransız hükümetinin sesi olmuş ve Versay Sarayı'nın resmi çizgisini yansıtmıştı (Klairs 1976: 85-88). Fransa'da basın kuruluşlarının sayısının artması Gazette France'ın yayın sürecinin son döneminde daha çok diplomatik alana kaydırmasına sebep olmuştu. Gazette France özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşıyla ilgili olarak, İstanbul ve İzmir'de bulunan Fransız temsilciliklerine dayanarak teferruatlı bilgi vermişti.³

Günümüzde halen İspanya'nın resmi gazetesi olan Boletín Oficial del Estado (Resmî Devlet Bülteni), yayın hazırlıkları, Kral IV. Felipe oğlu Avusturyalı Juan Jose'nin çabaları neticesinde 1660 yılının sonunda başlamış, 1661 Şubat'ında İspanya hakkında genel bilgi vermek üzere La Gaceta adıyla ve sayı ile yayına başlamıştı (de Prado 2002: VII/149). Gazetenin yayımlanma sürecinde Gazette France'tan ilham aldığı söylenebilir. 1697-31 Mayıs 1934 tarihleri arasında Gaceta de Madrid ismiyle yayımlanmış ve bu gazete İspanyol hükümetinin diplomatik çizgisini yansıtmıştır.

Gaceta de Madrid Osmanlı İmparatorluğu ile bazı mühim bilgileri ihtiva etmektedir. Osmanlı Ordusu'nun Tisa Nehri'ni geçerken, 1697'de Zenta'da yaşadığı büyük felaket 16 Eylül Viyana merkezli bir haber olarak, 15 Ekim 1697 tarihli baskıda yayımlanmıştı (Gaceta de Madrid no. 32, 15/10/1697: 126-127). Karlofça Antlaşması'ndan sonra Varşova'daki Sw. Jana Chrzciciela (Aziz John) Katedralinde ayin yapılması (Gaceta de Madrid no. 32, 14/04/1699: 57.), 1700 yılında Osmanlı olağanüstü elçisinin Viyana'yı olan ziyareti (Gaceta de Madrid no. 11, 16/03/1700: 42-43), Avusturya Elçisi Fleischmann'ın 3 Mayıs 1715'te Osmanlı Devleti'nin Mora'nın fethi öncesinde Karlofça'nın korunması ile alakalı olarak uyarması (Gaceta de Madrid no. 23,04/06/1715: 89), Pasarofça Antlaşması'nda Venedikliler ile Osmanlı İmparatorluğu

³ Mayıs 1772'te Selanik'te bastırılmakta güçlük çekilen isyan ve Ege Adalarındaki Osmanlı Rus Savaşı detaylı bir şekilde anlatılmıştı. *La Gazette de France*, 13 Temmuz 1772, No:56, s. 258.

arasında 21 Temmuz 1718’te sulh sağlandığı haberi (Gaceta de Madrid no. 34, 23/08/1718: 135) gazetede yer almıştı. Osmanlı sadrazamının 18 Eylül 1739’da Belgrad Antlaşmasını tasdik etmesinin Viyana Sarayı’na yankıları (Gaceta de Madrid no. 50, 15/12/1739: 365-366), Rusya’nın 1768’de Osmanlı Devleti’ne karşı niçin harp ilan ettiğini izah eden, Çariçe Katerina’nın 20 Kasım 1768 tarihli deklarasyonun 14 Şubat 1769 tarihli sayıda yayımlanan 7 sayfalık tam bir sureti (Gaceta de Madrid no. 7, 14/02/1769: 1-7) gazetede yayımlanmıştı. Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında, İstanbul’dan gelen 3 Kasım 1774 tarihli istihbarat raporuna istinaden, Osmanlı elçisi Abdülkerim Paşa’nın, 1300 kişilik maiyetiyle St Petersburg’taki Rus sarayını ziyareti, Gaceta de Madrid dile getirilen hususlar arasındaydı. (Gaceta De Madrid no.1, 03/01/1775: 1). Gaceta de Madrid’in resmi bir gazete olması, istihbaratın sürekli teminini kolaylaştırmış ve gazete 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyıl tamamı boyunca aralıksız olarak yayımlanmaya devam etmişti.

Osmanlı Devleti’nin tarihi ile alakalı önemli bilgi edilebilecek bir başka gazete ise İngiltere’nin resmi gazetesi The London Gazette’ydi. Londra’daki veba salgınından sonra sarayın Oxford semtine taşınmasına binaen 7 Kasım 1765’te kral II. Charles’ın emriyle yayın hayatına Oxford Gazette adıyla başlayan bu yayının, ilk sorumlu müdürü Henry Muddiman’dı (Lane 1923: 235-238). Veba tehdidinin geçmesi ve kralın Londra’ya dönmesi ile beraber gazete 5 Şubat 1666’dan itibaren London Gazette adıyla basılmaya başlanmıştı.

Kraliçe Elizabeth’in Sultan III. Murad’a yolladığı ilk elçi olan William Harborne’dan itibaren İstanbul’da diplomatik temsil hakkına sahip olan Britanyalılar, ticaret açıdan işlek konumdaki, Halep, İzmir, Kıbrıs, İskenderiye gibi şehirlerde temsilcilik açmışlardı. İngilizler gerek Osmanlı İmparatorluğu’nda gerekse de Avrupa’nın diğer ülkelerinde geniş bir istihbarat ağına sahiptiler. Elde ettikleri haberler, London Gazette’de yayımlanmaktaydı (Foster 1931: 181-183).

London Gazette’de Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili yayımlanan haberler arasında, II. Viyana Kuşatması öncesinde 3 Haziran 1683’te Komoron yakınlarında bulunan Avusturya Ordu karargâhı ve Osmanlı Ordusu’nun ilerleyişi hakkında bilgiler (London

Gazette, 1-14 Haziran 1683: 1), 30 Temmuz 1718’de Venedik’e Pasarofça Antlaşması’nın imzalandığı haberinin gelmesi (London Gazette, 2 Ağustos -5 Ağustos 1718: 1) yer almaktaydı. 1739’da Aydın yöresinde Sarıbeyoğlu isyanının bastırılması (London Gazette, 28 Nisan-1 Mayıs 1730: 1). 1753 yılının Eylül ayında İstanbul’da çıkan ve ek çok insanın hayatını kaybettiği veba salgını (London Gazette, 22 Eylül- 25 Eylül 1753: 2) gazetede Osmanlı iç haberleriydi. Ruslar’ın tedricen 1783’te Kırım’ı işgal etmeleri (London Gazette, 26 Ağustos-30 Ağustos 1783: 3) London Gazette’de geniş şekilde kendine yer bulmuştu.

Bu gazeteler dışında İsveç’te 1645’ten itibaren haftalık olarak yayımlanmaya başlanan ve Şansölye Axel Oxenstierna’nın görev süresi sırasında yayına başlayan Ordinari Post Tijdender (Nordstorm: 83-84), Hollanda’da basılan ve bir Avrupa gazetesi hüviyetine sahip olan Courante uyt Italien, Duytslandt, &c. (İtalya, Almanya ve Diğerlerinden Haberler) (Dahl 1939: 171) ve Leh Krallığı tarafından haftalık olarak 1661’den itibaren yayımlanan Mercuriusz Polski Ordynaryjny Osmanlı İmparatorluğu dâhil, Avrupa ülkelerinin tarihi hakkında önemli bilgiler veren ilk gazeteler arasında yer almaktaydılar. Dönemin Avrupa güçler sistemi içinde, orta boyutlu güçler sayılan Hollanda, Lehistan ve İsveç’in, Osmanlı İmparatorluğu ile yoğun siyasi ilişkileri bulunmaktaydı.

18. yüzyıla gelindiğinde ise, başta İngiltere olmak üzere Avrupa’nın pek çok ülkesinde yerel basın organları kurulmuştu. Bu basın organları kendi bölgelerinin yerel sorunları dışında, diplomatik gelişmeler ile de ilgilenmekteydiler. İngiltere’de Stamford Journal, Newcastle Courant, Ipswich Journal, Derby Mercury, Caledonian Mercury, Fransa’da Mercure de France, Journal de Paris, Almanya’da Augspurgische ordinari Postzeitung, Freiburger Zeitung 18. yüzyılda yayın yapan gazeteler arasındaydı.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu sadece hâkim olduğu coğrafyada değil, bir dünya gücü olması münasebetiyle tüm dünyada varlığını hissettiren bir devlettir. Bunun bir sonucu olarak imparatorluk ile ilgili tüm haberler, Avrupa kamuoyunda heyecan doğmasına neden olmuştur. Hatta Osmanlı için, iç haber olarak sınıflandırabilecek hususlar dahi, bu

gazetelerde kendine yer bulmaktaydı. Avrupa gazeteleri, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin tarihini tafsilatlı olarak aktarmaları, Osmanlı topraklarında bulunan diplomatik misyonların tutumlarını sergilemeleri bakımından değerli ve henüz yeterli ölçüde tetkik edilmemiş kaynaklardır. Bu kaynaklarda her ne kadar, bakış açısı Osmanlı karşıtı bir perspektifi yansıtsa da, gazetelerin verdiği bilgiler yorumdan ziyade haber niteliği taşıdığından ötürü, dönemin diğer batılı yazılı kaynaklarına göre daha objektif tutum sergilemekteydi.

Bu kaynakların doğru bir şekilde değerlendirilmesi hem mevcut bilgilerin teyidi hem de Osmanlı kaynakları ile karşılaştırılmalı olarak çalışılması Osmanlı Tarihi'nin problemlerinin çözümlenmesinde büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- AFYONCU, Erhan (2004). “İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayımlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XV: 611-622.
- BEYDİLİ, Kemal. “Matbaa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, s.105-113
- BUDAK, Ali (2012). “Fransız Devrimi'nin Osmanlı'ya Armağanı: Gazete Türk Basının Doğuşu”, *Turkish Studies*, 7(3): 663-681.
- BYRON, J. Nordstorm (2010). *Culture and Customs of Sweden*, Santa Barbara.
- CHARLES, A. Frazee (2006). *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire*, Cambridge.
- DAHL, Folke (1939). *Amsterdam. Earliest Newspapers Centre of Western Europe*, Upsala.
- DEMİR, Kenan (2014). “Osmanlı Basını'nın Doğuşu ve Gazeteler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5: 57-88.
- DE POPKIN, Jeremy (2004). “Journalism, Newspapers and Newsheets”, *Europe 1450 to 1789: Encyclopedia of the Early Modern World*, V (III), s. 381, New York.

DE PRADO, Sara Nunez (2002). “De la Gaceta de Madrid al Boletín Oficial del Estado,” *Historia y Comunicación Social*, 7, s. 149, Madrid.

FOSTER, Sir William (1931). *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*, Londra.

GILLES, Feyes (1991). “Gazette de France”, *Dictionnaire des Journaux 1600-1789*, s. 443, Paris.

KLAITS, Joseph (1976). *Printed Propaganda Under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion*, s. 85-88, Princeton.

LANE, John (1923). *The King’s Journalist, 1659-1689: Studies in the Reign of Charles II*, s. 235-238, Londra.

YAZICI, Nesimi (1991). “Vakayı-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi*, 2, 267-278.

Gazeteler

Gallicia Bibliotheque Numerique (BNF) “Gazette 1631”, s.127, 24 Temmuz 1631 Konstantinopolis elçilik raporu.

Gallicia Bibliotheque Numerique (BNF) “Gazette 1631”, s.147, 11 Eylül 1631 tarihli Konstantinopolis elçilik raporu.

Gallicia Bibliotheque Numerique (BNF) “Gazette 1643” s.115-121.

La Gazette de France, “13 Temmuz 1772 tarihli nüsha” No:56, s. 258.

Gaceta de Madrid, 15/10/1697 tarihli nüsha.

Gaceta de Madrid, 14/04/1699 tarihli nüsha

Gaceta de Madrid, 16/03/1700 tarihli nüsha.

Gaceta de Madrid, 04/06/1715 tarihli nüsha.

Gaceta de Madrid, 23/08/1718 tarihli nüsha.

Gaceta de Madrid, 15/12/1739 tarihli nüsha.

Gaceta de Madrid, 14/02/1769 tarihli nüsha.

Gaceta de Madrid, 03/01/1775 tarihli nüsha.

London Gazette No: 1833, 11 Haziran -14 Haziran 1683, s. 1.

London Gazette No: 5665, 2 Ağustos -5 Ağustos 1718, s. 1.

London Gazette No: 7801, 28 Nisan-1 Mayıs 1730, s. 1

London Gazette No: 9305, 22 Eylül- 25 Eylül 1753 s. 2

London Gazette No: 12470, 26 Ağustos-30 Ağustos 1783, s. 3.

Cevdet AŞKIN

Dr. | Dr.
İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü Eğitim Uzmanı, İstanbul-Türkiye
Educational Specialist of Istanbul Directorate of National Education, İstanbul-Türkiye
cevcanbur@hotmail.com

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BOYUNCA GÜMÜŞHANE VE ÇEVRESİNDE RUS İŞGALİ'NİN SOSYAL YANSIMASI

Özet

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgal kuvvetlerinin Trabzon Limanı'nı ele geçirmek istemesinin iki nedeni vardı. Birinci hedef Osmanlı Ordusu'na gidecek lojistik desteği kesmektir. İkinci sebep ise, Rus işgal kuvvetlerine destek sağlamasıydı. Rus Ordusu bu işgal sırasında yer yer büyük direnişlerle karşılaştı. Rusların Gümüşhane ve çevresindeki yerleşim yerlerinde sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel bakımdan kalıcı ve yıkıcı tesirleri olmuştur. Rus işgaliyle aileler parçalanmış, taşınmaz kültür varlıkları zarar görmüştür. Rus Ordusu'nun pek çok sivili öldürmesi ve sivil halkın kahramanlıkları, halk türkülerine ve hikâyelerine konu olmuştur. Bu çalışmada, sözü edilen olaylar, arşiv belgeleri, dergiler ve kitaplarda yer alan bilgiler, sözlü anlatımın derlenmesi suretiyle gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, İşgal, Muhacir, Şehit, Savaş.

SOCIAL REFLECTION OF THE RUSSIAN INVASION AROUND GÜMÜŞHANE DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract

There were two reasons of capture of Trabzon port by Russian forces during the First World War. The first reason was to cut off logistical support to the Ottoman Army. The second reason was to provide logistic support to the Russian forces. Russian army has faced many great locality resistances during the occupation. Russian Armies made permanent and devastating effects such as social, economic, religious, culturally in many aspects in Gümüşhane and around settlements. Because of Russian invasion, families were broken and immovable cultural properties were damaged. Russian army's killing many civilians and heroism of civilian population has been the subject of folk songs and stories. In this paper, the events in point, archive documents, information in books and magazines were done by means of editing of oral narrative.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Occupation, Muhajir, Martyrs, Battle.

GİRİŞ

Türkiye’nin Rusya İle Uyuşma Arayışları

Türkiye-Rusya ilişkileri oldukça eskiye dayanan bir dönemi kapsar. Bilhassa Rusya’nın XVIII. yüzyıldan itibaren güçlenmesi, Çar I. Petro ile sıcak denizlere ulaşma arzusu Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü tehdit eden bir gelişme olmuştur. XIX. yüzyıl boyunca Rusya’nın bu hedefe ulaşmak için Osmanlı Devlet’ine defalarca büyük savaşlar açtığını görmekteyiz.

1908 yılında Rus Çarlığı İstanbul Boğazını ele geçirmeyi planlamıştı. Çünkü bu sırada Almanya’nın Osmanlı üzerindeki nüfuzu Rusya’yı endişelendirmişti. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov İstanbul’daki elçisi Giers’e Türkiye’ye karşı takip edilecek strateji hakkında kapsamlı bir talimat göndermişti. Aynı tarihlerde Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa, savaşa girmemek amacıyla Rusya ile bir antlaşma yapmayı düşünmekte veya en azından bunu tasarlamaktaydı. Bunun için 5-14 Ağustos 1914’de İstanbul ve Petersburg’da bazı temaslarda bulunuldu. Petersburg’daki Türk Elçisi Fahreddin Paşa, Enver Paşa’nın Rusya tekliflerini Sazanov’a bildirdi. Ancak, Osmanlının Rusya ile anlaşması bir anlamda İstanbul’dan vazgeçmesi demek olduğundan görüşme reddedildi. Bunu takiben Osmanlı Devletiyle Almanya arasında 2 Ağustos 1914 tarihinde gizli bir antlaşma imzalandı. Bu sırada “Goeben” ve “Breslau” (Yavuz-Midilli) adlı Alman savaş gemilerinin Osmanlı Devletine sığınarak satın alınmaları Rusya ile müttefiklerinin dikkatini çekti. Bu arada Almanların komutasındaki Osmanlı donanması 29-30 Ekim tarihlerinde Odesa, Sivastopol, Feodosya, Novarossiysk ve Batum kıyılarını bombaladı” (Kurat 2014: 441-442). Hazırlıksız olduğundan savaşa girmesi henüz düşünülmeyen Osmanlı Devleti, Almanya-Avusturya-Bulgaristan’la ittifak yoluna gitti (Sonel 1987: 1). Öncelikle 2 Kasım 1914’de Rusya ve takiben Fransa ve İngiltere’nin yer aldığı İtilaf Devletleri 5 Kasım 1914 günü Osmanlıya savaş ilan ettiler. Savaş başlayınca Gürcistan üzerinden Kars ve Ardahan dâhil olmak üzere Ruslar Doğu Anadolu’yu işgale başladılar (Yıldız 2007: 40).

Kafkas Cephesi’ndeki Savaşlar

Asya ve Avrupa kıtaları arasında bir sınır görevi gören ve önemli coğrafi konuma sahip olan Kafkasya, tarihî bakımdan köklü bir geçmişe sahiptir. Türk-Rus ilişkilerinde Kafkasya, jeopolitik ve jeostratejik açıdan büyük bir önem arz etmiştir.

Osmanlı Devleti I. Dünya Harbine Almanya’nın müttefiki olarak katıldı. Dönemin Genel Kurmay Başkanvekili Enver Paşa Kafkas Cephesi’nde Ruslara karşı savaş ilan etti. Bunu gören Genel Kurmay Başkanvekili Enver Paşa Kafkas Cephesi’nde Ruslara karşı savaş ilan etti. Türk kuvvetleri Rus sınırını birkaç noktadan geçmeye başladı. Devamında Kars’ın güneyindeki Köprü Köy civarında Ruslarla olan savaş şiddetlendi ve 10 Kasım 1914’te Artvin, Çoruh, Ardahan ve Oltu Rusların eline geçti (Kurat 2014: 444). Silah, mühimmat ve donanım yetersizliğine rağmen Enver Paşa taarruzu devam ettirdi. Ancak, mevsim kış olduğundan, gerekli mühimmat ve teçhizat bölgeye taşınamayıp buna planlama yetersizliği eklenince Allahuekber Dağlarında 39 bin asker soğuktan donarak şehit düşmüş ve Türklerin kayıpları toplam 60 bine varmıştı (Türk Ansiklopedisi 2001: 159). Türkler, Sarıkamış ve civarında devam eden muharebelerde çok zayıf ve esir verince Ruslar kaybettikleri yerleri yeniden işgal ettiler.

Kafkas Genel Valisi ve Rus Orduları Başkomutanı olan Nikola Nikolayeviç yeniden taarruza geçti. Akabinde Ocak-1916’da, Ruslar harekete devam ederek Bağdat Demiryolunu ele geçirmek ve Almanların İran’la ittifakını önlemek amacıyla İran Azerbaycan’ına girdiler. Buna karşılık Türk ordusu erken davranarak Tebriz’e girdi. Ruslar, saldırıya devam ederek Şubat 1916’da Erzurum’u işgal ettiler. Buna paralel olarak Muş ve Bitlisi de ele geçirdiler. Bu işgal Karadeniz sahili boyunca devam etti (Kurat 2014: 444-445).

Bu harekât sonunda Picot ve Sykes Antlaşmasına bağlı olarak onaylanan Petrograt Sözleşmesiyle Tirebolu’nun güneyine kadar uzanan hattın (Harşit Çayı ağzı) doğusunda kalan topraklar Rusya’ya bırakıldı. Rusya işgal ettiği Batum ve Kars civarında tahkimata devam etti. Türk Genel Kurmayı ise iki koldan Rus birliklerinin saldırısını görünce, halkı teşkilatlandırmak amacıyla Avni Paşa’yı Of’a, Halit Paşa’yı da Bayburt’a gönderdi. Avni Paşa Of’a varınca, Domuz (İkizdere) Çayı boyunca Kelali Köyü

civarında yeni bir savunma cephesi kurdu. Aynı tarihte Halit Paşa da Bayburt’un Çoruh Vadisi’nde bulunan Hozaspor, Müşeverek Köyleri civarında direniş cephesi oluşturdu. 16 Şubat 1916 günü Rus harekâtına karşı Batum ve Kars yönünde Rize civarında herhangi bir direniş görünmedi. 6 Mart 1916’da Pazar, Ardeşen, Çayeli’ni, 8 Mart’ta da Rize’yi işgal ettiler (Özol 1991: 5).

Avni Paşa’nın uyguladığı savaş stratejisi karşısında Rus kuvvetleri durakladı. Rus kuvvetleri, Avrupa cephesinde savaşıyor 35 bin kişilik askeri birliklerini takviye ederek 16 Mart’ta saldırıya geçtiler. Ancak büyük bir dirençle karşılaştılar. Fakat deniz kuvvetlerinden de aldıkları destekle 14 Nisan akşamı direniş cephesini yararak Of’a girdiler. Direnişin zayıflamasıyla Ruslar, kolayca Tirebolu’ya kadar olan bütün sahil hattını işgal ettiler (Türk Ansiklopedisi 2001: 380).

16 Şubat 1916’da Erzurum’un işgali ile Enver Paşa 3. Ordu Komutanı Mahmut Kemal Paşa’yı görevden alarak, yerine Çanakkale’nin başarılı komutanı Vehip Paşa’yı komutanlığa atadı. Paşaya verilen görev, Tercan’ın batısından itibaren Bayburt’un doğusu ve Trabzon’un batı hattına kadar ilerlemiş olan Rus ordusunu durdurmaktı. 1916 Mayıs başında Vehip Paşa’nın emrinde 130 bin asker ile 200 top varken, Rus Generali Yudenich’in emrinde 200 bin asker ile 400 top bulunuyordu (San 1987: 24). 16 Haziran 1919’da Ruslar Bayburt’u işgale hazırlanırken, Vehip Paşa ani bir kararla Ruslara karşı harekete geçerek Tercan dolaylarında 6 gün süren bir savaş ile Rusların Bayburt’u işgalini önlemişti.

18 Haziran 1916 günü, Vehip Paşa, 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa (Mareşal Fevzi Çakmak), Topçu Alayı Komutanı Albay Sabri Bey, Masat Deresi Komutanı Arslan Bey, Çoruh Müfreze Komutanı Binbaşı Halit Bey (Deli Halit Paşa) ve savaş sırasında bunlardan beşi yüzbaşı, on bir üsteğmen ve teğmenler Gümüşhane’de toplanmış, bu toplantıya Gümüşhane Mutasarrıfı ve Menzil Komutanı Abdulkadir Bey de katılmıştır. Bu toplantıda Rusların Trabzon’daki kuvvetlerine karşı bir saldırı yapılması kararlaştırıldı. 20 Haziran’da Fevzi Paşa, Akkoyunlu Yaylasına, 23 Haziran’da Vehip Paşa, Hart’a (Aydıntepe’ye) intikal etti. Buna bağlı olarak 16. ve 9. tümenler bu bölgeye intikal ettirildi. 9. tümen Gümüşhane Yağmurdere’de Mescit Yaylası batısındaki

Şephane Köyü ve çevresine sevk edildi. 25 Haziran 1916’da harekât başlatıldı. Ancak, aynı gün Ruslar Bayburt tarafından harekâta geçince geri çekilmekte olan Rus Kuvvetleri 32. tümenimize ani bir gece baskını yaparak, Türk birlikleri arasındaki bütünlüğü bozdu. Bu savaşlardaki direnişin en önemli bölümünü teşkil eden Kop Savunması büyük bir zaferle neticelendi. Zira Rus General Yudenich bir direnişle karşılaşmadan, Erzurum’u kolayca işgal etmiştir. İaşesi kavrulmuş buğday ve arpada ibaret olan Türk savunma hattı kırılınca, Dençik, Çimağıl ve civarında bulunan köylerdeki kadın ve genç kızlara asker elbisesi giydirilerek destek alan Türk kuvvetleri dört ay direnişi sürdürdü. Vehip Paşa, Enver Paşa’ya yazdığı bir mektupta; “Bayburt’u 2. Plevne yapacağım” demişti. Sonradan Mareşal Fevzi Çakmak “Büyük Harp ve Şark Cephesi Harekâtı” adlı eserinde “Bayburt muvaffak olmuş ikinci Plevne’dir” diyerek Vehip Paşa’yı onaylamıştır (San 1987: 24-25). Trabzon Limanı’na gelen malzemelerle silahların bir kısmı hamallar ve halk tarafından *Turgun* adını taşıyan arabalarla at, katır ve develerin sırtlarında Gümüşhane yoluyla Erzurum’a sevk edilmişti.

Bayburt’un İşgali

Türklerin 5. Kolordu Karargâhı Bayburt’taydı. Ruslar Kop Dağı eteğindeki Maden Köyünü ele geçirinca Fevzi Paşa, karargâhı 15 Temmuz 1916’da Akşar’a (Balahor’a) nakletti. Rus Generali Yudenich’in Bayburt’u işgal etme planının Tercan saldırısı neticesinde bozulmasıyla 17. Türkistan Alayı Bayburt’a girdi. Öyle ki Başkomutan G. Nikola, Bayburt’un işgalini Çar’a büyük bir müjde olarak verdi. Rusya’da şenlikler yapıldı. Hemen ardından, Türklerin Trabzon hattında daha güçlü bir cephe kurmalarından endişe ederek “Türk Ordusu vakit geçmeden hemen ezilmelidir” emrini verdi.

17. Türkistan Alayı’na takviye olarak Kazak Alayı gelince, Mam, Niv (Arpalı), Zülfedağı-Yağmurdere’de savunma hattına yerleşen Türk askeri güçlerine karşı, bir yandan Uğrak (Varzahan) Danışman Köylerinin keşif kolları gözetlemeyi devam ettirilirken, diğer taraftan Çorak-Rüştü Köyleri arasından geçerek Sünür ve Mormoç ovasını hızla geçerek Köse üzerine yürüdüler. Rusların bu saldırıları karşısında Türk Ordusu’nun Çoruh Cephesi, Pulur-Gelinpertek hattına alındı. Hart Cephesi; Köse-

Pirahmet hattının batısına çekildi. Lazistan Cephesi, Tekke-Gümüşhane ve Torul hattını tuttu. Sahil Müfrezesi, Kürtününfol Köyü-Vakfikebir deresine alındı (San 1987: 26).

Gümüşhane’nin İşgali

34. Tümen’in çekilmesi sonucu Ruslar boş ve savunmasız kalan bölgeden hareketle Kale Bucağını ele geçirerek Tercan Dağı (Köse) istikametinden Kırıklı Köyünü geçerek Pirahmet’e kadar girdiler. Pirahmet Köyü’nde uzun sürmeyen bir direnişle karşılaştılar. 19 Temmuz 1916 Günü Gümüşhane’ye girdiler. Gümüşhane’nin güney taraflarında Mezire Bağlarbaşı (Sorda) sırtlarında Türk Birlikleri uzun süre direndikten sonra Punpulak-Karamustafa deresine çekildiler. Bu olayların görgü şahidi olan Veli Çobanoğlu (Rüfeneli) Rusların Gümüşhane’yi işgalini 4 koldan gerçekleştiği ve bir alayın Koruş Dağı’ndan bir alayın ise Harava Dağları’ndan, bir diğer alayın Hayekse’den (Aktutan) Aşağı Yeşildere’ye indiğini, bir alayında Kızılköy (Çamlıca) başından aşağıya doğru taşındığını belirtmiştir (San 1987: 26-76).

Torul’un İşgali

Gümüşhane’nin işgali esnasında Torul Adliyesi mahkeme azası olarak görev yapan Sadi Selçuk “Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Tümenin Trabzon’u Düşmandan İstirdadı” isimli eserinde mülkî işlerin durdurularak, memurlara askerî hizmetlerin verildiğini belirtmiştir. Cepheden gelen yaralılara mektep binaları tahsis edilerek, kendisinin bu işle görevlendirildiğini ve mutasarrıf Abdulkadir Bey’in askeri kıyafet giyerek bu yerleri teftiş ederek görev ihmali olanlara acımasız davrandığını ve düşmanın engelleri aşarak ilerlediğini ifade etmiştir. Ayrıca Trabzon civarında bulunan Zigana Dağı geçidine süvarilerin çıktığını ve bu düşman süvarisinin birkaç saatte Torul’u işgal edeceğini belirterek Torul Hükümet Konağı’ndaki mühim evrakların acilen çuvallara doldurularak üzerlerine Karahisar’a gideceğine dair yazdırıp, kiralanan atlarla (İkisu-Kodil) Nivene Vadisi’ni takiben Gavur Dağlarını aşarak Alucra’ya oradan da Karahisar’a gidilmesi emri üzerine kendisine sorgu hâkimi olan babası tarafından görev verilip iki jandarma ve beş atla yola çıkarılmış ve ancak atlı saltatların (Rus askerleri) Hasköy civarında yakalanarak evraklarına el koyulduğunu ifade etmektedir. Punpulaktaki 28. Türk Alayı’nın 3. Taburu’na saldıran Ruslar, burayı ele geçirince 127.

Rus Tümeni, İkisü-Ardasa arasındaki 18. Türk Tümeni’ni püskürtmek amacıyla 19 Temmuz 1916 günü Torul’u işgal ederek Trabzon yolunu açmışlardı.

Kelkit’in İşgali

9 Temmuz 1916 günü Ruslar’ın Türkistan 4. Avcı Alayları, erken saatlerde Kelkit üzerine saldırırlar. O gün akşam oluncaya kadar canla başla Türk direnişine rağmen Kelkit işgal edildi. Aksöğüt (Germürü) Köyü’ne bir alay Rus askeri yerleştirildi. Yine bu köye her gün beş uçak inip kalkacak şekilde, bir hava alanı inşa edilerek on adet uçak indirildi. Bu uçaklar, savaşın sonuna kadar bu köye inip kalkmışlardır. İşgalden sonra Rusların 2. Türkistan Kolordusu, Kelkit-Torul, 5. Kafkas Kolordusu, Torul-Trabzon hattına yerleştirilmiş, buna karşı 3. Türk Ordusu, Trabzon-Erzincan hattına çekilerek savunma düzeni almıştır (San 1987: 28).

Gümüşhane işgal edilir edilmez Rus Komutanı iki bildiri yayınladı: İlk bildiride; “Bundan sonra Rusların kanunlarına uyulmasını din ve milliyet farkı gözetmeksizin herkesin eşit muamele göreceğini, can ve mal güvenliğinin sağlanacağını ve herkesin işinin başına dönmeleri gerektiği” istendi. Ancak, bu bildirideki ifadeler sözde kalarak, Rum ve Ermenilere destek sağlanırken Türklere zulmedilmişti. İkinci bildiride; “Askerlik çağına gelen ve Osmanlı Ordusuna henüz katılmamış ya da katılıp da kıtaya gitmemiş olanlarının isimlerinin ve buldukları yerlerin bildirilmeleri” muhtarlardan isteniyordu. Bildiriye uymayan muhtarların ise idam edilecekleri özellikle belirtiliyordu” (San 1987: 28-29).

Rus İşgali Esnasında Gümüşhane’nin Görünümü

Torul Adliyesi’nde mahkeme azası olarak görev yapan Sadi Selçuk genç yaşında işgali yaşayıp önemli görevler ifa eden şahsiyettir. Bahsi geçen şahıs eserinde, istilaya uğrayan Gümüşhane’nin baştan başa ve sayılamayacak kadar yabancı bayraklarla donatıldığını, bu bayrakların Hıristiyan mahallelerindeki bina, pencere ve damlarına asıldıklarını, şehrin caddelerinde omuzlarında süngülü tüfekler bulunan saltatların gruplar halinde (Rus askeri) dolaştıklarını, yemyeşil çimenlerde otlayan atların kişnediklerini, tertemiz soğuk pınarlarında Rus askerlerinin neşeli şekilde su içtiklerini, ağaçların altında ise şarap içip âlem yaptıklarını anlatmıştır. Sorgu hâkimi olan

babasının ise şehrin Daltaban mahallinde şehit edildiğinden, sıkıntılı durumda iken Ahıska Türkleri’nden, Erzurum’dan Trabzon’a kadar bütün Rus askerlerinin yiyecek ve iaşesininin temini ile görevli müteahhid Mahmut Bey (Kinyas) isimli şahsın kendisini bu durumdan kurtarıp Trabzon’a intikalini sağlayarak *Cemaat-i Hayriye-i İslamiye* adlı cemiyette çalışmasını temin ettiğini belirtmektedir. Buna benzer olayların cereyan etmesi Rus etkisi olsa da kardeşlik duygularının engellenemeyeceğini göstermektedir. Yine bu dönemde fes giyen yerli halk aşağılanırken Kafkas elbisesi giyenlerin ise Ruslar tarafından hoş karşılandığı Sadi Selçuk ile yerli halkın ifadelerinden anlaşılmaktadır.

İki dönem Gümüşhane milletvekilliği yapmış Sabri Özcan San, işgal esnasında çocuk yaşta olmakla beraber o günleri zihninde canlandırarak şu şekilde ifade etmektedir:

“Yazın ortası ortalıkta bolluk bereket var ki, otlar, ekinler bel boyu. Meyveler hevenk hevenk... Ama dalda meyve, tarlada ekin, çayırda ot kimin umurunda! Urus Geliy Çünkü! Herkes can kaygısına düşmüş. Geçimi düşünen kim... Korku heyecanı, göç hicranı düşmüş yüreklere. Kimi almış göçünü Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat gitmiş. Kimi kaçmış dağlara. Ormana, mağaralara sığınmış. Yemekler ateş pişirilmeden hazırlanmış, dağlardan bahçelere gizli gizli inilerek meyveler, dutlar toplanıp tekrar dağlara çıkılır. Ağlayan çocukların ağızları kapatılır.”

Hatta Raif Ağa isimli bir şahsın çocukların ağlamaları engellenemediğinde öldürülüp dereye atılmasını telaffuz ettiğini belirtmektedir. Ruslar’ın gördükleri ve hoşlarına giden her şeye el koyarak gasp ettiklerini, bahçelerdeki otları ve tarlalardaki arpa ve buğdayları biçip götürdüklerini, meyve ağaçlarını kesip hemen oracıkta yakarak kömür haline getirdiklerini, Vasili adında bir saltatın komutanın atlarını bahçelerde otlatırken halkın ondan 19 ay içinde Rusça öğrendiğini de, Türkistan alayları içindeki Tatar, Özbek, Tacik ve Kazakların da bulması ciheti ile Ermenilerin zulümlerinin nispeten önlendiğini belirtmektedir.

Rusların Gümüşhane’yi Terk Etmeleri

Rusya’da patlak veren ihtilalden sonra 18 Aralık 1917’de Erzincan’da ateşkes anlaşması yapıldı. Ruslar, yerlerine Ermenilerden oluşan çeteleri bırakarak Doğu Anadolu’daki ordularını geri çektiler. Ancak, Türk direnişinin zayıf olduğunu bilen Ermeniler bu çekilmeyi kabul etmediler. Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Van, Sivas gibi illerin

kendilerine ait olduğunu ileri sürerek Hıncak teşkilatı desteğinde katliamlara başladılar. Bunun üzerine Enver Paşa Türk-Kafkas Cephesi Komutanı Vehip Paşa’ya emir vererek 5 Şubat 1918’de Erzincan Mütarekesi’nin geçersiz olduğunu ilan edip, 3. Kafkas Ordusu’nu harekete geçirmiştir. Böylece, 15 Şubat 1918’de Gümüşhane ve Torul, 17 Şubat 1918’de Kelkit, 21 Şubat 1918’de Bayburt işgalden kurtarılmıştır (San 1987: 29).

Rus İşgalinin Gümüşhane ve Çevre Halkı Üzerindeki Sosyal Etkileri

Rus Genelkurmayı’nın Karadeniz Donanması Komutanı Amiral Eberhard’a gönderdiği bir mektupta “Kafkas Ordusu Trabzon’un İşgaline büyük kıymet vermektedir. Bu limanın işgal edilmesi gerek Erzurum’daki Türk Ordusu’nun ikmal yolunu kesmek gerekse Rus kuvvetlerinin gelecekteki ileri harekâtında bir ikmal limanı bulmak bakımından önemlidir.” der. (Bal 2011: 548).

Osmanlı Harbiye Nezareti Trabzon’un her an top ateşine tutulup işgalinin gündemde olduğu konusunda vilayet içindeki iâşe, yiyecek ve malzemelerin top menziline dışına çıkarılmasını emretmişti. 3. Ordu iâşesini temin etmek için görevlendirilen diğer vilayetlerin sevkiyat yapmaları yetersiz olduğundan Trabzon’daki erzakın Gümüşhane üzerinden Erzurum’a taşınması gündeme geldi. Konunun acil ve önemine binaen “Hamal Taburu”nun yanında Vali Cemal Azmi Bey ve sivil halk sandıkları sırtlarında taşımışlardır (Bal 2011: 561). M. Reşit Tarakçıoğlu’nun Trabzon’un yakın tarihi eserinde bahsettiği gibi çok çetin savaşlar vukuu bulmuş. Bunun da sosyal hayata yansıması olmuştur. Harşit Çayı’nın batı eteklerinde savunma hatları kuran yerli halk Ruslara geçit vermez. Hatta bu sırada Gümüşhane’de subay olarak görev yapan eski başbakanlardan Recep Bey (Peker) bu savaşta yaralandığında emir eri onu sırtına alıp düşmandan kurtardığını ifade etmiştir.¹

Rusların Gümüşhane ve çevresindeki yerleşim bölgelerini işgalleri ve Trabzon’u bombalamaları ticari faaliyetleri yavaşlatmıştır. Avrupa ülkeleri ve diğer ülkelerle yapılan ithalat-ihracatın durma noktasına gelmesi, iflaslara yol açmıştır. Halk, açlıktan

¹ Ayrıca bkz. N. Monastarev (1948). *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, Çev. Afif Ertuğrul, Ankara: Deniz Basımevi; Tuncay Ögün (1991). *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı’ndaki Lojistik Desteği*, Ankara: Dergah Yayınları.

çeşitli hastalıklarla, hatta ölümlerle karşı karşıya gelmiştir. Dağlardan toplanarak yenen otlar yüzünden zehirlenip hayatını kaybedenler olmuştur.

Eski Gümüşhane’deki cami ve çeşmelerle Daltaban’daki çeşme tahrip edilmiştir. Benzer tahribatlar Bayburt ve çevresinde de meydana gelmiştir. Antika ve pahalı eşyalara Rus askerlerince el konmuştur. Cumhuriyetin kuruluşuyla bölgedeki sosyal-kültürel ve fiziki tahribat nispeten ortadan kaldırılıp toplumsal bütünleşme ve dayanışma sağlanmıştır. Diğer taraftan, bu savunmasız insanlar savaş bölgesini terk ederek kurtulacaklarını hesap etmiş ve yollar boyunca can ve mal kaybına uğrayarak sefaleti adeta sistemleştirmişlerdir.

Harşit Vadisi boyunca yerleşim bölgelerindeki savunmasız halk, özellikle genç kız ve kadınlar, erkekler cepheye olduklarından dağ kovuklarına sığınıp zaman zaman tecavüz ve düşman tasallutundan kurtulmak için yüzlerini hayvan dışkıları ile koruma yoluna gitmişlerdir. Sefaletin, yokluk ve açlığın sınırı yoktur. Yöre halkı güvenli bölgelere göç ederken çok acılı ezgiler dile getirmiştir. Bu acılı sahneler kadınlar ve erkekler tarafından dramatik şekilde terennüm edilerek günümüze kadar gelmiştir.

Ardasa’dan (Torul) çıktım başım selamet
Bayburt’a vardım ki koptu kıyamet
Anam, babam, bacım Hakk’a emanet
Seferberlik anca büktü belimi
Zalim Urus (Rus) yaktı, yıktı evimi (San 1987: 25).

Rus işgali ile meydana gelen göç olayı birçok ailenin yok olmasına sebep olmuştur. Geride kalan aile bireyleri ise değişik metotlara başvurarak hayatta kalmayı düşünmüş ancak yine de işkence edilerek şehit olmaktan kurtulamamışlardır. Bu işgalin Gümüşhane ve çevresinde toplumsal etkisi ve yöredeki insanlar üzerinde izleri çok belirgindir. Öyle ki muhacir olup çok az hayatî eşyalarını alıp yola koyulan, aç, sefil insanlar yorulduklarında can telaşıyla kundaktaki öz çocuklarını bile ölüme terk ederek çalı diplerine atma yoluna gitmişlerdir. Bu olay, Z. Metin YÜCE tarafından “Göç ve Muhacirlik” adlı şiirle özetlenmeye çalışılmıştır (Yüce 2015: 188-189).

Kağnılar gıcırdamıyordu yollarda.
Çalı diplerinde terk edilmiş kundaklar,
Suskun.

Kanımız akılmıyordu...
Figanımız dağı taşı tutmuştu.
Beli iki kat analar küskün.

Ciğerlerine ateş düşmüş ne çare,
Aldırmıyorlardı.
Erzurum sükut etti...

Derinden derine top sesleri,
Uğursuzluğu yankılandı.
Temmuz ayı cehennem ateşi sanki
Yapraklar sarardı.
Bahçelerde durulmaz gayri.
Yaylada çoban uykusunu yitirdi.
Ürktü davarı,
Gözleri karardı...

Yüreklerin en temiz ana yüreği,
Düştü yollara...
Göçmen kuşlar örneği;
Nerede konacağını bilmeden...
Yollar acılı, yollarda herkes dertli.
Taşırken oğlunu sırtında,
Yoksulluk, acı, soğuk ve karanlık
Sinmişti dağlara.

Yerleştiği kentte,
“Muhacir” olmanın ezikliğini,
Asker dolaklarına ördüğü düşüyle yenerdi.
İnanıyordu ki zafer,
İplik iplik atılarak,
Gerekirse tırnaklarla sökülüp kazılarak;
Kazanılacaktır.

Bu savaş sırasında Erzincan’da meydana gelmiş olan korkunç olaylar, özlemler ve yemyeşil bağların viran olması halk tarafından ağıtlaştırılarak şu şekilde dile getirilmiştir:

Erzincan’a girdim ne güzel bağlar
Erzurum’a vardım dumanlı dağlar
Elleri koynunda bir gelin ağlar
Oy anam anam, hallarım yaman

Yüce dağ başında çadır açarım
Nazlım seni alır burdan çıkarım
Gahve bulamazsam kenger içerim
Oy anam anam nasıl dayanam

Anama söyleyin lamba yakmasın
Çuha şalvarıma uçkur takmasın
Oğlum gelir diye yola bakmasın
Oy anam anam, hallarım yaman (Özürküt 2001).

Yine o tarihlerde Gümüşhane, Bayburt, Torul, Kelkit’te, Erzurum’da da benzer sahnelerin sergilenmesi şiirleşerek günümüze yansımıştır. Şehitlerin sayısı o kadar fazladır ki, Alansa Köyü (Kelkit) 10 şehit vermiş, bu durum ağıt şeklinde her yörenin özelliğine göre türkülere yansımıştır.

Alansa düzünde toplar atılır
Ağır mermi havalarda tartılır
Kimi şehit olur kimi kurtulur
Seneler seneler zalim seneler
Gide de gelmiye hayin seneler

Çocuklarını muhacirlik ve savaşta kaybeden babanın duyguları ise şu şekildedir:

Bir sandığım vardı, sırmadan telden
Bir çift yavrum vardı tomurcuk gülden
Nasıl ayrılalım gül yüzlü yâden
İşte şöyle böyle hal deli gönül
İster ağla, ister gül deli gönül

Bir yanım Erzincan, vermem Bayburt’u
Yıkılsın düşmanın taht ile yurdu
Sağ olası anam, beni doğurdu
Seneler seneler kötü seneler
Gide de gelmiye, zalim seneler

Faytonlar geliyor üstü pareli
Askerler geliyor bağı yareli
Kimimiz nişanlı, kimimiz evli
Sene gardaş sene, ille bu sene
Gide de gelmiye, hayin bu sene

Akşamdan yükleri, tay eylediler.
Sabahtan öküze “Ho” eylediler.

Memleket satıldı pay eylediler.

Sene gardaş sene ille bu sene

Gide de gelmiye, bu hayin sene.

Gümüşhane ve çevresi yaklaşık 2 yıl esarete kaldıktan sonra Rus işgalinden kurtuluşa ulaşılmış ve bu durum ise halk tarafından sevinçle karşılanmış ve türküleştirilmiştir. Türkü ve ezgilerimizin yanında, Rus işgalinden kurtuluşa yöre halkı üzerinde sevinç duygularını kabartmıştır. Buna bir örnek verecek olursak, 15 Şubat 1918 günü Gümüşhane’yi terk eden düşmanın bu hareketi halkı coşturmuştur. Bu heyecana tercüman olan Z. Metin Yüce (Yüce 2015: 190-191) bu sevinci aşağıdaki şiirinde dile getirmiştir:

Kurtuluş Günü

Kop Dağları’nda

Ölümün şiiri yazılıyordu,

1916 yılında.

Dutlar, vişneler, erikler elmalar,

Tüm tohumlar

Haksızlığa direnmektedir.

Dallar, meyveler toprakla birlikte

Yaşamı bayrak bayrak bestelemektedirler.

Çimenlere düşen alınlarımızın yüreklerinde,

Sözlerimiz

Kar bulutlarının yücesinden,

Ak ve parlak...

Kurtuluşun inancında.

Gözlerimiz

Yıldızlarda, yurt ve bayrak.

O yılın temmuz ayında,

Harşit Çayı,

Haksızlığa karşı

Beslenerek en gür kaynaklardan,

Bin bir kahırla iniyordu.

Daltaban’daki şadırvan

Yüreğimizin başına oturtmuştu!

Ayrılığın acı türküsü söyleniyordu...

Gözlerimizde ölüm korkuya durmuştu

Mehmetçik’in süngüsü,

Gelincik tarlalarında,

Bizi saran bayraktı.

Özgürlüğün gönül birliği,

Vatandı...

Kara Günler

Yurt sönmüş, yurttaş bitmiş her yer olmuş harabe,
Taş olsa dayanamazdı böyle bir ıstıraba
Her evden birkaç şehit Köprüköy’de Horom’da
Hicret edenler ölmüş Kayseri’de Çorum’da
Yurtta kalan kuşanmış esaret zincirini
Gençler mekân edinmiş yer altı inlerini,
Aranır köşe bucak, ne varsa şişlenerek
Talan edilir sandık, sepet, kırıp dökülerek
Camiiler hep kapanmış, pislik edilmiş mabet
Ne ezan sesi kalmış, ne namaz, ne ibadet
Aş ekmekten eser yok, millet hayattan mahrum
Namus düşmanlarının önderi yerli mel’un...

Şeklinde uzayan Muhacirlik-Göç Destanı’nı yazan Süleyman Sungurlu, Gümüşhane ve çevresindeki yokluk, kıtlık, vefasızlık, arkadan vurulma gibi olayları destanlaştırmıştır. Yukarıdaki ifadeler bize Türk milletinin vatan sevgisini her şeye rağmen devam ettirdiğinin göstergesidir. Yine “Sahipsiz vatanın batmasının hak olduğu” inancı bu savaşlar sırasında gerçek boyutuyla ispat edilmiştir. Nitekim peygamberimiz de (s.a.v) vatansız insanların imanı olamayacağını, yani vatan sevgisinin imanın göstergesi olduğunu ifade buyurmuştur. Bu destansı mücadeleyi yapan insanların faaliyetlerini türküler, ağıtlar ve destanlar şeklinde yeniden dile getirmiştir. Bu olaylar büyük kayıplara rağmen, gönül kırıklığı yerine sadece fedakârlığı seçmiş olan halkımızın mücadele azminin ifadesidir...

İşgal Sırasında Sivil Halkın Rus Askeriyle Münasebetleri

Dünya Savaşı sırasında Ruslarla Ermenilere karşı teşkilatlanan halk duygularını şu şekilde ifade etmiştir. Hatta bu konuda çocuklarını bile feda etmeyi göze alan insanımız işgalden birkaç gün önce "Gelin komşular çoluk çocuğu vurup dağa çıkalım, bizde vuruşa vuruşa ölelim." ifadesi çerçevesinde mücadeleyi seçmişlerdir (San 1987: 58; 2014: 185). Savaş sırasında, halkın lideri zannedilen Ömer Ağa teslim olmasına rağmen süngülenerek şehit edilmiştir. Bu sahneleri, olayı yaşayanlar şu şekilde açıklamışlardır:

“Gece gündüz demeden iri katırların çektikleri savaş arabaları geçiyor. Arabacılık yapmakta olan Malakanlar başlarında, mor koyun derisinden yapılmış, uzun tüylü başlıklar ile uzun kınalı sakalları olan değişik tiplerdi. Rus askerleri kışın koyun postundan topuklarına kadar uzanan kürkler giyerdi. Ayaklarında ise kalçalarına kadar uzanan su geçirmez ve soğuk işlemez kalın keçe çizmeleri vardı. Cep sobasına benzeyen bedeni ısırtacak özellik taşıyan bir aleti o zaman Rus askerlerde

gördüm. Savaşan Türk askerleri Allahuekber Dağlarından Sarıkamış’a, Soğanlı, Dumlu, Kop Dağı’na kadar bütün imkansızlıklara rağmen işte bu sırtı pek, karnı tok askerlerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu da bir anlamda adeta imkânla imkânsızlığın savaşı gibiydi. Arabacı Malakanlar ise, nerede konaklıyorsa orada semaverleri yakmaktaydı zira onlar çaya çok düşkünlük gösteriyorlardı. *Karnel* adlı bakır kovalarla karavanaları taşıyarak, tahta kaşıklarla yemeklerini yerlerdi” (San 1987: 62).

Bu olayları henüz 5-6 yaşlarında görüp yaşayan Sabri Özcan Bey ifade etmiştir.

Rusya’nın yayılma politikasının özünde Gümüşhane’yi işgal etmekle başlayan faaliyetlerinde amaçlarını gizlediklerini ve genel hedefin ise sıcak denizlere inmek ve İstanbul’u ele geçirmek olduğunu göstermektedir. Ruslar kolay hareket etmek için işgal ettikleri her yerleşim alanına yol, köprü yapmış, bu bağlamda Petro’nun politikasını gerçekleştirmek istemişlerdir. Cenevizlilerden kaldığı bilinen Canca, Kov (Esenyurt) Kalesi, Keçikale gibi yapıların o tarihlerde ticaret yolu olarak bilindiklerini, iktisadi, askeri görevler için kullanıldıklarını, haberleşme amacıyla faydalandığı bilinmektedir. Bölgeyi işgal ederken bu kalelere yol yapmaları bize Rusya’nın Trabzon limanından Orta Asya’ya açılan kapıyı kontrol etmek amacıyla olduğunu göstermektedir. Gümüşhane merkez Yenice Köyü ve çevre köylerde bulunan ot toplama ve balyalama aletlerinin ve katırların yiyeceklerini temin etmek maksadıyla birçok depoda yiyeceklerle mühimmatların saklandığı anlaşılmaktadır. Bu alet ve makinaların halen Yenice ve Nazlıçayır Köylerinde bulunduğu olaya şahit olanların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Rusların savaş mimarisi ile teknolojisini gören sivil-asker bütün Türkler başarısızlığın sebebini bu noktada görerek rapor haline getirmişlerdir.

SONUÇ

Yukarıda kısmen ifade edildiği gibi, Rus-Türk savaşı boyunca insan hafızasını zorlayan olaylar cereyan etmiştir. Mesela, yaşlılar, kadınlar ya dağlara sığınmış ya da feci şekilde ölümü seçmiştir. Örneğin, yaşlılar ellerindeki imkânlarla direnişe yardımcı olmaya çalışırken birçoğu soğuk ve açlıktan canlarını vermişlerdir. Kadınlarsa çoğunlukla kendilerini Çoruh Nehri ile Harşit Çayına atarak namuslarını kurtarmış ve ölümü seçmişlerdir. Bir kısmı da “Denize düşen yılana sarılır” özdeyişine paralel olarak düşmanın yardım talebini kabul edip suikaste uğrayarak yine can vermişlerdir. Cephe

gerisindekilerin ise bir kısmı düşmana yardım yoluyla hayatta kalacaklarını zannederek, yüz kızartıcı davranışlarda bulunmuşlardır. Hatta bu insanlar canlarını kurtarmak adına mal ve mülklerini geride bırakarak adeta sefaletle kucaklaşmayı tercih etmişlerdir. Asırlarca Müslüman Türk milletinin engin hoşgörüsü ve güvencesi altında yaşayan Rum köylüleri ise usulen Türk komşularını teselliye çalışır görünerek Rusları karşılamak için hazırlıklarda bulunmayı ihmal etmemişlerdir. Hatta ömürlerinin büyük kısmını Rusya’da geçiren bazı Rumların düşmanın gelmesinden memnunluk duydukları da açıkça görülmüştür.

Çarlık Rusya’sı Sovyetler Birliği’ne “Panslavizm”i en büyük miras olarak bırakmıştır. Rusya’nın değişmez ideali olan bu hedef yaklaşık iki asırdan beri idarecileri yönlendirmiştir. Bu tür faaliyetlerin temelinde Büyük Rusya ideali ile sıcak denizlere inme ve Ayasofya’nın alınması yatmaktadır. Birinci Dünya Savaşı ile sonuçlanan süreçte Türkiye’yi milyonlarca kilometre kareden yedi yüz seksen bin kilometre kareye düşüren Türk-Rus mücadelesinin diğer bir hedefi de “Panslavizm” ideolojisidir. İki yıla yakın bir süre içerisinde işgal edilen bölgelerde hala istikan (bardak) kelem (lahana) vb. gibi kelimeler halk tarafından kullanılmakta olduğu Rusların halk üzerindeki tesirinin göstergelerindendir.

Ruslar Türk halkına karşı hoş görünebilmek için yumuşak ve merhametli davranış yolunu seçerek ileriye doğru yatırım yapmayı plânlamışlardır. Nitekim küçük çocukların ve bazı aciz yaşlıların onore edilmiş olmaları bu niyeti doğrulamaktadır. Bu konudan olmak üzere İbrahim adını alan Rus Bando Şefi Gümüşhane’ye yerleşip burada kalarak Türklerle kaynaşma yolunu seçmiştir. Yine Ruslar Rum asıllı Mumcidis Efendi’yi Gümüşhane Belediye Başkanı olarak atayarak teşkilatçılık ve güç bakımından üstünlüklerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Keza Rus ordusunda bulunan bir kısım Tatar ve Kazak askerlerine baskı yapılarak Türklerle konuşturulmayı bu görüşümüze teyit edici niteliktedir.

Ruslar Gümüşhane ve çevresinde altın ve gümüş yataklarının bulunduğunu önceden bildiklerinden Gümüşhane işgalini uzun süre devam ettirme niyetindeydi. Onun için Rus ordu karargâhı Gümüşhane’ye de kurulmuştur. Bugün ABD’nin enerji kaynağı olan

petrol bölgelerini çeşitli bahanelerle işgal etmesi, Rusya’nın değerli madenlerin bulunduğu Gümüşhane’yi işgaliyle benzerlik taşımaktadır. Savaş yıllarında halkın sefaletine rağmen Rusların bölge üzerinde hâkimiyetinde ısrar etmesinin en önemli sebebi bu olmalıdır. Rus askerinin sayı ve donanım bakımından üstün olması bizim bu konularda yetersizliğimizi ispat etmiş ve savaş meydanlarında bile teknik-iktisadi üstünlüğün zaferleri taçlandırdığını açıkça göstermiştir. İşgal sırasında başarısızlıkların sebeplerini şöyle özetleyebiliriz: Halkın hazırlıksız yakalanması, ordunun silah ve mühimmatının yok denecek kadar az olması, teknoloji yetersizliği, komuta merkezleri arasında koordinasyonsuzluk, ulaşım imkânsızlığı, Zigana, Vavuk, Kop ve Pöske Dağı gibi fiziki engeller. Bu durum savaş meydanlarında bile teknik-iktisadi üstünlüğün zaferleri taçlandırdığını açıkça göstermiştir.

KAYNAKÇA

BAL, Mehmet Akif (2011). “Trabzon’un Rus Donanmasına Bombardımanın Trabzon’a Etkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27(81): 545-576.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi (1993). 3. Ordu Harekâtı, 1-2, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (2014). *Rusya Tarihi*, Ankara: TTK Basımevi.

LERMİOĞLU, Muzaffer (2011). *Akçaabat Tarihi ve I. Genel Savaş, Hicret Hatıraları*.

ÖKSÜZ Hikmet ve Veysel USTA (2008). *M. Reşit Tarakçıoğlu Hayatı ve Hatıratı, Trabzon’un Yakın Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları.

ÖZOL, Sabahattin (1991). *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara: TTK Basımevi.

ÖZÜRKÜT, Yaşar (2011). *Öyküleriyle Türküler*, İstanbul.

SAN, S. Özcan (1987). *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Ankara: Meb Yayınları.

SAN, S. Özcan (2014). *Vadideki Gümüşhane*, Trabzon: Gündüz Ofset Matbaacılık.

SELÇUK, Sadi (1955). *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon’u Düşmandan İstirdadı, Kurtuluş*, Konya: Ülkü Basımevi.

SONYEL, R. Salahi (1997). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: TTK Basımevi.

Türk Ansiklopedisi (2001). 15, İstanbul, MEB Yayınmevi.

YILDIZ, Yılmaz (2007). *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Ankara: Nobel Yayınları.

YÜCE, Z. Metin (2015). *Memleket Şiirleri*, İstanbul: Tutya Dizgi Matbaacılık.

Mehmet Sait BENEK

Arş. Gör. | Res. Assist.
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla-Türkiye
Mugla Sıtkı Kocman University, Faculty of Letters, Department of History, Mugla-Turkey
m.s.benek@mu.edu.tr

III. ANTIOKHOS'UN DIŞ SİYASİ POLİTİKASI (MÖ 223-190)

Özet

III. Antiokhos, Seleukos İmparatorluğu'nun başına geçtiği MÖ 223 yılından itibaren aktif bir dış politika siyaseti izlemiştir. İmparatorluk merkezinin doğusunu kontrol aldıktan sonra MÖ 197 yılında batı seferini başlatmıştır. Kral, Ephesos kentinden başlayarak Küçük Asia'nın batı kıyıları boyunca işgallere başlamıştır. III. Antiokhos, Hellen kentlerinin kendi rızalarıyla Seleukos hâkimiyetini kabul etmelerini sağlamak istemiştir. Smyrna ve Lampsakos kentleri teslim olmak istemedikleri için Roma'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. Roma, işgalleri başlangıçta Küçük Asia ile sınırlı görünen Seleukoslarla fiili bir savaşa girmek istememiştir. III. Antiokhos, Roma'nın tüm uyarılarına rağmen rotasını Avrupa toprakları üzerine çevirince, Roma'nın müdahalesi kaçınılmaz olmuştur. İki tarafın Avrupa topraklarındaki buluşması Seleukos ordusunun hezimetıyla sonuçlanmıştır. Roma bu başarısına rağmen III. Antiokhos'a Syria'ya dönme fırsatı sunmuş, ancak olumsuz bir yanıt alınca, onun bu hırsına son darbeyi Küçük Asia'da vurmuştur.

Anahtar Kelimeler: III. Antiokhos, Seleukos, Roma, Küçük Asia, Magnesia Savaşı.

FOREIGN POLICY OF ANTIOKHOS III (223-190 BC)

Abstract

Antiochus III had pursued an active foreign policy since 223 BC when he took over Seleukos Empire. After he had gotten the east of the center of the empire under control, he launched the west expedition in 197 BC. Beginning with Ephesos, The King started to occupy the west coasts of Asia Minor. Antiochus III wanted to cities of Hellen to accept the ascendancy of Seleukos of their own free will. As the cities of Smyrna and Lampsakos did not want to yield they called for help from Rome. Rome didn't want to fight with Seleukos of which occupations seemed limited with the west coasts of Asia Minor at the beginning. Because Antiochus III wanted to occupy the lands of Europe despite warnings of Rome, the interference of Rome became matter-of-course. The first fight of two sides ended up with wipe-out of armies of Seleukos. Despite the success of him, Rome had given a chance to Antiochus III to go back to Syria, but when the response was negative, Rome hit the final beat on Antiochus in Asia Minor.

Keywords: Antiochus III, Seleukos, Rome, Asia Minor, Battle of Magnesia.

Polybios, eserinin¹ III. -IV. - V. - VII. - X. - XI. - XIII. - XV. - XVI. - XVIII. - XXI. ve XXX. kitaplarında III. Antiokhos’un izlediği dış siyasi politikayla ilgili aktarımlarda bulunmuş ve kralın zaman içerisinde değişen politikaları ve uğradığı başarısızlığı aşağıdaki cümleleriyle özetlemeye çalışmıştır:

“III. Antiokhos başlangıçta hem aklında büyük idealleri olan hem de tasarladıklarını gerçekleştirebileceği yetenek ve cesarete sahip biri olarak görünmekteydi. Ancak hayatının ilerleyen dönemlerinde sergilediği karakter başlangıçtaki karakterinin çok gerisinde kalmış ve genel beklentiyi hayal kırıklığına uğratmıştır” (Polybios, 15.37.1-2).

Yukarıdaki pasajdan da anlaşılacağı üzere III. Antiokhos’un ortaya koyduğu karakter, onun icraatlarının seyrine doğrudan etki etmiştir. Bu anlamda, III. Antiokhos dönemini iki farklı aşamada incelemek mümkün olmaktadır. İlk aşama, onun Seleukos Hanedan geçmişine duyduğu sadakatin sağladığı kazanımlar sonucunda hem kendi halkını hem de Küçük Asia’nın sakinlerini heyecanlandıran faaliyetlerle doludur. İkinci aşamada ön plana çıkan özellikleri ise daha çok negatif yönlü sonuçlar doğurmuştur. Atalarından kalma olduğunu iddia ettiği Küçük Asia topraklarını işgal etmesine rağmen bununla yetinmemiştir. Hedeflerini, sahip olduğu gücün ötesine taşımış ancak hırsı ve aşırı özgüveni nedeniyle bunun farkına varması zaman almıştır. Bu zaman dilimi içerisinde sadece hayallerinden değil, aynı zamanda elde ettiklerinden de vazgeçmek zorunda bırakılmıştır. Çalışmamızın devamında III. Antiokhos’un söz konusu karakterinin ortaya çıkardığı siyaset anlayışının Seleukosların Magnesia Savaşı’na sürüklenmesinde ve savaşın kaybedilmesinde ve böylece belki de Seleukos İmparatorluğu’nun çöküşünün başlangıcında oynadığı rolü incelemeye çalışacağız.

Seleukos İmparatorluğu², hükümdarı II. Seleukos (MÖ 246-225)’un ölümünün ardından tahta büyük oğlu III. Seleukos çıkmıştır (MÖ 225). Ancak III. Seleukos (MÖ 225-223) Küçük Asia topraklarındaki bir seferi sırasında uğradığı bir suikast sonucu öldürülünce yerine henüz on sekiz yaşındaki kardeşi III. Antiokhos (MÖ 223-187) geçmiştir. Kral, Seleukosların Küçük Asia’daki hâkimiyet alanlarının yönetimini kuzeni Akhaios’a,

¹ Polybios, *Histories*, Loeb Classical Library, Cambridge 1927.

² Makedonia kralı Büyük İskender (MÖ 336-323)’in ölümünden sonra onun generalleri tarafından kurulan Hellenistik krallıklardan bir tanesidir. I. Seleukos (MÖ 311-281) tarafından Syria topraklarında kurulmuştur.

imparatorluk merkezi olan Syria’nın doğusundaki toprakların idaresini ise Molon kardeşler (Molon ve Aleksandros)’e bırakmıştır (Polybios, 5.40.6-7). Molon kardeşler çok geçmeden bir ayaklanma çıkarmış (5.41) ancak III. Antiokhos bu isyanı kısa sürede kanlı bir şekilde bastırmıştır (5.52-53). Diğer taraftan, Ptolemaios İmparatorluğu³ hükümdarı IV. Ptolemaios’un MÖ 217 yılında Syria’nın güney topraklarını işgal etmesi üzerine Seleukos ordusuyla Raphia Savaşı’nda karşı karşıya gelmiştir. III. Antiokhos savaştan yenik ayrılmış ve imparatorluk merkezine çekilmek zorunda kalmıştır (5.81-86). III. Antiokhos Syria topraklarında yaşanan sorunlarla uğraşırken, Küçük Asia yöneticiliğine atadığı Akhaios otoritesini giderek sağlamlaştırmış (5.48.3) ve yeni bir başkaldırı hareketi başlatmıştır. Bu kez yönünü Küçük Asia’ya çeviren III. Antiokhos, Akhaios’a karşı Pergamon kralı I. Attalos (MÖ 241-197) ile anlaşmıştır (5.107.4).⁴ MÖ 214 yılına kadar süren çatışmaların sonucunda Sardeis kentinde sıkıştırılan Akhaios, III. Antiokhos tarafından öldürülmüş (5.15-18.) ve Küçük Asya’nın kontrolü kısmen Seleukosların eline geçmiştir⁵. III. Antiokhos, tahttaki bu ilk yıllarında kazandığı başarılar dolayısıyla ciddi bir özgüven kazanmış olmalıydı. Zira bundan sonra attığı adımlar bunun açık birer göstergesi niteliğindedir.

MÖ 213 yılında Syria’ya dönerken komutanlarından Zeuksis’i Küçük Asia’nın idaresinden sorumlu tutmuş ve Akhaios’un Hellen kentleri üzerinde bıraktığı olumsuz Seleukos imajını çeşitli imtiyazlar ve imar faaliyetleriyle düzeltmeye çalışmıştır.⁶ Kral,

³ Büyük İskender’in generallerinden I. Ptolemaios (MÖ 305-285) tarafından Mısır merkezli kurulan Hellenistik bir krallıktır.

⁴ Magie’ye göre, Küçük Asia’nın batısında etkin bir güç olan Pergamon krallığının gücü, Seleukosların isyancı komutanı Akhaios’un etkinliği yüzünden kısa bir süre için azalmıştır (Magie 2007: 29). III. Antiokhos’un Pergamonlularla anlaşmayı seçmesinin muhtemel gerekçesi Akhaios’u ortak düşman olarak göstermek şeklinde anlaşılmaktadır.

⁵ III. Antiokhos MÖ 213 yılı itibarıyla Kilikia’dan Mysia’ya kadar Küçük Asia’yı yeniden ele geçirmiş ve hatta Pamphylia’yı yeniden almıştı. Ancak yeniden canlanan Seleukos hâkimiyeti Troas’tan Batı Karia’ya, Lykia ve güneyde Kilikia Trakheia (Kayalık Kilikia)’ya kadarki batı ve kıyı bölgelerinde etkili olamadı. Yine de Küçük Asia topraklarının büyük bölümü I. Seleukos’a ait ‘atadan kalma’ mülkler olarak görünmekle beraber Seleukoslar bu toprakların neredeyse tamamını kontrol altına almıştı (Ma 1998: 63).

⁶ III. Antiokhos’un Zeuksis’e gönderdiği bir mektup aracılığıyla (Ma 1998: 285) Sardeis kentinin inşası ile ilgili verdiği çeşitli talimatları öğrenmekteyiz. Yine başka bir mektuptan (Welles 1934: 141), III. Antiokhos doğu seferindeyken (MÖ 213-203), Miandros nehri üzerindeki Magnesia kentinden gelen bir elçi grubunun Artemis Leukophryene için düzenledikleri oyunların “Pyhtia Oyunlarına” (Phytia Oyunları ile ilgili bilgiler için bkz., Weir 2004) eşit statüde kabul edilmesini istediklerine ve kralın bu isteğe karşı gösterdiği olumlu yaklaşıma şahit olmaktadır. III. Antiokhos söz konusu doğu seferinde elde ettiği

MÖ 203 yılında yeniden Küçük Asia’nın batısına doğru yürüyüşe geçmiş⁷ ve Batı Anadolu’da Zeuksis ile koordineli olarak birtakım işgal faaliyetlerine girişmişlerdir⁸. III. Antiokhos MÖ 201 yılında Küçük Asia yürüyüşünü birden bire sonlandırıp imparatorluk merkezine dönmüştür.⁹ Seleukoslar, aynı yıl Ptolemaioslarla yaptığı V. Syria Savaşı’nı kazanmıştır.¹⁰ Söz konusu zaferden ziyade savaş sırasında cereyan eden bir başka hadise dikkat çekmektedir. Roma, bölgeye gönderdiği elçiler aracılığıyla III. Antiokhos’a Ptolemaios topraklarına yönelik politikalarından vazgeçmesi gerektiği uyarısında bulunmuş ancak kral bu telkini dikkate almamıştır (Iustinus, 31.1.1-4). Bu olay, içeriğinden bağımsız olarak değerlendirildiğinde, aslında Roma’nın, Seleukosların özellikle Küçük Asia’ya yönelik politikalarının farkında olduğunun mesajını vermek istediğini anlayabiliriz.¹¹ III. Antiokhos ise bu olaydaki davranışıyla bir anlamda gelecekte sergileyeceği başına buyruk yönetim anlayışına erken bir ışık tutmuş görünüyordu.

III. Antiokhos’un dâhil olma girişimlerinde bulunduğu batı dünyasında bu dönemde güçlü bir Roma otoritesi söz konusudur. Roma bir yandan batıda MÖ 264-201 yılları arasında Kartaca ile diğer yandan doğuda MÖ 215-197 yılları arasında Makedonia ile yaptığı savaşlardan kârlı çıkmıştır. Özellikle Makedonia’ya karşı Hellen halklarının desteğini almış ve onların savunuculuğu propagandasına başlamıştır. Roma, V. Philippos’un işgal ettiği Hellen kentlerini boşaltmasını sağlamıştır (Polybios, 18.44).

başarılarında ardından “Büyük” unvanıyla anılmaya başlamıştır (Bevan 1902a: .241-3); Iosephos’un bildirdiğine göre (Antiquitates Iudaicae, 12.148-53), III. Antiokhos MÖ 205 yılında Lycia ve Phrygia’daki huzursuzlukları bertaraf etmek amacıyla bölgeye 2 bin kadar Yahudi’nin yerleştirilmesi için Zeuksis’e başka bir mektup daha göndermiştir.

⁷ III. Antiokhos’un MÖ 217 yılında Raphia’da boyun eğdiği IV. Ptolemaios’un MÖ 204 yılında öldüğü düşünüldüğünde, kralın batı yürüyüşü ve bölgedeki Ptolemaios varlığını görmezden gelmesi makul karşılanabilir.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Errington 1989: 250; Ma 2000: 292.

⁹ Polybios (3.2.8; 15.20.3) ve Livius (31.14.5) gibi bazı tarihçilere göre III. Antiokhos’un Syria’ya dönmesinin nedeni, Batı Anadolu’da faaliyet gösteren Makedonia kralı V. Philippos ile Ptolemaios topraklarının paylaşımı konusunda yaptığı bir anlaşmadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Magie 1939.

¹⁰ Syria Savaşları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Grainger 2010.

¹¹ V. Philippos’un Batı Anadolu’daki işgallerinden rahatsız olan Rhodos ve Pergamon arkalarına Roma’nın desteğini almışken (Livius, 31.2), III. Antiokhos’un V. Philippos ile olan yakınlığı doğal olarak Roma’nın dikkatini Seleukoslara çevirmiştir.

Roma batıdaki tek söz sahibi olurken, III. Antiokhos doğuda kontrolü ele almış ve imparatorluğunun sınırlarını Syria ovasından doğuda İndus Nehri’ne kadar büyütmişti. (Badian 1959: 81) Gerek Roma’nın Batı Anadolu’nun yönetimiyle ilgili doğrudan bir rol üstlenmemesi, gerekse V. Philippos’un bölgedeki etkinliğinin sona ermesi III. Antiokhos’un yeni bir batı seferine çıkması için gereken uygun zemini hazırlamış görünüyordu. Ancak böyle bir seferin, Makedonia savaşlarından henüz çıkmış olan Roma’nın ve onun müttefikleri olan Rhodos ve Pergamon’un çıkarlarına ters düşeceği açıktı. Rhodos’un MÖ 197 yılında III. Antiokhos’a gönderdiği elçiler tam da bu konuyla ilgili endişeleri dile getirmiştir (Livius, 33.20). III. Antiokhos Rhodos’un isteğini dikkate almamış ve aynı yıl Küçük Asia’ya doğru yeni bir sefere çıkmıştır. Uzun bir yürüyüşten sonra, konumu açısından stratejik önemi büyük olan Ephesos’a ulaşmış ve kenti kontrol altına almıştır (Polybios, 18.41). Hellen kentlerinin Seleukos işgallerine direnç göstermeleri oldukça güçlü ancak Smyrna ve Lampsakos kentlerinin Roma’dan Seleukoslara karşı yardım talep etmesi¹², III. Antiokhos’a yeni ve güçlü bir muhatap kazandırmıştır. Roma, yardım çağrısının geldiği sırada, henüz işgal ettiği Makedonia topraklarının durumuyla ilgilendiğinden, konuyla alakalı hızlı ve çözümcül kararlar almak zorundaydı. Çünkü Roma bu kez oldukça güçlü bir düşmanla karşı karşıyaydı.¹³

Ortaya çıkan tabloda, iki tarafında benzer argümanlarla Hellenleri ikna çabasında olduğu görülmektedir. Örneğin Romalı komutan Flaminius, Korinthos kentinde yapılan bir toplantıda “Roma’nın kendi çıkarları için değil, Hellenlerin özgürlüğü için mücadele edeceğini ve bu mücadelede onların desteğini istediklerini” açıkça dile getirmiştir (Polybios 18.45.7-9). III. Antiokhos ise, Lampsakos ve Smyrna kentlerini Roma’ya yaptıkları yardım başvurusunun ardından kendisine yakıştırılmaya çalışılan “işgalci”

¹² Livius, 33.38; Polybios, 18.52; Smyrna ve Lampsakos kentlerinin Roma’nın kendilerine olumlu bir yanıt vermesini umdukları bu şekildeki bir yardım talebinin daha önce Hellen kentleri arasında Batı Anadolu’da bir örneği yoktur (Magie 2007: 38). III. Antiokhos’un kıyı kentlerini birer birer işgal etmesi karşısında Roma’nın Küçük Asia’daki en yakın müttefikleri olan Pergamon Krallığı da çaresiz kalmıştır. Bu nedenle kimi Hellen kentleri teslim olurken, söz konusu iki kent Seleukoslara karşı doğrudan Roma’dan medet ummuşlardır.

¹³ Badian 1959: 84; Rostovtzeff’e göre Roma, Makedonia savaşlarında yalnızca askeri anlamda değil, aynı zamanda ekonomik olarak da zarar görmüştü ve daha iyi bir duruma gelmesi ve dolayısıyla Seleukoslarla yeni bir savaşa girmesi için zamana ihtiyacı vardı (Rostovtzeff 1957: 6-7).

sıfatından sıyrılmak için, bu iki kente özgür kalacaklarına ve herhangi bir baskıya maruz kalmayacakları sözünü vermiştir (Livius, 33.38). Kral, bu iyi niyet göstergesiyle bir bakıma Roma’nın Hellenleri kışkırtarak savaşmalarını zaruri gösteren bahaneleri ortadan kaldırmayı amaçladığını beyan etmiş oluyordu.

III. Antiokhos, muhtemelen Romalıların niyetini açıkça öğrenmek için, Korinthos’ta bulunan Roma heyetine elçilerini göndermiştir. Heyet, elçilere Seleukosların ilerleyişini durdurması ve işgal ettiği toprakları boşaltması gerektiğini dile getirmiştir (Polybios, 18.47). Lysimakheia kentinde taraflar arasında yapılan ikinci bir görüşmede Roma heyeti aynı şartları tekrar etmiş ve aksi bir durumun savaş ilanı gerektireceğinden bahsetmişlerdir. III. Antiokhos her ne kadar savaşmak istemiyor gibi görünse de (Polybios 18.50), Roma’nın dikte ettiği şartlar karşısında V. Philippos ve Ptolemaiosların bir süre kontrol ettiği ve bugün Roma’nın hâkim olmak istediği toprakların aslında atadan gelen hakla I. Seleukos’a ait olduğunu, dolayısıyla bu topraklar üzerindeki haklarından vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir (Appianos, Rhomaika –Syriaka- 6; Polybios, 18.51.4-6). Romalı elçi heyeti senatoya sundukları raporda Seleukosların büyük bir orduyla Avrupa topraklarına girecek büyüklükte bir orduya sahip olduğunu ve eğer III. Antiokhos’un dikkati başka bir yöne kaydırılmazsa Hellen anakarasının savaşın ortasında kalacağını bildirmiştir (Livius, 33.44). Bunun üzerine toplanan Roma senatosu, elçileri aracılığıyla kendisine iletilen şartları yerine getirmemesi halinde Seleukoslarla savaşma kararı almıştır.¹⁴

III. Antiokhos, batı seferine kendinden emin bir şekilde çıkmışken hiç hesapta olmayan böylesine güçlü bir devletten aldığı bu açık savaş ilanına hiç tereddüt etmeden, aynı şekilde karşılık vermiştir (Livius, 35.17.3-9). Kralın bu hamlesi, Roma’ya karşı yaşanacak bir başarısızlığın Seleukos İmparatorluğu’nun sadece Küçük Asia’da değil,

¹⁴ Diodoros, 28.15.4; Livius, 34.59.5; Livius, Flaminius’un savaş ilanını şu sözlerle aktarıyor: “Roma halkı, III. Antiokhos Avrupa’yı boşaltmadıkça, Hellen kentlerinin özgürlüğünü tıpkı daha önce kahramanca ve kendinden emin bir şekilde V. Philippos’a karşı savunduğu gibi savunacaktır” (34.59.4-5); Flaminius’un korumayı vadettiği Hellen toprakları elbette III. Antiokhos’un yanında savaşmayı reddeden bölgelerle ilgilidir. Örneğin aşağıda değineceğimiz üzere Aetolia Birliği Roma’ya karşı Seleukoslarla birlikte hareket ediyordu; Bu arada Roma’nın başarılı komutanlarından Lusius Skipio (Asiatikus) da senatodan Seleukoslara karşı savaşma yetkisi almıştır (Livius, 34.43.3).

aynı zamanda tüm hâkimiyet sahasında prestij kaybına uğrayacağı, hatta belki önüne geçilemez karışıklıkların çıkabileceğini düşüncesinden ileri gelmiş olabilir. Ancak bu kadar ciddi bir karar sadece savunma güdüsüyle verilmiş gibi görünmüyordu. Çünkü Roma’nın Küçük Asia üzerine yaptığı planların doğru bir şekilde işlemesi, bölgedeki mutlak hâkimiyet sahibinin Roma olacağı anlamına geliyordu. MÖ 193 yılında yapılan bu karşılıklı savaş ilanının ardından aynı yıl aralarında Puplius Skıpio (Afrikanus)’un da bulunduğu bir elçi heyeti, Ephesos’ta bulunan III. Antiokhos ile son bir toplantı yaparak, savaşmaya hazır durumdaki Roma’nın şartlarını bir kez daha bildirmek istemiştir. Yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmayınca (Polybios, 3.11.1-3, 12.1). III. Antiokhos, olası bir savaş öncesinde Demetrias kentinde durum değerlendirmesi için bir toplantı düzenlemiştir (Livius, 35.17.3-9, 19.7). Roma’nın düşmanı olan Kartaca kralı Hannibal da bu toplantıda III. Antiokhos’u ziyaret etmiş ve ona Roma ile savaşması gerektiği yönünde telkinlerde bulunmuştur.¹⁵ III. Antiokhos’un bu andan sonra Roma ile olan münasebetleri konusunda verdiği cesaretli kararlarda Hannibal’in da etkisinin olduğunu ve belki de kralı elde edilmesi zor başarılar konusunda hırslandırdığını söylemek yanlış olmaz.

Roma’nın ve III. Antiokhos’un karşılıklı savaş ilanının ardından Hellenlerin ve Makedonia’nın kimin tarafında savaşa gireceği de şekillenmişti. Her ne kadar eski gücünde olmasa da V. Philippos’un konumu iki taraf için de önem arz ediyordu. Bir taraftan daha önce (MÖ 202) III. Antiokhos ile bir antlaşmanın içinde yer alan V. Philippos, diğer taraftan Roma’ya karşı kaybettiği savaştan (MÖ 197) sonra eski gücünü

¹⁵ Appianos’un bildirdiğine göre (Rhomaika -Syriaka- 14), III. Antiokhos toplantının konuğu durumdaki Hannibal’in atılacak adımlar konusunda fikrini sorunca Hannibal şu şekilde bir cevap vermiştir: “Eğer isterseniz şimdi ya da kış mevsimi sonunda Thessialıları kontrol altına alabiliriz. Diğer taraftan Aitolialılara olan güvenimizi devam ettirip V. Philippos’u bize katılmaya ikna etmeliyiz ancak anladığım kadarıyla o kendisine daha çok fayda getiren tarafı yani Roma’yı seçecektir. Bu nedenle Asia’daki orduyu daha da büyütürsek savaşı Roma topraklarına kadar taşıyabiliriz”. Hannibal konuşmasının devamında, herhangi bir talihsizlik yaşanmaması halinde yaptığı planların III. Antiokhos’un lehine seyredeceğinden emindi (Florus, 1.24.1-8; Malalas, 210). Hannibal’ın konuşmasının tamamı için bkz., Appianos, *Rhomaika -Syriaka-*, 14; Aulus Gellius’un aktardığına göre (Noctes Atticae, 5.5.1-7) III. Antiokhos’un “Roma ordusu için yeterli miyiz?” şeklindeki bir sorusuna Hannibal “Romalılar aç gözlüdür ancak yine de yeterliyiz” cevabını vermiştir. Gellius, aslında kralın askeri anlamda bir kıyas sorusu yönelttiğini fakat Hannibal’in verdiği cevaptan, soruyu ganimet yeterliliği olarak anladığını bildirmiştir.

büyük ölçüde yitirmiş ve Roma'nın güdümüne girmişti. Bu nedenle Makedonia'nın, Roma-Seleukos savaşında III. Antiokhos'un yanında yer alması beklenemezdi (Appianos, *Rhomaika -Syriaka-*, 15-16). Hellen anakarasındaki yerel güçler arasından Akhaialılar Birliği de Roma'yı desteklerken,¹⁶ Aetolialılar Birliği¹⁷ ve Boiotialılar (Appianos, *Rhomaika -Syriaka-*, 13) III. Antiokhos ile savaşıacaklarını bildirmişlerdir. Görüldüğü üzere aslında bir taraftan karşılıklı bir hegemonya savaşı veriliyordu, ancak bu mücadelede müttefikler baskın gücün korumasında değil, emrinde olmanın gayreti içerisinde gözükmektedirler.¹⁸

İlk etapta Roma ve Seleukos birlikleri doğrudan karşı karşıya gelmezken, yerel güçlerin çatışmaları söz konusudur (Livius 35.31). Savaş stratejisini Hannibal'in yönlendirmesi ve kişisel hırsıyla birleştirerek belirleyen III. Antiokhos, donanmasıyla Euboia (Eğriboz) Adası'nı ve Hellen anakarasına çıkararak buradaki bir kıyı kenti olan Delion'un işgal etmiştir. Hellen topraklarında ilerlemeye başlayan Seleukos ordusu Thesselia kentlerini ve Akarnania'nın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. III. Antiokhos, 10 bin piyade ve 500 atlıyla Thermopylai kentine girmiş ve burada orduyu toparlamak ve destek bulmak için beklemiştir.¹⁹ Roma ise III. Antiokhos'un bu ani ve tehlikeli ilerleyişine karşı harekete geçerek MÖ 191 yılının baharında 2 bin atlı, 20 bin piyadeden oluşan bir orduyla Seleukosların işgal ettiği topraklara doğru yola çıkmıştır. İki ordu Thermopylai kentinde karşılaşmış ve savaşı kesin bir zaferle Markus Kato komutasındaki Roma ordusu kazanmıştır.²⁰ Appianos'a göre (*Rhomaika -Syriaka-*, 15-16), Seleukoslar sayıca az olduklarından ve yeterli desteği bulamadıklarından, onlar için bu bir savunma savaşı şeklinde geçmiştir.²¹ III. Antiokhos'un Küçük Asia'daki ilerleyişini Avrupa topraklarına taşıma konusundaki bu girişimi daha ilk ciddi

¹⁶ Pausanias, 7.8.3; Akhaialılar Birliği ile ilgili bilgiler için bkz., Rhodes 2007: 291-97.

¹⁷ Polybios, 21.31.7, 13; Aetolialılar Birliği ile ilgili bilgiler için bkz., Tod 1948: 137.

¹⁸ Roma ve III. Antiokhos arasındaki hegemonya mücadelesi ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz., Eckstein 2008: 306-42.

¹⁹ Appianos, *Rhomaika -Syriaka-*, 12, 16-18; Diodoros'a göre (29.3.1), III. Antiokhos yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen samimiyetine ve tavsiyelerine güvendiği Hannibal'i dinlemeye devam etmiştir.

²⁰ Thermopylai Savaşı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz., Cicero, *Cato Maior*, 32; Plutarkhos, *Bio Paralleloi -Marcus Cato*, 13.1, 14.2;

²¹ III. Antiokhos'un izlediği savunma stratejisi hakkında bkz., Kochva 1976: 158-62.

karşılaşmada hüsrarla sonuçlanmıştır. Böylece kralın ilk etapta makul bulduğu savaş stratejisinin işlerliği tehlikeye düşmüştür.

III. Antiokhos, yanındaki az sayıdaki askerle savaş meydanından kaçarak Batı Anadolu'daki ilk karargâhı olan Ephesos kentine dönmüştür (Livius, 36.21.3). Roma ordusu ise Seleukosların kara birliklerinden sonra denizdeki gücüne de ağır darbeler vurmuştur (Iustinus, 31.6.6-9). Savaş başlamadan önce aralarında Boiotia, Elis ve Euboia'nın da bulunduğu Seleukos müttefiği Hellen kentleri, III. Antiokhos'un aldığı ağır yenilgiden sonra Roma ile barış yapma yolunu tercih etmişlerdir. Diğer taraftan Khalkis ve Elis'teki Seleukos garnizonlukları işlevini yitirmiş, Demetrias ise kapılarını V. Philippos'a açarken kentteki Roma karşıtı tüm yöneticiler öldürülmüştür (Bevan 1902b, vol. II: 87). Bu gelişmeler, Seleukosların aldığı yenilginin büyüklüğünü ve söz konusu Hellen kentlerinin III. Antiokhos'a olan bağlılıklarını tamamen yitirdiklerini göstermektedir. Cicero'nun bildirdiği üzere (Philippics, 11.17), Roma ordu komutanlarından Lusius Skipio Seleukoslardan boşalan Hellen topraklarını Romalı yöneticiler arasında paylaştırmaya başlamıştı.

Roma ordusu, Seleukoslar Thermopylai'de uğradığı hezimete rağmen Syria'ya dönmeyip, hala karada ve denizde eski gücüne kavuşmak için çaba sarf etmeye başlayınca (Livius 37.8.1-5) bu kez yönünü Küçük Asia'ya çevirmiştir. III. Antiokhos'un bu çabasının sebebi en azından atadan kalma olarak gördüğü Küçük Asia topraklarını elde tutmaktı. Çünkü Thermopylai yenilgisi, batı seferine Küçük Asia egemenliği amacıyla çıkan Seleukoslar için belki de hesapta olmayan ve sonradan verilmiş yanlış bir kararın neticesi olabilirdi. Kral, ilk iş olarak bütün imparatorluk ordusunu bir araya getirmeye uğraşmıştır. Ardından imparatorluk ordusuna destek olmaları için Syria ile bir şekilde bağlantısı olan her yerden asker talep etmiştir: Syria'nın güneyinden Araplar, Kaspia (Hazar) Denizi civarından göçebeler, Seleukoslara bağlı Media'dan ve Küçük Asia'daki Galatların bir kısmından birlikler Seleukos ordusuna dâhil edilmiştir (Bevan 1902b, vol. II: 93-4). Müttefik arayışlarını Küçük Asia'da da sürdüren III. Antiokhos, Bithynia kralı I. Prusias'ı Roma'ya karşı birlikte savaşmaya davet etmiş ancak olumsuz bir cevap almıştır. Polybios'un da

bildirdiği gibi (21.11.1-13), I. Prusias Roma’nın Küçük Asia’daki ilerleyişinden çekinmiş olmalıydı. Ancak, bu dolaylı ve doğal çekincenin yanında doğrudan bir neden daha vardı: Romalı Skipio kardeşler, I. Prusias’a tehdit içerikli bir mektup göndererek “Seleukosların yanında yer alan ya da Roma’nın yanında yer almayan herkesin zarar göreceğini” bildirmişlerdir. Roma’nın durumu bu denli ciddiye alması, III. Antiokhos’un Roma karşısında uğradığı hezimetin ardından intikam arayışına girmiş olmasıyla açıklanabilir.

III. Antiokhos, karadaki çalışmaları bizzat yürütürken denizlerdeki üstünlüğün tamamen Romalıların eline geçmemesi için ise kraliyet amirallerinden biri olan Polyksenidas’a tam yetki vermiştir. Diğer yandan Hannibal’i donanmaya takviye yapılması için Phoenikia (Fenike) ve Kilikia’ya göndermiştir. Hannibal kendisine verilen görevi başarıyla yerine getirmiş ancak dönüş yolunda Roma müttefiki olan Rhodoslulara ait bir donanma tarafından abluka altına alınarak birkaç gemi kaybetmiştir (Appianos, Rhomaika -Syriaka-, 22). Rhodos, III. Antiokhos’un denizlerdeki kontrolü ele geçirme arzusunun gerçekleşmesi için doğru bir müttefik olabilirdi. Ancak, uzun zamandır Roma’nın emrinde hareket ettiğinden ve ayrıca işler Seleukosların aleyhine seyrederken hiçbir şart altında saf değiştirmeleri beklenemezdi. Son olarak Pergamon’un durumu da Rhodos’tan farksız değildi. Geçmişe baktığımız zaman Pergamon Krallığı’nın Seleukosların tehdidi altında varlığını sürdürmeye çalıştığını görüyoruz. Önce Seleukosların Küçük Asia valisi Akhaios’un işgal faaliyetleri, daha sonra III. Antiokhos’un hem bu işgali sonlandırma mücadelesi hem de bütün Küçük Asia’yı Seleukos İmparatorluğu’na bağlama girişimleri sürekli olarak Pergamon Krallığı’nı bir şekilde rahatsız etmiştir. Bu gibi nedenlerden ötürü II. Eumenes’in krallığı için tehlike oluşturacağını düşündüğü Seleukoslara yardım etmektense Roma taraftarlığına sıcak bakması son derece doğaldı. II. Eumenes’in Roma’ya kıyıda ve karadan sunduğu imkânlar III. Antiokhos’un Pergamon bölgesini kullanmakla ilgili planlarını da suya düşürüyordu. Küçük Asia’daki kalıcılığı anlamında denizlerden gelecek olan askeri yardımın önemi düşünüldüğü zaman bu durumun Seleukos ordusu için ortaya çıkaracağı olumsuz sonuçların büyüklüğü yadsınamazdı.

III. Antiokhos, Roma ile küçük çatışmalara girerek, zaten az sayıda olan askerlerini kaybetmek niyetinde olmadığından bütün birliklerini büyük bir savaşta bir araya getirmek için zaman kazanmıştır. Toplanma yeri olarak Magnesia ovasını seçen III. Antiokhos, Avrupa'da elinde tuttuğu son toprak parçası olan Lysimakheia'yı da boşaltmıştır.²² Kral, tüm bu hazırlığa rağmen, muhtemelen gücünün zirvesinde olduğunu düşündüğü Thermopylai'de aldığı yenilginin ardından Avrupa'daki ilerleyişinin son bulmasını da hesaba katarak, en azından bu kez Küçük Asia'yı elinde tutmak amacıyla bir barış yapılmasını umarak Roma'ya elçi göndermiştir. III. Antiokhos, şimdiye kadar iki taraf arasında yaşanan tüm çatışmalardan dolayı af dilediğini, neden olduğu savaş zararlarının yarısını karşılayacağını ve Smyrna ile Lampsakos kentlerini rahat bırakacağını dile getirmiştir. Polybios'un ifadesiyle (21.13.1-5) "kral barış için yalvarmıştır". III. Antiokhos'un teklifini kendi aralarında değerlendiren Scipio kardeşler belirledikleri şu koşulların kabul edilmesi halinde kendilerine iletilen barış talebini kabul edebileceklerini bildirmişlerdir: **1.** Her şeyden önce Seleukoslar Avrupa ve Torosların batısında işgal ettikleri bütün toprakları boşaltacak ve Torosların doğusuna çekilecek (Polybios, 21.14.7-9). **2.** III. Antiokhos'un ödemeyi kabul ettiği savaş tazminatının yarısı değil tamamı ödenecek, savaş gemileri ve savaşlarda kullanılan filler Roma'ya bırakılacaktı (Diodoros, 29.10.1). **3.** Son olarak, Hannibal başta olmak üzere Roma düşmanı olup da Seleukosların yanında yer alan kişiler pazarlıksız teslim edilecekti.²³

Seleukosların barış talebi ve Roma'nın sunduğu şartlar karşılıklı olarak değerlendirildiği zaman, Romalıların kendi şartlarının kabul gördüğü tek taraflı bir barış tesis etmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. III. Antiokhos, MÖ 197 yılında Batı Seferine çıkarken tek amacı atalarına ait olduğunu düşündüğü Küçük Asia topraklarını geri almaktı. Kral,

²² Diodoros'a göre (29.5.1), bu planlı bir geri çekilmeydi; Livius da benzer şekilde (37.31.1), III. Antiokhos'un Lysimakheia'daki birliklerinin Roma'nın en ufak saldırısında düşmesinden dolayı, kenti boşaltarak askerleri Magnesia'ya çağırılmayı onlardan burada yararlanmayı tercih ettiğini yazmıştır.

²³ Diodoros, 29.10.1; Bu arada, III. Antiokhos hem bir iyi niyet göstergesi hem de talep ettiği barışın bedelinin kendisine ödetilirken daha insafli davranılması ümidiyle Puplius Skio'nun daha önce Euboia Adası'nda Seleukoslar tarafından esir alınan oğlunu herhangi bir şart veya fidye talebi olmaksızın serbest bırakacağını iletmiştir (Diodoros, 29.8.1). Skio, III. Antiokhos'un bu davranışından dolayı memnuniyetini ifade etmiş ancak elçilere verilen cevaplarda bu durumun herhangi bir yumuşatıcı etkisine rastlanmadığı açıkça görülmektedir.

yönünü Avrupa’ya çevirdiğinde Roma kendisine Küçük Asia topraklarına çekilmesi yönünde telkinlerde bulunmuştu. Şimdi ise daha da ileri gidilerek kendisinden Torosların doğusuna çekilmesi isteniyordu. Roma, III. Kartaca Savaşı’nda yaptığı gibi, zayıf gördüğü anda son darbeyi vurmak için kolladığı fırsatı bulmuştu. Yani amacı barış yapmaktan ziyade düşmanı tamamen ortadan kaldırmaktı. Diğer yandan III. Antiokhos, Romalılardan barış isterken neden olduğu zararların karşılanması konusunda oldukça cömert davranınca, Roma bunu sonuna kadar kullanma yoluna gitmiştir. Ayrıca Seleukosların savaş gemilerine el koyma fikri, donanması aşırı derece yıpranan III. Antiokhos’un elinde kalan son deniz gücünden de kendisini mahrum bırakarak olası bir yeni savaş durumunda denizden yardım almasını engellemeyi amaçlıyordu. Son olarak, Hannibal gibi düşmanların bu olumlu sürece müdahale etmesini engellemek ve Roma İmparatorluğu’na uzun yıllar zararı dokunan ve yakalanması için yoğun bir çaba sarf edilen kişileri bu yolla kolaylıkla ele geçirip cezalandırma yoluna gidilmiştir. Tüm bunlar aslında Roma’nın, III. Antiokhos’un yaşadığı acizlikten olabildiğince faydalanmaya çalıştığının göstergesiydi.

Appianos’a göre (Syriaka, 30), “III. Antiokhos alınabilecek en ağır yenilginin dahi Roma’nın talepleri karşısında daha hafif kalacağını düşünmüştür”. Kralın bu düşüncesinin arka planında, Seleukosların en azından Syria merkezli otoritesinin yakın gelecekte ayakta kalmasını sağlama amacı olabilir. Seleukos ordusu Magnesia’da Sipylos Dağı civarında konuşlanmış ve büyük bir savunma hattı kurmaya başlamıştır.²⁴ III. Antiokhos’u bu tür bir savunma savaşı fikrine iten en önemli neden, daha önce saldırı stratejisiyle giriştiği Thermopylai Savaşı’nda aldığı mağlubiyet olabilir. Roma ordusu, Seleukos ordusuna 4 mil mesafede kamp kurmuş ve saldırı stratejisine odaklanmıştır. Sessiz geçen birkaç günün ardından bir bütün halinde yürüyüşe geçmelerine rağmen, Seleukoslar savunma hattını bozmadan beklemiştir.²⁵ III.

²⁴ Romalıların Seleukosları takibi sırasında ordunun başında Scipio kardeşlerden sadece Lusius Scipio vardı. Çünkü Publius Scipio Seleukoslarla ilgili barış görüşmeleri yapıldıktan hemen sonra hastalanmış ve bunun üzerine kardeşi Lusius onu dinlenmesi için Elaia’ya göndermiştir (Appianos, Rhomaika - Syriaka-, 30).

²⁵ Livius, 37.38. Livius ayrıca, Roma ordusunun kış şartları ağırlaşmadan harekete geçmesi gerektiğini, aksi halde operasyonun yaza sarkabileceğini bildirmiştir (37.39).

Antiokhos, ağır hareket eden Roma ordusunu saldırmaya teşvik etmek için orduyu biraz öne çıkartmış ve amacına da ulaşmıştır. Kralın bu hamlesi muhtemelen savunma stratejisinin başarıya ulaşacağına olan inancından ileri geliyordu. Kötü hava koşullarına (Livius, 37.41) rağmen Roma ordusu kararlı bir şekilde Seleukos ordusu üzerine yürümeye başlamış ve sonunda iki ordu karşı karşıya gelmiştir.

Roma ordusunun sağ tarafında Akhaialılar ve Pergamon birlikleri, sol tarafında ise Makedonyalı ve Trakyalı birlikler yer alıyordu. Ordunun merkezi ise Romalı birlikler ile Kritili (Girit) ve Tralleisli askerlerden oluşuyordu. Seleukos ordusunun da benzer şekilde aldığı savaş düzeninde ordunun merkezini imparatorluk birlikleri, sağ tarafını Galatlı askerler, sol tarafını ise Kappadokialı piyadeler teşkil ediyordu.²⁶ III. Antiokhos Seleukos ordusunun sağ kanadını, oğlu Seleukos ve yeğeni Antipater ise sol kanadını yönetiyordu. Ordunun merkezinde ise filler ve buradan sorumlu komutanlar Minnios, Zeuksis ve Philip yer alıyordu. Çatışma anında yağmurlu bir vardı. Ancak yağmur Roma için sorun teşkil etmiyordu. Roma ordusu orta uzunlukta bir yayılım gösteriyordu ve yağmur onların görüş açısını kısıtlamıyordu. Ağır silahlı bir ordu olmasına rağmen kılıçlar ve mızraklar yağıştan etkilenmiyordu. Diğer yandan, Seleukos ordusu özellikle kanatlardan oldukça uzundu ve bu yüzden sağlıklı bir iletişim kurmak neredeyse imkânsızdı. Ayrıca ıslak hava savaş teçhizatını kullanmayı zorlaştırmış, çünkü ağırlıklı olarak kullanılan yayları ve sapanları gevşetmiştir. III. Antiokhos tırpanlı savaş arabalarını kullanarak Roma ordusunun saflarını bozmak istiyordu. Ancak çatışma anında bundan kendi askerleri de zarar görmüştür. Roma süvarileri bu arabaları etkisiz hale getirmek için harekete geçmiş ve başarılı olmuştur. Ardından Seleukos ordusundaki atlar, develer ve filler yine süvariler tarafından korkutulmak suretiyle pasifleştirilmiştir. Süvarilere katılan piyadeler Seleukos ordusunun merkezine büyük bir darbe vurmuştur. III. Antiokhos ordunun sağ kanadında yanındaki birliklerle Roma kamp alanına doğru ilerlemeye başlamış ancak burada konuşlanan Roma askerleri onları

²⁶ Roma ve Seleukos ordularını oluşturan unsurlar, asker sayıları ve kullanılan teçhizatla ilgili ayrıntılar için bkz., Livius, 37.39-40; Appianos, Rhomaika -Syriaka-, 31-32; Ayrıca içerisinde iki ordunun kamp alanlarının ve hangi noktalarda karşı karşıya geldiklerinin bilgisini içeren resimli anlatım için bkz., Kochva 1976: 163-73.

geri püskürtmeyi başarmıştır. Roma ordusunun sağ kanadında yer alan Pergamon birlikleri de aynı şekilde başarılı bir çatışma sergilemiştir. Sonuç olarak Roma ilk andan itibaren üstünlük kurmuş ve savaş meydanında kesin bir zafer elde etmiştir (Livius, 37.41-43; Appianos, *Rhomaika -Syriaka-*, 33-36). Livius (37.44) ve Appianos (*Rhomaika -Syriaka-*, 36'un bildirdiğine göre, III. Antiokhos yanındaki küçük bir birlikle kaçarak Sardeis'e gitmiştir. Seleukosların savaştaki kaybı 50 bin piyade, 3 bin atlı iken, Roma tarafında toplamda 300-400 civarında bir zayıyat söz konusudur. Her iki tarihçinin de Roma vatandaşı olduğu düşünüldüğü zaman söz konusu rakamların, en azından Roma'nın kaybıyla ilgili ifade edilenlerin, zaferin olağanüstülüğüne vurgu yapma amacı taşıdığı, dolayısıyla gerçeklikten uzak olduğu anlaşılabilir.

Roma, Magnesia Savaşı'nı kazanarak hem Küçük Asia'nın kontrolünü ele geçirmiş oluyordu, hem de Hellen kentlerinin koruyuculuğu rolünü, bu konudaki en güçlü rakibini yenerek yeniden ve daha güçlü bir şekilde üstlenmiş sayılıyordu. Romalılar, savaşın ardından kendilerinden barış dileyen Seleukoslu elçilerle Apamea kentinde bir araya gelmiştir. III. Antiokhos'un komutanlarından Zeuksis yaptığı konuşmayla Seleukosların yaşadığı çaresizliği en açık şekilde ifade etmiştir:

"Romalılar!, kralımızın hatalarının, bizi affetmenizin ve barışın kefareti nedir? Affedicilikte en büyük yüceliğe sahipsiniz, bu yüzden size yakışan, çekişmeleri bir yana bırakıp, bütün insanları koruyup gözeten bir tanrı gibi davranmaktır" (Livius, 37.45).

Publius Skipio da, Seleukoslu elçileri dinledikten sonra, başından sonuna kadar yaşanan her şeyi III. Antiokhos'u suçlayarak özetlemeye çalışmıştır:

"III. Antiokhos sınırları son derece geniş bir imparatorluğun sahibi olduğu, tahta çıktığı ilk zamanlar, Ptolemaiosların da hak sahibi olduklarını iddia ettikleri Syria Ovası'nın tamamını ele geçirmiştir ki Roma-Ptolemaios ilişkileri o sıralarda son derece iyiydi. Daha sonra Küçük Asia'ya yönelmiş ancak burasıyla yetinmeyerek gözünü imparatorluğunu ilgilendirmeyen Avrupa topraklarına dikmiştir. Trakya topraklarını ele geçirdikten sonra Hellen topraklarına girmiş ve burada Roma'nın özgür bıraktığı kentlerin savunuculuğunu üstelenmeye çalışmıştır. Giriştiği bu işgal faaliyetleri Thermopylai Savaşı'nda uğradığı hezimetle son bulmuş, ardından denizlerde ciddi yenilgiler almış ancak hırsı yüzünden pes etmemiştir. Bizimle barış yapma isteğinden kendisine sunulan şartları kabul etmeyerek yine kendisi vazgeçmiş ve yeniden büyük bir ordu kurmak suretiyle ikinci bir savaşa hazırlanmıştır. Magnesia Savaşı'nda her şeyini kaybeden III. Antiokhos'a bizimle ısrarla sürdürdüğü mücadele nedeniyle ağır cezalar verebiliriz ancak bu davranış

elde ettiğimiz mevcut başarının onuruna gölge düşürür. Bu nedenle biz kendisine daha önce sunduğumuz şartların aynılarını birkaç küçük eklemeye birlikte, Roma'nın ve Seleukosların gelecekteki çıkarlarını da göz önünde bulundurarak tekrar sunuyoruz" (Appianos, Rhomaika -Syriaka-, 38).

Puplius Skipio, yukarıdaki konuşmasının ardından yapılacak barışın şartlarını sıralamıştır: 1. Seleukoslar, Toroslar sınır olacak şekilde Küçük Asia'nın tamamını başaltacak, 2. Roma, savaş masraflarına karşılık 15 bin ve 20 yıl boyunca her yıl bin Euboia parası tazmin edecek, 3. II. Eumenes'in talep ettiği, babası II. Attalos ile III. Antiokhos arasında yapılan antlaşmalar sonucunda kaybedilen Pergamon toprakları geri verilecek, 4. Seleukoslar herhangi bir saldırıya uğramadıkları müddetçe Küçük Asia'daki Roma müttefiklerine savaş açamayacağı gibi, kendisine yapılacak olası bir saldırıda ise ancak savunma yapabilecek, 5. Hanibal ve Aetolialı Thoas gibi Roma düşmanları teslim edilecektir. Seleukoslu elçiler dayatılan bu şartları kabul etmek zorunda kalmışlardır (Livius, 37.45). Taraflar antlaşmanın onaylanması için Roma'ya elçilerini göndermişlerdir. Senato, antlaşmaya bazı eklemeler yaptıktan sonra onaylamıştır. Buna göre Seleukosların kıyılardaki hâkimiyet alanlarının sınırları yeni bir savaş çıkaramayacakları şekilde belirlenecek ve sadece kendi hâkimiyet alanını koruyamaya yetecek kadar gemiye (20 adet) sahip olabilecektir. Diğer taraftan, bundan sonra Seleukos ordusuna alınacak olan paralı askerler arasında Romalılara ait topraklardan ya da Roma'nın aradığı kaçaklardan kimse olmayacaktı. Ayrıca her üç yılda bir taraflar arasında rehine ve kaçak değişimleri yapılacaktı. Antlaşmanın bu son haliyle bir kopyası Apamea'daki Roma heyetine gönderilmiş ve antlaşma aynen uygulamaya konulmuştur (Appianos, Rhomaika -Syriaka- 37).

I. Seleukos'un, MÖ 281 yılında, Büyük İskender'in komutanlarından biri olan Lysimakhos'a karşı Küçük Asia'nın hâkimiyeti için Lydia Ovası'nda, Kouroupedion'da, yaptığı savaş neticesinde kazandığı zaferin üzerinden yaklaşık bir asır geçmişken (Iustinus, 17.1.7-12) III. Antiokhos, aynı amaçla çıktığı batı seferinin sonunda Magnesia Savaşı'nda Seleukosları büyük bir hezimete uğratmıştır. Çünkü III. Antiokhos'un amacı ve öncelikleri zamanla Seleukosların miras meselesinden

ayrılmaya başlamıştır (Kosmin 2014: 116). Kralın gerek Hellen kentleri üzerinde bıraktığı kötü izlenim, gerekse Roma ile giriştiği mücadelede sergilediği pasif yönetim onu ideallerinden uzaklaştırmıştır. Seleukosların müttefikleri, III. Antiokhos'un başından beri izlediği yanlış yönetim tarzından, Roma ile girdiği ihtiyatsız mücadeleden, Lysimakheia'yı boşaltmasından, Hellespontos'u savunmasız bırakmasından ve savaş meydanındaki başarısız yönetiminden dolayı onu yenilginin tek sorumlusu olarak görmüşlerdir (Appianos, Rhomaika -Syriaka-, 37). Söz konusu ithamların doğru anlaşılabilmesi için bunları ayrıntılı olarak ele almamız gerekir. Aslında kralın yönetim tarzına getirilen eleştiriler onun doğrudan Roma ile giriştiği mücadele evresi göz önünde bulundurularak dile getirilmiş olmalıdır. Çünkü Seleukoslar Roma ile karşı karşıya gelene kadar Küçük Asia'da istikrarlı bir yürüyüş sergiliyordu. III. Antiokhos'un Roma ile muhatap olmaya başladığı andan itibaren takındığı özgüven, Seleukosları Roma karşısında geri dönülmez bir sona doğru sürüklemiştir. Buna göre onun Avrupa topraklarına girme kararı da, Thermopylai yenilgisinden sonra Küçük Asia'ya geri dönmesi de, Magnesia Savaşı'nın bir savunma savaşı olmasını istemesi de olumsuz sonuçlar doğuran kararlar olmuştur. Başlangıçta Küçük Asia'da elde edilen başarılar imparatorluk mirasının Seleukoslara yeniden kazandırılması anlamında yerine getirilmiş önemli bir misyon olarak görünüyordu. Ancak, III. Antiokhos bu kazanımın kendi gücü ölçüsünde yeterli olmadığını düşünmüş olmalıdır. Çünkü onun bu gücü Roma gibi önemli bir devlete karşı test etmek istemesi, basit bir açgözlülüğün ürünü olmaktan uzaktır. Doğal olarak, III. Antiokhos'un Avrupa içlerine ilerleme kararının karşısında Küçük Asia'da kalmasını beklemek, ya da Magnesia Savaşı'ndan önce neden Syria'ya dönmemekte direttiğini açıklamak doğrudan onun hırsıyla bağdaştırılabilir. Ancak bütün bunların ötesinde, Magnesia Savaşı'nın kaybedilmesi sadece kişisel ya da askeri bir başarısızlık değil, aynı zamanda Seleukos İmparatorluğu'nun zenginliğinin, toprak kazanımlarının ve dolayısıyla çöküşünün başlangıcı olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

Antik Literatür

APPIANOS (1913). *History of Rome*, trans. H. White, Cambridge.

AULUS, Gellius (1927). *Attic Nights*, Cambridge: Loeb Classical Library.

CICERO (1903). *Philippics*, trans. C. D. Yonge, Cambridge.

CICERO (1923). *Cato the Elder on Old Age*, Cambridge: Loeb Classical Library.

DIODOROS (1935). *Library of History*, trans. C. H. Oldfather, Cambridge.

IOSEPHOS (1937). *Jewish Antiquities*, trans. W. Whisto, Cambridge.

FLORUS (1929). *The Epitome of Roman History*, Cambridge: Loeb Classical Library.

IUSTINUS (1853). *Epitome of Philippic History of Pompeius Trogus*, trans. J. Watson, London.

LIVIUS Titus (1905). *History of Rome*, trans. C. Roberts, London.

MALALAS (1986). *Chronicle of World History*, trans. E. Jeffreys, R. Scott, Melbourne.

PAUSANIAS (1918). *Description of Greece*, trans. W. H. Jones, Cambridge.

PLUTARKHOS (1918). *The Parallel Lives*, Cambridge: Loeb Classical Library.

POLYBIOS (1927). *Histories*, Cambridge: Loeb Classical Library.

Modern Literatür

BADIAN, E. (1959). "Rome and Antiochus the Great: A Study in Cold War", *Classical Philology* 54(2): 81-99.

BEVAN, E. R. (1902a). "Antiochus III and His Title 'Great-King'", *The Journal of Hellenic Studies* 22: 241-244.

BEVAN, E. R. (1902b). *The House of Seleucus I-II*, London: Barnes and Noble Press.

ECKSTEIN, A. M. (2008). *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean 230–170 BC*, Oxford: Wiley Blackwell Press.

- ERRINGTON, R. M. (1989). "Rome against Philip and Antiochus", *The Cambridge Ancient History VIII*, ed. A. E. Astin, F. W. Walbank, pp. 244-89, Cambridge: Cambridge University Press.
- GRAINGER, J. D. (2010). *The Syrian Wars*, Boston: Brill Publishers.
- KOCHVA, B. B. (1976). *The Seleucid Army: Organization and Tactics in the Great Campaigns*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KOSMIN, P. J. (2014). *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*, London: Harvard University Press.
- MA, J. (2000). *Antiochos III and The Cities of Western Asia Minor*, New York: Oxford University Press.
- MAGIE, D. (1939). "The Agreement between Philip V and Antiochus III for the Partition of the Egyptian Empire", *The Journal of Roman Studies*, 29 (2): 32-44.
- MAGIE, D. (2007). *Anadolu'da Romalılar- MÖ III. ve II. Yüzyillarda Batı Anadolu-*, çev. N. Başgelen, Ö. Çapar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- RHODES, P. J. (2007). *The Greek City States*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ROSTOVTZEFF, M. I. (1957). *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- TOD, M. N. (1948). *A Selection of Greek Historical Inscriptions II*, Oxford: Clarendon Press.
- WEIR, R. G. A. (2004). *Roman Delphi and its Pythian Games*, Oxford: British Archaeological Reports.
- WELLES, C. B. (1934). *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven: Yale University Press.

Metin BECERMEN

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bursa-Türkiye
Uludağ University, Faculty of Arts & Science, Department of Philosophy, Bursa-Turkey
metinbecermen@yahoo.com

MODERN ÖZNEİN KURULUŞU ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Özet

Bu yazıda, Descartes'tan Freud'a modern öznenin kuruluşundaki epistemolojik dönüşümün nasıl gerçekleştiğine yönelik bir araştırma yapılmaktadır. Bu noktada, özellikle bazı felsefecilerin bu dönüşüme katkısı ve eleştirisi ele alınacaktır. Descartes ve Locke'un epistemolojik çözümlerinin ete ve kemiğe büründüğü zemin Hegel'den Freud'a ben ve bilinç kavramları bağlamında bir hattı kapsamaktadır. Elbette bu noktada Kant önemli bir yere sahiptir. Ancak Kant, Descartes-Locke çizgisini daha da belirgin kılan ve özneyi epistemolojik bir çerçevede değerlendiren bir filozof olarak bu gelenek içinde görüldüğünden, genel olarak Aydınlanmanın düşünsel perspektifi içinde ele alınmıştır. Öte yandan Hegel'in ve Marx'ın tarihsellik ilişkisinde özneyi toplumsal-kurumsal-pratik bir figür olarak görmeleri ve onlardan sonra gelen Nietzsche'nin eleştirileriyle ve Freud'un da psikolojik analizleriyle katkı sunmaları modern öznenin nasıl bir dönüşüm sergilediğiyle ilgili bize bir perspektif sunmaktadır. Bu yüzden, bu çalışmada, modern öznenin kuruluşu bağlamında Hegel, Marx, Nietzsche ve Freud'un düşünceleri ele alınmıştır ve bu çerçevede bir çalışma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Descartes, Doğa, Freud, Hegel, İktidar, Marx, Nietzsche, Özne.

A CRITICAL VIEW ON THE ESTABLISHMENT OF MODERN SUBJECT

Abstract

In this paper, a research towards how the epistemological transformation in the establishment of modern subject occurred from Descartes to Freud is being made. At this point, the contribution of some philosophers to this transformation and their criticism will be discussed. The ground, where the epistemological analyses of Descartes and Locke are shaped in flesh and bones, covers a line in the context of concepts of self and consciousness from Hegel to Freud. Of course at this point Kant has a significant place. But because Kant was seen as a philosopher making the line of Descartes-Locke clearer and assessing the subject in a more epistemological frame, he was generally addressed within the intellectual perspective of enlightening. On the other hand, Hegel's and Marx's comprehension of subject as a social/institutional/practical figure in their relations with historicalness, and the participation of Nietzsche by his critics and of Freud by his psychological analyses are providing us a perspective regarding the transformation of modern subject. Thus, in this study the opinions of Hegel, Marx, Nietzsche and Freud in the context of establishment of modern subject was addressed, and a study within this frame was made.

Keywords: Descartes, Nature, Freud, Hegel, Marx, Nietzsche, Subject, Power.

Modern düşüncenin kendisi ile başladığı filozof olarak Descartes, “cogito ergo sum” önermesiyle Tanrı-özne düşüncesini alaşağı eder. On yedinci yüzyılda cogito bağlamında akla yapılan vurgu Locke’un zihin araştırması ile insan-özne’nin zaferini getirmiştir. İnsan kendi aklı sayesinde artık varolan her şeyi kavrayıp bileceğini düşünür. Bunda kendisine yardımcı olacak şey, sayılabilirlik ve hesaplanabilirlik bağlamında bir düşünme olan matematik ve matematik-fizik’ti. İnsan, böylece, kendi akıyla doğaya ait hakikatleri keşfedebilirdi. Aslında, Tanrısal olanla akılsal olan arasında bir aykırılık yoktu ve doğanın dili (Tanrı tarafından) matematikle yazılmıştı. Bu dili bilen hakikatlere de ulaşabilirdi.

Aydınlanma dönemi, her şeyden önce, bir akıl eleştirisi çağı, aklın kendi kendini eleştirisinin çağıdır. Tanrının kendisine verdiği kavramlarla doğayı bilebilen insan, varlığın her türünü bu şekilde bilebileceği iddiasındadır. Dünyanın akla dayalı bir düzeni vardır ve bundan ötürü de akla dayalı olarak mutlak bir şekilde bilinebilir. Sonunda akıl kendini gerçeğin yerine koyup delirir. Bir yol gösterici olarak ortaya çıkan akıl kendini Tanrı olarak ilan eder. Bunda on sekizinci yüzyıldaki matematiksel fiziğin büyük başarısının elbette çok büyük bir payı vardır (Dinçer 2005: 246-7). Nasıl ki bilimsel gelişmede bir ilerlemeden söz ediliyorsa, aynı şey toplumsal süreçte de vardı. Bu süreç de daha güzel ve iyi olana doğru gitmekte, insanın özgürleşeceği ve aklın egemen olacağı bir aşamaya doğru ilerlemekteydi. Böylece insan aklına duyulan güven bağlamında insanlığın özgürleşeceği ve her türlü hurafeden kurtulacağı bir aşamaya doğru bir ilerleme söyleminin etkisinde bir bilgisel etkinlik gerçekleşmiş ve eski bilgisel faaliyet bağlamında gerçekleşen bir pratiğin yerine başka bir pratik hayata geçirilmiştir. Aydınlanma düşünürleri, doğaya dair bazı kestirimlerde buldukları gibi, “Toplumsal gelişmeler de kestirilebilir ve toplumsal yaşam da düzenlenebilir mi?” diye düşünmeye başladılar. Doğadaki ölçülebilirliği topluma da uygulamaya çalıştılar. Çünkü doğada bulunan akılsallığın toplumsal yaşamda da olduğunu düşünüyorlardı. Bütün bunlar toplumun, toplumsal yaşamın akılsal bir temele oturtulması yönünde uygun bir zemin oluşturma çabalarıydı.

Aydınlanma filozoflarının, doğa üzerine söylenenlerden ve matematik ile fizikteki gelişmelere bağlı olarak doğanın ölçülebilirliğinden hareketle toplumsal yaşama dair bir çıkarımda bulunmaları ve toplumsal yaşamın düzenlenebilirliğinin, hesaplanabilirliğinin yanında devlet örgütlenmesinin de planlanabilirliği düşüncesi, daha sonra, bir toplum mühendisliği fikrini doğurmuştur. Ancak bu düşünce, sonraki dönemlerde oldukça şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Çünkü Aydınlanma filozofları, bilimsel ve teknolojik gelişmelerdeki ilerlemenin toplumsal yaşamda da bir gelişmeye ve ilerlemeye neden olacağını ve insani yaşamı gizlerden, efsanelerden ve dinin karanlık noktalarından kurtaracağını düşünüyorlardı. Bu nokta, Rousseau tarafından daha o dönemde eleştirilmişti (Rousseau 2007: 17, 20-21, 31). Ancak bu konudaki en ciddi eleştirilerden biri Frankfurt Okulu düşünürlerinden, özellikle de Horkheimer ve Adorno’dan gelmiştir. Onlara göre Aydınlanma, insanları mitoslardan ve karanlıktan kurtaracak ve özgürleştirecekti; ne var ki daha sonraki süreçte kendisi bir mitosa dönüştü (Horkheimer-Adorno 2010: 49-50). İnsanlığın büyüden kurtulma süreci içinde, doğaya egemen olma arzusunun bir ölçüde koşullandırdığı Aydınlanma projesi, aşırı akılcı biçimde düzenlenen ve kendine yeterli olan bir toplumsal sürecin gelişmesini olanaklı kılmıştır. Bu da, akılcı bir toplumun oluşması yönünde özgürleşme kadar totaliter yapılanmalara da hizmet etmiştir. Bu, Aydınlanmanın söz ettiği bireyin özgürleşmesi değil, aksine toplumsal yapı içerisinde tamamen kaybolup gitmesi demektir (Docherty 1995: 35). Bununla birlikte Aydınlanma düşüncesi ve Aydınlanmanın özgürleşme ideali sonraki dönemler ve filozoflar üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. İnsanın özgürleşmesi düşüncesi, filozofların ve düşünürlerin tümel olarak insanlığın özgürleşeceği bir toplumsal yaşam ve devlet -ya da devletin olmadığı bir toplumsal yaşam- fikrine ulaşmalarında önemli etkiler yapmıştır. Çünkü bu filozof ve düşünürler, ancak özgürleşmeyle dinsel ve “metafizik” söylemlerin etkisinden kurtulacağını ve kişilerin/bireylerin özgür bir üye(si) olarak toplumsal yaşama katılacaklarını düşünmekteydiler. Onlar tarihte bir “son” olabileceğini, yani özgürleşmeyle birlikte bambaşka bir döneme geçileceğini ve tarihin de -bir bakıma- sona ereceğini düşündüler. Bu düşünürlerin en önemlileri Hegel ve Marx’tır.

Hegel, gerek efendi-köle çatışması bağlamında ele aldığı Ben’in kendi bilincine varması, gerekse bu bilinç aracılığıyla kavramsal olanın kendini tarihte açması ve tarihle örtüşmesi düşüncesi çerçevesinde, modern bilgi kuramının ve Aydınlanmanın bakış açısının etkisi altındadır. Sonuçta Ben’in kendini, başkasıyla girdiği amansız mücadeleyle gerçekleştirmesi bir sorun olarak kendini göstermektedir. Köle efendi diyalektiğini bu bağlamda okumak faydalı olacaktır. Çünkü bu diyalektik sürecin sonunda birey ortaya çıkmaktadır (Hegel 2004: 136-40). Her ne kadar, Hegel’in bir “özgür-yurttaşlar-topluluğu”nun gerçekleşmesini beklediği/istediği bilinse de, bunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ortadadır.¹ Çünkü Hegel, tarihe bir “son” nokta koyarak onu anlamaya çalışmıştır. Fakat kendi döneminde yaşananları, sermayenin yükselişini ve ülkeler arasındaki rekabetin tarihe nasıl bir yön verdiğini sezememiştir. Yani tarihi bir içerikle birlikte ele almaya çalışsa da sonuç olarak bu içerik, bazı şeyleri dışarıda bırakmasıyla -ki bu da doğal görünüyor- biçimsel bir çerçevede kalmıştır. Kavramsal olanla gerçeklik arasındaki kopukluk ihmal edilmiş ve gerçeklik kavramsal olana indirgenmiştir. Sonuçta tarih sadece bir Avrupa tarihi, dünya tarihi de Avrupa’nın tarihi demek değildir. Eğer bütüne ilişkin bir çözümleme yapıyorsanız (ki bu bütün de, bütün bir insanlık tarihidir) her zaman yanılma payını hesaba katmalısınız. Çünkü bütün henüz tamamlanmamıştır. Şu andan hareketle tarihin bütününe ilişkin konuşmak (ki belki bu felsefecinin kaçamadığı yazgısıdır) büyük bir yarığın da üzerinde olduğumuz farkında olmak demektir. Dolayısıyla bu yarık da şimdidir; şimdinin ontolojisini yapmak da, tarihe, felsefi düşünce tarihine düşülen bir nottan –ama önemli bir nottan-başka bir şey değildir. Aslında Hegel, felsefeye atfettiği “minervanın baykuşu” nitelemesiyle felsefenin zaten mutlak’ı bir bütün olarak kavrayamayacağını örtük olarak kabul etmektedir. Çünkü tarih, sadece geçmişin tarihi değildir; o, geleceğe yazgılıdır. Tarihi kavramaya çalışmak, bu nedenle, onu anlamaktan ve yorumlamaktan öteye geçemez. Tarihin ilkeleri diye bir şeyden söz etmek de bir kabulden başka bir şey olamaz. Çünkü tarihi anlamaya çalışan ve onun üzerine konuşan felsefeci (tarih

¹ Hegel kavramla gerçekliğin örtüştüğünü düşünmektedir; ya da daha doğru bir ifadeyle Kavram’ın Mantık’ta ortaya konması gibi, Akıl da kendini tarihte açar. Yani düşüncede olanla gerçeklikte olan birbiriyle örtüşür.

felsefecisi), tarihe getirdiği açıklamalardan başka açıklamaların da olabileceğinin farkında olarak, tarihte sadece tek bir kavrayışın, mutlak bir bilginin olamayacağını bilmelidir.

Bununla birlikte, Hegel, tarihe ilişkin söyledikleriyle, kendinden önceki tarih kavrayışlarını eleştiriye tabi tutsa ve bu tarih görüşleri çerçevesinde şekillenen söylemler bağlamında iş gören bir iktidarı dönüşüme uğratsa da, başka bir iktidar yapısına zemin hazırlamakta ve -kendisi bunu istemese de- sonuç olarak tikel olanı tümel içerisinde eritmektedir. Oysa önemli olan şey, bu tikel öğelerin, kendi tekilliklerini koruyarak, bütünlü bir ilişkiye girmeleridir –yoksa bütünde kaybolmaları değil. Kısacası tarihi tarih yapan bu tikelliklerdir. Bu nedenle tarihi bu tikellikler üzerinden anlamak gerekir. Bu noktada, Marx, sıkıntıyı fark etse de, başka sorunlarla yüz yüze kalmıştır.

Marx, Feuerbach üzerine onbirinci tezinde, “Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar,² sorun onu değiştirmektir” (Marx 2004: 24) demektedir ve bütün praksis düşüncesini de buradan hareketle ortaya koymaktadır. Oysa filozofların dünyayı ne ölçüde değiştirdiğine bakmak için Descartes ve Nietzsche’yi düşünmek yeterli olacaktır. Filozofların “dünyayı” -tarih de dâhil olmak üzere insan dünyasını- yorumladıkları doğrudur. Ancak bu yorumlama basit bir yorumlama etkinliği değildir. Filozoflar, aynı zamanda, dünyanın, toplumsal yaşamın üzerine inşa edildikleri değerleri

² Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci* kitabında “at gözlü empirizm olarak” nitelediği görüşü eleştirirken onun her olguda kendince önemli bir şeyler bulduğunu söyler. Ancak Lukacs’a göre o “şunu gözden geçirir: ne kadar basit de olsa “olguları” sayımlamak, onları yorumlamaksızın yan yana dizmek bile bir ‘yorumlama’dır. Olgular, daha bu aşamada bile bir teoriye, bir yöntemle göre seçilip ona göre kavranmakta; ... önce kendi başlarına yaşadıkları ilişkiler bağlamından koparılmakta ... ve bir teorinin ... bağlamı içine sokulup itilmektedir. Geniş kültürlü oportünistler –her türlü teoriye karşı duydukları derin ve içgüdüsel tiksinnmeye rağmen- bu durumu hiç red etmezlik etmiyorlar; ama başvurdukları yöntem doğabilimlerinin yöntemi; yani bilimin, olguların gözlem, soyutlama ve deney v.b. yoluyla damıtma, “damıtık” ... olarak saptama ve aralarındaki ilişkileri bu damıtık ve amaç-yoksunu durumlara dayandırma yöntemi! Onlar diyalektik yöntemin zorlama kurgularına karşı işte bu modeli bilginin modeli olarak çıkarıyorlar” (Lukacs 1998: 59). Lukacs’ın burada dile getirdiği diyalektik Hegel’in diyalektikidir. O buna karşı Marx’ın diyalektikini savunur. Buna göre diyalektik olguların iç dinamiğini ve birliğini ortaya koyar ve gerçekliğin somut bütününe kavrar -dolayısıyla bu somut bütünü ardındaki yasaları da. Buradaki kavrayış ekonomi temelli bir kavrayıştır (Lukacs 1998: 59-63). Ancak bunun bu şekilde olduğunu söylemek de olguları, gerçekliği yorumlamak olmuyor mu? Çünkü Marx da tarihi politik ekonomi bağlamında yorumluyor. Dolayısıyla her bağlamsal değerlendirme bir perspektiften bakmaktır. Bu da sonuçta –Nietzsche’in dile getirdiği- perspektifli bir yorumdur.

de yorumlar, eleştirir ve dönüşüme uğratırlar. Ancak Marx’ın vurgusu bizatihi pratik içinde toplumsal dönüşüme etki etmeye dairdir.

Öte yandan Marx, tarihte bir ilerlemenin var olduğu ve bu ilerlemenin de proleter bir devrim aracılığıyla gerçekleştirilecek komünist bir topluma varacağını söylemekle, Aydınlanma düşünürlerinin savunduğu ilerleme görüşünün etkisindedir. Aydınlanmanın etkisinde kaldığı bir başka şey de özgürleşmeye, insanın özgürleşmesine duyduğu derin inançtır (ki bu inanç Hegel’de de vardı ve Marx bu noktada Hegel’in etkisinde kalmıştır).

Edgar Morin’e göre, Aydınlanma filozofları, bir yandan efsaneleri ve boş inançları yıkan eleştirel bir etkinlikte bulunurken, diğer yandan çağdaş toplumların ideolojilerini ve efsanelerini geliştirmek gibi ikili bir görev üstelenmişlerdir. Bu şekilde aklın kendisi efsaneleşmiş ve tanrılaşmıştır. Aydınlanma sonrası aklın yetersizliklerini eleştiren romantiklere göre insanla doğa arasında organik bir ilişki vardı. Bu şekilde aydınların hiç durmadan eski efsaneleri çürütüp yerlerine yenilerini yarattıkları bir süreç işlemeye başlamıştır. Morin için Marx bu durumun en iyi örneklerinden birisi olarak, çağdaş dünyanın hem en eleştirel hem de en büyük efsanesini yaratmıştır (Morin 1995: 127). Bu da proleter devrimle insanlığın özgürleşebileceğine duyulan derin inançtır.

Varolan iktidar yapısını, yani kapitalizmin hüküm sürdüğü ve burjuvazinin egemenliğindeki iktidar yapısını eleştirerek, onu dönüşüme uğratacak bir kuram ortaya koyan Marx, iktidarı, dikey bir iktidar ilişkisi bağlamında ele alır. Dolayısıyla proletarya aracılığıyla gerçekleştirilecek devrimle burjuvazinin iktidarı alaşağı edilecek ve “daha insani” bir yapı kurulacaktır. Ancak bu yapı da herkesin özgür bir şekilde yaşayacağı bir toplumda ortadan kalkacaktır. Ancak olanlar hiç de böyle olmamış ve kapitalizm kendini, sürekli olarak mevcut koşullara uydurmuş ve yenilemiştir –ki Marx kendi çağında bunun böyle olduğunu görmekteydi. Yapılan devrimler -Max’ın öngördüğü şekilde İngiltere’de değil de başka yerlerde gerçekleşen devrimler- de büyük oranda bir çözülme yaşamışlardır. Devrimin kılıcı her zaman olduğu gibi devrimin kendisine dönmüştür. İnsanın yabancılaşması da başka bir boyut kazanarak ve derinleşerek devam etmiştir. Marx bunların gerçekleşmesini istemiyordu belki, ama

insanlar farklı beklentilere sahiptirler ve ilgileri de farklıdır; bu nedenle her bir insan tekinin her şeyin farkında olarak eylemesi beklenemez. Böylece, kurulacak iktidar yapıları, ister istemez, birilerinin başkalarının “iyiliği” için, onlar adına karar alıp hayata geçirecekleri bir yapı olacaktır. Bu nedenle, iktidarı, sadece siyasal iktidar bağlamında dikey olarak şekillenen bir ekonomik ve kurumsal ilişkiler bütünü olarak ele almak sorunu/sorunları çözmediği ortadadır. Sonuç olarak kurumlar aracılığıyla insanın biçimlendiği bir pratiğin hayat bulduğu görülmektedir.

Nietzsche ise Descartes’tan başlayıp Aydınlanma üzerinden Hegel ve Marx’a kadar uzanan ve akılsallık temelinde işleyen bir bilgi/hakikat görüşüne çok ciddi eleştiriler yöneltir. Ebedi doğruluk, evrensellik, akılsallık, Nietzsche’ye göre, hep uydurulmuş şeyler olarak varolmuştur (Nietzsche 1968: 13; 20)³. Bunların yanına -bunlarla birlikte düşünülen- mutlak hakikat varsayımını da koymak gerekir. Nietzsche bunların hep bir güç isteminin kendini göstermesi olduğunu söyler. Dolayısıyla hakikatin, hakikat söyleminin kendisi bir güç istemidir. Çünkü hakikati istemek, beraberinde hakikat çevresinde iş gören ve bir iktidar zemini oluşturan bir söylemi de getirir. Bu söylem çerçevesinde her şey akılsallaştırılır ve insanlara ve insan dünyasına nüfuz eder. Hayatın bütün alanlarında görülen güç istemi, insani yaşamda bir hakikat istemi ve buna bağlı olarak bir iktidar istemi şeklinde kendini gösterir.

Öte yandan, modern kavrayışın ve modern politikanın, evrensel uyum ve adaletin yeryüzünde hayata geçirilebileceği üzerine temellendiğini belirten Nietzsche, “insan topluluğunu modern politik araçlarla iyileştirmeye yönelik tüm girişimleri beyhude çabalar olarak görür” (Ansell-Pearson 1998: 90). Bu görüşlerin hepsi de Aydınlanma düşünürlerinin ilerlemeye duydukları inanç bağlamında şekillenmişti. Nietzsche’ye göre gerçek bir ilerleme ancak sanatın ve sanatsal yaratının hâkim olduğu -Eski Yunan’da hayat bulmuş- bir kültürel aşamada olabilirdi (Nietzsche 2003: 24).

³ Yararlanılan Almanca basımda baskı tarihi verilmediği için -sık sık başvurulan- İngilizce çevirisinin basım tarihi ve ayrıca her iki kitabın da -önce İngilizce çevirisinin sonra Almanca basımın olmak üzere- sayfa numaraları verilmiştir.

Bu bağlamda, değerlerin -özellikle çağında hâkim olan Hıristiyan değerlerin- yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Nietzsche, mevcut yapıyı yoğun bir eleştiriye tabi tutar. Bu çerçevede o, “çekiçle felsefe yapma” ifadesini kullanır. Bu ifadeyle dile getirdiği şey, Hıristiyan değerleriyle şekillenen ve bu değerlerin her noktasına nüfuz ettiği Avrupa toplumunun yaşayış biçiminin yeniden gözden geçirilmesi ve dönüşüme uğratılmasıdır. Bu da, değerlerin yeniden değerlendirilmesiyle, bu işi yapacak kişilerin -filozofların- çabasıyla gerçekleşecektir. Çekiçle varolan putları parçalayarak yeni değerler ortaya koymak; bu değerleri ortaya koyarken de mevcut hakikat söylemlerini ve bu söylemler bağlamında şekillenen iktidar yapılarını yıkmak gerekir. Mutlak hakikat söylemini eleştirip perspektifli hakikat görüşünü geliştiren Nietzsche, perspektifi yorumla bağlantısı içerisinde ele alır. Her hakikat söylemi bir yorumu dile getirir ve başka yorumların da varolabileceğini ima eder.

Eğer hakikat istemi bir güç/iktidar istemiyse,⁴ o zaman güçlü olmak gerekir; bu da, mevcut bakışlardan başka bir bakış geliştirerek, değer diye sunulan şeyleri yeniden değerlendirerek olur. Bu değerlendirme etkinliği perspektif sahibi kişiler, yani filozoflar, yaratıcı insanlar tarafından sürekli olarak yapılmıştır ve yapılacaktır. Bu bağlamda Nietzsche, yeni değerler levhası yaratmaktan söz eder (Nietzsche 2005: 752). Ancak yeni değerler levhasını yaratacak ve farklı bir bakış açısı geliştirecek kişilerin ortaya çıkması sanıldığı kadar kolay değildir. Bunu yapacak olan üstinsan “Tanrının ölümüyle” ortaya çıkan yarıktaki iş görür. Çünkü tanrının ölümü insanın ölümünün habercisidir. Bu da modern insanın insanın modern kurumlar aracılığıyla oluş(turul)masının altının oyulmasıdır. Çünkü Nietzsche, modern kurumların en ciddi eleştircisi ve altını oyucusudur. Ancak Nietzsche’nin çabalarının yanında Freud’un psikolojide dile getirdikleri modern öznenin oluşumuna önemli katkılar yapmıştır. Nietzsche’nin açtığı yarığı Freud’un kapatmaya çalıştığını görmekteyiz.

Başlangıçta hastalarını tedavi ederken hipnotizma yöntemini kullanan Freud, daha sonra bu yöntemi bırakarak, serbest çağrışım yöntemini benimsemiştir. Serbest çağrışım yönteminin histeri tedavisinde hipnotizmadan daha etkili olduğunu gördüğü için bu

⁴ Nietzsche *Deccal*’de “güç isteminin eksik olduğu yerde, düşüş vardır” der (Nietzsche 1995: 16-17).

sağaltım yöntemini kullandığı görülmektedir (Fancher 1990: 182). Freud’un amacı, bu şekilde, eleştirmenleri tarafından sadece hastalarıyla konuşmalarına dayanarak bazı sonuçlara ulaştığı suçlamasından kendini kurtarmaktır (Balogh 1986: 59). Ancak Freud için cinsel duygular baskılandığı zaman hasta histerik kalıyor ve dolayısıyla bir sağaltım/tedavi söz konusu olmuyordu. Bu nedenle bu baskılanmanın nedenleri ortaya konmalıydı. Bu konuda serbest çağrışım yöntemi oldukça kullanışlı görünüyordu (Fancher 1990: 184-5). Burada hastalardan, ne kadar aptalca olursa olsun, ne kadar müstehcen, yersiz ya da konuyla ilgisiz görünürse görünsün, akıllarına gelen her şeyi söylemeleri istenir. Bu önemsiz görünen ipuçları izlenerek hastayı rahatsız eden ruhsal sorunlar ortaya çıkarılır. Ancak hekim/doktor, her ne kadar, konuşmayla hastaların sorunlarını çözmeye çalışsa da, yine de, hastanın bazı şeyleri bilmesini istemez. Bu da hasta karşısında hekime özel bir konum kazandırır (Viereck 1996: 65). Hekimin/Doktorun bu konumu onu hasta karşısında egemen bir konuma yerleştirir. Çünkü hastanın sağlığıyla ilgili bütün hakikati o bilmektedir. Bu, aynı zamanda, insana dair bir hakikate de sahip olduğu anlamına gelir. Doktor hasta ya da hastalar üzerine yaptığı araştırmalardan hareketle insana dair ipuçları yakaladığını düşünür ve cinsellik, bilinç ve bilinçdışı ilişkisi bağlamında insan hakkında çıkarımlarda bulunur.

Öte yandan, Freud, cinselliği, genel olarak anlaşıldığı üzere, cinsel ilişki bağlamında ele almaz. O, cinselliği –doğumdan ölüncüye kadar- yaşamın bütününe yayar. Freud, her ne kadar, bilince ve cinselliğe yönelik görüşleri sarsıntıya uğratmış olsa da, yine de, çocukluktan hareketle insanın bütününe ilişkin bir açıklamaya girişmesiyle, insan dünyasına ve doğasına yönelik bir hakikat, tümel/evrensel bir açıklayıcı bilgi arayışındadır. Klinik araştırmaları sırasında tekil vakıalar/olgular üzerinde durmasına rağmen, bu tekil örneklerden -ama özellikle de kendisinden, kendi yaşadıklarından- hareketle bütün insan dünyasına yayılan bir açıklama yapmaya çalışmıştır. Bu çalışmasıyla o, çocukluk yıllarında yaşananların insanın daha sonraki süreçlerini

belirlediğini iddia eder. Burada determinist⁵ bir bakış göze çarpmaktadır. Bu determinist bakışıyla o, bir bütün olarak insanı çözdüğünü ve anladığını düşünmektedir.

Kendisiyle yapılan bir söyleşide, Freud, yaşamın bitmez tükenmez dertlerinin sona ereceğini bilmekten hoşnut olduğunu, yaşamımızın bir dizi uzlaşmadan, Ego ve çevresi arasındaki sonu gelmez bir mücadeleden oluştuğunu söyler (Viereck 1996: 63). Ego (Ben) incelemesi ve her şeyi Ego'nun (Ben'in) çevresine yerleştirilmesi ve cinselliği de bu bağlamda ele alması bunu göstermektedir. Freud bütün düşüncesini/kuramını Ben üzerine oturtur. Amacı, İd ve Süperego'dan söz ederken Ben'i yani Ego'yu temellendirmek ve her şeyi bu Ben'de, Ego'da eritmeye çalışmaktır (Freud 2000: 370-386). Aslında, o, mevcut bilinç görüşleri bağlamında geliştirilen bir hakikat görüşünü ve bu görüş çerçevesinde ve doktor-hasta ilişkisi bağlamında oluşturulan iktidar yapısını sarsıntıya uğrattırırken, kendi görüşleri bağlamında başka bir hakikati dile getirdiğini iddia etmektedir. Bu hakikat de beraberinde başka bir söylemin hakimiyetini kurar ve bu söylem bağlamında başka bir bilimsel/bilgisel faaliyet gerçekleştirilir. Oysa insanlar oldukça şaşkıncı davranabilirler. Bu yüzden, her tek kişiyi kendi özelinde/tekilliğinde ele almak gerekmektedir.

Bir diğer önemli nokta da, Freud'un, cinsellik kavramı bağlamında, fallus merkezli bir bakışa sahip olduğudur. Freud, cinsellik kuramını, erkeğin cinsel organı olan fallus'tan hareketle kurar; dolayısıyla kız çocukların cinsellik gelişimi de bu fallus'un yoksunluğu çerçevesinde ele alınır. Yani burada cinsellik fallus'a sahip olma ve ondan yoksun olma bağlamında ele alınmaktadır. Freud'un bu bakışı, zamanının cinselliğe bakışını sarsıntıya uğratsa da, daha sonraki dönemlerde yoğun eleştirilere tabi tutulur. Freud'un, fallus merkezli bir hakikat görüşüne bağlı olarak bir söylem geliştirdiği ve bunun da bir iktidar söylemine dönüştüğü görülmektedir. Aslında Freud dile getirdiği cinsellik

⁵ E. H. Carr'a göre, determinizm "... olmuş olan her şeyin neden ya da nedenleri bulunduğu ve neden ya da nedenler değişik olmadıkça farklı (bir şeyin) olamayacağı inancı"dır. Carr şöyle devam ediyor: "Determinizm, tarihin değil bütün insan davranışının bir sorunudur. Eylemlerinin nedeni olmayan ve bu yüzden de belirlenmiş olmayan insan, ... toplum dışındaki birey kadar bir soyutlamadır." (Carr 1993: 110) Böylece Carr tarafından determinizmin sadece tarihte görülmediği, bütün insan yaşantısına ve davranışlarına yayıldığının altı çiziliyor. Freud'u da bu bağlamda ele alabiliriz; zira Freud determinizmi bütün insan davranışlarına yaymaktadır.

görüşü ve ben'e (ego'ya) vurgusuyla sistemin kendini inşa etmesine hizmet etmiş görünüyor. Çünkü Freud'un söyledikleri üzerinden geliştirilen söylem aile ve toplum ilişkisinin düzenlenmesine ve iktidarın toplumsal yaşama daha fazla nüfuz etmesine etki etmiştir.

Descartes'tan Freud'a kadar modern öznenin kuruluşuna eleştirel bir bakış sunan bu yazıda ana tema modern öznenin kuruluşundaki düşünsel arka plan oldu. İnsanın matematiksel düşünce ile ekonomik ve politik koşulların etkisi altında (ki bütün bunların hepsi yine insanların çabasıyla gerçekleşti) kendine bir yaşam alanı belirlerken, kendini doğa üzerinde egemen olma isteğiyle ortaya koyduğu bir süreçte çeşitli kurumların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kurumları “icat eden” insan aynı zamanda bu kurumlar aracılığıyla kendini gerçekleştirdi. İnsanın doğayı bilme ve ona egemen olma isteği burada kalmadı, insanın insana egemen olmasını da beraberinde getirdi. Hukukun, anayasanın, modern devletin inşa edildiği bir dönemdedir bu dönem. Aynı zamanda hastane, hapishane, “okul” gibi kurumsal yapıların ortaya çıktığı, fabrika yaşamının toplumsal yaşama yayıldığı dönem yine bu dönemdir. Yeni bilim alanlarının icat edildiği ve bu anlamda insanın “yeniden” keşfedildiği bir dönemdir de bu dönem. Descartes'ın yaşadığı dönemde başlayan bilimsel, toplumsal ve ekonomik dönüşüm onsekizinci yüzyılda ve sonrasında daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu gerçekleşme insan dünyasının yeniden şekillenmesini sağlamıştır. İnsanın kendini “yeniden” keşfedişi elbette her zaman olumlu olmamıştır. Doğayı denetim altına alan insan toplumu, yani kendini de denetim altına almıştır. Bu süreç kurumların yerleşmesini ve bu kurumlar aracılığıyla modern insanın oluşmasını sağlamıştır. Düşünürler ve felsefeciler bu süreçte söyledikleriyle sürecin gerçekleşmesinde etkili olmuşlardır. Kimileri eleştirel bir bakış açısı ortaya koymuş, ancak bu eleştirel söylemlerinin yanında dile getirdikleriyle sürece hizmet etmişlerdir. Kimileri bu sürecin nereye gideceği konusunda uyarılarda bulunmuş ve deyim yerindeyse sürecin altını oymaya çalışmışlardır. Kimileri de sürecin gelişmesinde doğrudan etkili olmuşlardır. Her ne söylemiş olurlarsa olsunlar, felsefecileri ve düşünürleri bu sürecin dışında görmek mümkün görünmüyor. Kurumların bireyin üzerinde görüldüğü bir bakışın

sonucunda “itaatkâr” bir insan tipinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Yirminci yüzyıl bu sorunların tartışıldığı ve modern öznenin eleştirel olarak ele alındığı bir çağ olmuştur.

Sonuç olarak denebilir ki, Descartes’tan itibaren bilen, anlayan ve kuran özne olarak insanın icadı süreci ondokuzuncu yüzyılda dile getirilenlerle başka bir boyut kazanmış ve toplumun, devletin gelişen ekonomik koşullarla birlikte hayatımızın içine girmesine ve hayatımıza yön vermesine katkı yapmıştır. Dünyayı bilmeye, olan-biteni anlamaya çalışan insan kendini inşa etme sürecinde dünyaya ve kendine egemen olma yönünde bir çabanın hem belirleyicisi, yani öznesi, hem de maruz kalanı yani nesnesi olmuştur. Bu şekilde insan, bilinmesinin yanında bilinen, yani nesne edinmesinin yanında nesne olunan, oluşturan olmasının yanında oluşturulan ve bu şekilde kurulan bir “özne” olarak var olmaya başlamıştır. Modern öznenin kuruluşu bu süreçte ve bu süreçle birlikte gerçekleşmiştir.*

KAYNAKÇA

ADORNO, T. W. ve HORKHEIMER, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ANSELL-PEARSON, K. (1998). *Kusursuz Nihilist*, çev. Cem Soydemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BALOGH, P. (1986). *Freud Üzerine*, çev. M. Sağman Kayatekin, Ankara: V Yayınları.

CARR, E. H. (1993). *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayınları.

DİNÇER, K. (2005). “Modern Epistemolojinin Çıkmazı”, *Ankara Barosu Felsefe Kulübü VI. Toplantı*, ss. 233-55. Ankara: Ankara Barosu Yayınları.

DOCHERTY, T. D. (1995). “Postmodernizm: Bir Giriş”, çev. Yavuz Alagon, *Postmodernist Burjuva Liberalizmi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

* Bu yazının alt yapısını doktora çalışmamda işlediğim konular oluşturmaktadır.

- FANCHER, R. E. (1990). *Ruhbilimin Öncüleri*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- FREUD, S. (2000). *Ruhçözümlemesinin Tarihi*, çev. Emre Kapkın-Ayşe Tekşen Kapkın, İstanbul: Payel Yayınevi.
- HEGEL, G. W. F. (2004). *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- LUKACS, G. (1998). *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, Belge İstanbul: Yayınları.
- MARX, K. (2004). *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli-Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları.
- MORIN, E. (1995). *Avrupa'yı Düşünmek*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: AFA Yayıncılık.
- NIETZSCHE, F. (1968). *The Will to Power*, trans. Walter Kaufman and R. J. Hollingdale, New York: Vintage Books.
- NIETZSCHE, F. (1995). *Deccal*, çev. Oruç Aruoba, İstanbul: Hil Yayınları.
- NIETZSCHE, F. (2003). *İnsanca Pek İnsanca I*, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: İthaki Yayınları.
- NIETZSCHE, F. (2005). *Gesammelte Werke*, Bindlach: Gondorm Verlag GmbH.
- NIETZSCHE, F. *Der Wille zur Macht*, Paderorn: Voltmedia GmbH (Tarihsiz).
- ROUSSEAU, J. J. (2007). *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- VIERECK, G. S. (2006). “Sigmund Freud’la Görüşme”, çev. Doğan Şahiner, *Cogito*, 9: 61-69.

Metin BAL

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, İzmir-Türkiye
Dokuz Eylül University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, İzmir-Turkey
balmetin@gmail.com (www.metinbal.net)

DÜŞÜNME VE VAROLUŞ BAKIMINDAN ÇAĞDAŞ İNSANIN DOĞAYLA BAĞINI FRANK BAUM'UN *OZ BÜYÜCÜSÜ* MASALI YOLUYLA ANLAMAK

Özet

Bu makalede, ilkin, düşünme bakımından çağdaş insanın durumu ortaya konmaya çalışılır. Bunun ardından, hakiki anlamda düşünmenin, ancak düşünmenin şiir ile ortak kökenleri keşfedildiğinde başarılılabileceği öne sürülür. Üçüncü ve son olarak, Frank Baum'un *Oz Büyücüsü* adlı masalından yola çıkılarak çağımız insanının doğa ve diğer canlılarla ilişkisi ve onun varoluşu betimlenmeye çalışılır.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Doğa, Hayvan, Düşünme, Şiir, *Oz Büyücüsü*.

UNDERSTANDING THE RELATION OF CONTEMPORARY HUMAN BEING WITH NATURE IN TERMS OF THINKING AND EXISTENCE THROUGH FRANK BAUM'S *THE WIZARD OF OZ*

Abstract

In this article, at first, situation of the contemporary human being is tried to be presented in terms of thinking. To describe the situation of thinking in contemporary age several references are made to Martin Heidegger's works. It is argued that the most distinct features of the human being of the modern times are thoughtlessness and spiritlessness, because in modern times thought and spirit are reduced to culture. The activity of thinking turned into a business activity. To overcome this situation the reason for the fact of spiritual deprivation of modern human being is tried to be found. Then, it is explored that thinking in its true meaning can be accomplished only by the exploration of the common origins of thinking and poetry. Accordingly, the pseudo conflict between philosophy and poetry is criticized. Thirdly and finally, it is discussed that the reductions mentioned above result in transformations of the relation between human being and nature. To develop an acceptable relation between human being and nature the common root of mythos and philosophy is reminded. Starting from Frank Baum's fairy tale *The Wizard of Oz*, the relation between human being and other living beings and existence of human being are tried to be described. In conclusion, antropological and antropophanic approaches to the nature and to the living beings other than human being are criticized.

Keywords: Human Being, Nature, Animal, Thinking, Poetry, *The Wizard of Oz*.

“Bir kasırganın merkezinde hava genellikle durgundur”
Frank Baum, *Oz Büyücüsü*.¹

Düşünmeyen bir şairin ne kadar tuhaf bir dünyaya sahip olduğu yargısının, kabul edilebilirlik bakımından, şiirsel duyarlılıktan yoksun bir düşünürün en büyük icadının yüreğimizin dilini keşfetmesi olacağı yargısıyla akla eşit mesafede bir uzaklıkta olacağı kanısındayım. Bu durum, şaşırtıcı görünse de, gerçekten de çağımız “düşüncesiz sanatçılar”la ya da “sanattan uzak düşünürler”le doludur. Üstelik, bu bakımdan çağımız önceki çağlardan daha yoksun durumdadır. Uzun zamandır birbirlerine karşıt olarak konumlandırılan bilim ve sanat çatışmasına, yaklaşık son 150 yıldır sanki felsefenin şiir ve edebiyatla ilgisi yokmuş gibi sanat ve felsefe ya da şiir ve felsefe çatışması da eklendi. Şiir ve felsefe çekişmesi, düşünce tarihi içinde gelişerek metastaza uğramış ve 18’inci yüzyılın sonundan itibaren en genel biçimiyle ruhsal/zihinsel ya da “tinsel yoksunluk” kılığında tanınır oldu. Çağımız tinsel yönden yoksun bir çağdır. Bu konudaki en dokunaklı belirleme, *Düşünme Üzerine Söylem* (1959) başlıklı yazısında, Martin Heidegger’in 20’nci yüzyılın belirleyici özelliğinin “düşünmeden yoksun” bir dönem olduğu teşhisidir. Heidegger şöyle diyor:

“Büyüyen düşüncesizlik bugün, bu nedenle, insanı iliklerine kadar sömüren bir süreçten kaynaklanır: insan bugün düşünmekten kaçmaktadır. Bu düşünmekten-kaçış düşüncesizliğin zeminidir. Bu kaçışı oluşturan şey bir kısmıyla insanın bu kaçışı ne görmek nede kabul etmek istemesidir. Üstelik, insan bugün, düşünmekten bu kaçışı düpedüz inkar eder. Tam tersini iddia eder. O –dahası, kendisini epey haklı görerek– bu kadar uzun-erimli planların ve birçok alanda bu kadar çok araştırma ve incelemenin geçmişte hiçbir zaman bugünkü kadar tutkulu bir şekilde yapılmadığını söyler.” (Heidegger 1969: 45).

Yaşadığı çağın en belirgin görünümünün “düşünceden yoksun” bir çağ olduğunu belirleyen Heidegger, başka bir yerde de bu durumu “dünyanın kararması” olarak adlandırır: “Yeryüzü üzerinde, onun her yerinde, dünyanın bir kararması meydana gelmektedir. Bu kararma içinde gerçekleşen temel olaylar şunlardır: Tanrıların kaçışı, yeryüzünün yıkılması, insanların bir yığına indirgenmesi, bayağı şeylerin üstünlüğü”.²

¹ Baum, L. Frank (2013). *Oz Büyücüsü*, çev. Volkan Yalçıntoklu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 3 / “I. Bölüm”. Bu kitaba yapılan göndermelerde kitap “OB” kısaltmasıyla gösterilecektir.

² “the preeminence of the mediocre” (Heidegger 1968: 47).

Düşünmeden kaçışın vardığı noktayı Heidegger, aynı zamanda gezegenimizi tehdit eden bir eylemle tanımlar: “çölleşme ya da tahribat” (Heidegger 2002: 29). Destruksiyon ya da yıkımdan daha derine inen bir zararın söz konusu olduğu ve geri dönüşümün artık mümkün olamayacağı en kaygı verici durum olan çölleşme, hem varoluşsal, hem zihinsel hem de ekolojik bakımdan gerçekleşir.

Modern anlayışın, insanı özneye, düşünmeyi tasarımlamaya indirgemesi uzun süredir dünyanın karanlığa gömülmüş olmasının öncelikli nedenleridir. Tinin araçsal bir şekilde yorumlanması şiir ve edebiyatı, kısaca sanatı etkileyerek onu, kendisi içinde sanatın planlanabilir ve geliştirilebilir olarak araçsal kılındığı kültür alanları içinde karartır. Böylece zihin, ruh ve tin adına elimizde yalnızca zekâ ya da kültür kalır. Dahası, tinin “zekâ” ve “kültür”e indirgenerek savunulması kişinin kendisini bu değerlere bağlı biri olarak tanıtarak, onun çağdaş bir sivil yurttaş olarak barbarlığı tercih etmediği övgüsünü geliştirmesine neden olur (Heidegger 1968: 49-52). “Yoksun zamanlar”da³ şairlerin, edebiyatçıların, kısaca sanatçıların ne işe yaradıkları böylelikle kolaylıkla anlaşılabilir.

Gündelik hayatın çok basit ve küçük birçok deneyimi sanatın birlik ve bütünlük kurma bakımından diğer teorik ve pratik çalışma alanlarına üstün olduğunu doğrular. Sıradan bakış açısı tarafından, üzerinde tartışmanın bile gereksiz görüldüğü “bütünlüklü olmayan şeylerin kusurlu oldukları” yargısı antikçağın Grek düşünürlerinden beridir kabul görmüş temel bir düşüncedir. Heidegger’e göre bütünlükten yoksunluk durumu felsefenin daha başlangıcında söz konusudur (Heidegger 1995: 35-38). Ancak insan kendi şiirsel doğasını tanımamakta ısrar etmektedir. O halde, insan yaşantısının en sıradan deneyimlerinin şiirsel olduğu nasıl gösterilebilir? Heidegger’e göre insan yaşamının şiirselliği varlık ve oluş, varlık ve görünüş arasındaki ayırma geri dönülerek ortaya konulabilir. Bunu açıklamak için *Metafiziğe Giriş* adlı kitabında çok sıradan bir deneyimden örnek veren Heidegger’e göre bugün hemen hemen herkes dünyanın güneş

³ Alm. *dürftiger Zeit*, İng. *destitute time*. (Bkz. Önen ve Şanbey 1993: 228). “Dürftig” düz anlamıyla “yoksul, muhtaç, fakir”, mecazi anlamlarıyla ise “yetersiz, noksan, eksik” anlamlarına gelir. Buradaki yoksunluk, bir şeyi yapabilmek, bir şey için yetkinlik, bir şey için muktendir olmak anlamındaki “dürfen” modal fiilindeki kökle aynıdır. Örneğin “darf ich Sie etwas fragen?” ya da “die kleinen Kinder dürfen nicht ins Kino gehen” (“küçük çocuklar sinemaya gidemezler”), “Er darf nicht rauchen” (sigara içemez) ya da “morgen dürfte schönes Wetter sein” (“yarın hava güzel olabilir.”).

etrafında döndüğünü bilir. Böyle olmasına rağmen, dünyanın güneş etrafında dönüyor olduğu bilgisi, astronomi bilimiyle ilgilenmeyenler için, başka bir deyişle insanların çoğu için, güneşin doğuşu ve güneşin batışının görülmesi olarak deneyimlenir. Güneşin sabah doğmuş olduğu ve akşam batmış olduğunun söylenmesi, epistemolojik bakımdan, bütün astronomi biliminin yok sayılması anlamına gelirken, şeylerin böyle görünüyorsa olması olgusu yanlış ya da haksız bir gözlem olarak kabul edilmez. Gerçekten de güneşin batıyor olduğunun görülmesi, düşüncedeki bu görüntü ya da güneşin bu görünüşü doğadaki ilişkileri başka türlü veriyor değildir. Aksine, bu deneyim “bizim dünyamızın temel bir alanı”nı oluşturur (Heidegger 1968: 110).

Buraya kadar, çağımız insanının düşünmeyle olan ilişkisini betimledim. Şimdi daha genel bir şekilde “insan”a düşünme penceresinden bakmaya çalışarak devam edeceğim. Anlamaya çalıştığımız “insan” hakkındaki fikirler değişiyor olsa da, en azından onun yaşamını nasıl sürdürebileceği hakkında birtakım konularda kısmen de olsa anlaşmaya varmış bulunuyoruz. Yaşamımızı sürdürmek kendimizle kurduğumuz bir ilişkinin kararıdır. İstemez isek canlı bedenini yaşamını sonlandırabiliriz. Bu olanaktan bizi uzak tutması gereken şeyleri nasıl belirliyoruz? Hiç kuşkusuz bir insanın en temel haklarını fark edebilmesi için önce kendisinden başlayarak yaşam sevgisi ve bununla birlikte hayata canlı bir şey olarak başlayan insan sevgisine sahip olması beklenir. O halde, yaşam sevgisi ve yaşama bağlılık nasıl sağlanabilir? Tedavisi bilinmesine rağmen insan yaşamının kaybı kadar üzücü ve tüm eylemlerimizi gerçekte boşa çıkaran bir durum var mıdır acaba? Son olarak, yaşam sevgisini, yaşama bağlılığı, dolayısıyla insan sevgisini uyandıracak olan araçlar nasıl çoğaltılabilir?

Bu konuda en büyük desteği bilim ve düşünceyle ilgili çeşitli kuruluşların sağlayabileceği fikri ilk bakışta akla yatkın görünür, ancak bugün düşünme bakımından kendilerini sorumlu ve yetkili gören kurumlarda “düşünme” faaliyeti bir “iş”e dönüştürülmüştür. Sorma ve derin düşünme tutumundan uzaklaşarak yavan bir “araştırma”ya indirgenmiş “bilme”, Heidegger’in “sibernetik-fütüroloji” olarak adlandırdığı “geri beslemeli bir denetim çemberi” ya da “özdenetimli bir çember düzen” içinde devinir (Heidegger 1997: 19). Sibernetik-fütürolojinin, “düşünme”nin kendisini

de kapsayan işleyişini nihayet “lojistik” olarak adlandıran Heidegger şöyle der: “Birçok yerde, özellikle Anglo-Sakson ülkelerinde, lojistik bugün kesin felsefenin olanaklı tek biçimi olarak düşünülür, çünkü onun sonucu ve işleyişi teknolojik dünyanın inşası⁴ için kesin/sağlama bağlanmış bir yarar/kâr⁵ sağlar. Amerika’da ve başka yerlerde, geleceğin tek uygun felsefesi olarak lojistik böylece tin üzerinde hâkimiyeti⁶ ele geçirmeye başlamaktadır.”⁷ “[...] lojistik kendi güçlerini modern psikoloji ve psikanaliz ile ve sosyoloji ile birtakım uygun yollarla birleştirmektedir, geleceğin felsefesinin bağımsız şirketi⁸ yetkinliğe ulaşmaktadır. Fakat bu uyuşum hiçbir şekilde insan yapımı⁹ değildir. Daha çok, bu disiplinler epey uzaktan gelen bir gücün yazgısına tabidirler.” (Heidegger 2002: 23).

O halde, düşünmeyi bir işletmenin süregiden işi haline getirmiş kurumların “insan”la ilgileri yoktur. İnsan sevgisini artırma araçları buralarda bulunmayacaktır. İnsan sevgisini anlamaya ve mümkünse artırmaya çalışan çabaları bulabileceğimiz yerlerin, düşünürlerin ve sanatçıların yapıtları olduğunu düşünüyorum. Geriye, mithosun ve felsefenin kökenine doğru baktığımızda bunun böyle olduğunu görebiliriz. Dünyayı “güzel” görmek isteyen bir bakış tarzının çabası kaos’tan kozmos’u ortaya çıkarmaya çalışmıştı. Bu nedenle Frank Baum atom çağının başlangıcı olan 1900 yılının bahar ayında ABD’nin Chicago kentinde yazdığı 23 bölümden oluşan *Oz Büyücüsü* masalının Önsöz’ünde şöyle der: “Grimm ve Andersen’in kanatlı perileri çocuksu yüreklere diğer insan yaratılarının hepsinden daha fazla mutluluk getirmiştir.”¹⁰

Yukarıda sorduğumuz soruları göz önünde tutarak birtakım mümkün düşünceleri Baum’un *Oz Büyücüsü* masalıyla örneklendirerek çağımız insanının düşünme ve varoluş durumunu çözümlmeye devam edeceğim. Bugün “insan”ın ne olduğuna dair en gelişmiş düşüncelerin ortaya çıktığı medeniyet olan kıta Avrupa’sı insanları başta

⁴ “Bau der technischen Welt”, s.23.

⁵ “einen sicheren Nutzen”, s.23.

⁶ “die Herrschaft über den Geist”, s.23.

⁷ Bkz. Heidegger 2004: 21.

⁸ “der Konzern der kommenden Philosophie”, s.23.

⁹ “das Gemächte von Menschen”, (Heidegger 2002: 23).

¹⁰ Baum, L. Frank (1993). *The Wizard of Oz*, Hertfordshire: Wordsworth, “Introduction”, s. 5. Bundan sonra bu kitaba yapılan göndermelerde bu kitap “WO” kısaltmasıyla gönderilecektir.

olmak üzere hemen hemen bütün dünya, yaşam tarzı bakımından Amerikan insan tipini model almaktadır. Özellikle 1950’lerden sonra Amerika kültür, sanat ve bilimlerde Avrupa insanının izlediği bir kılavuz haline geldi. Bu çağın insan modeli olarak görülen Amerikan insan tipini onu en özlü şekilde bulabileceğimiz yere giderek anlamaya çalışalım o halde.

Oz Büyücüsü kitabının birtakım tercümelemlerindeki başlığı *Muhteşem Oz Büyücüsü*’dür.¹¹ Oysa İngiliz dilindeki adı *The Wizard of Oz*, Türkçesiyle *Oz Büyücüsü*’dür. Dikkat edilirse kitabın orijinal başlığında “muhteşem” anlamına gelen hiçbir sözcük yoktur. Peki bu “muhteşem”lik *Oz Büyücüsü* kitabına nasıl yakıştırılır? Bunun en temel nedeni, bugün masalın moralden yoksun ve eğlence dolu hale getirilmiş olmasıdır. Çağımızın zihin, ruh ya da tinden yoksun bir çağ olmasının belirtilerinden en dehşet verici olanı işte budur. Çağımızda insan bir moralle yetiştirilmekten çok, “moralite” yalnızca ders konusu olarak görülmektedir. Eğlenceli ise, insan dahil tüm yaşamsal olandan vazgeçilebiliyor. Bir masal, günümüz insanının dikkatini ancak onun içinde bize harika şeyler gösterileceği vaadi varsa çekebilirdi. Baum’un masalında muhteşem olan şey modern dünyamızın ona yakıştırdığı gibi *Oz Büyücüsü*’nün adı değildir, ancak onun içinde gösterilmeye çalışılan birtakım şeyler olacaktır. O halde, Baum’un göstermeyi vaad ettiği bu “harika” şeyler nelerdir? Gerçekte Baum’un *Oz Büyücüsü*, bir *fairytale*’dir, peri masalıdır yoksa bir *wonder-tale*, “harika masal” değildir. Baum bu masalın Önsöz’ünde şöyle der:

“[...] eski zamanların peri masalları, kuşaklar boyu hizmet ettikten sonra, bugün çocuk kütüphanesinde ‘tarihi’ [historical] olarak sınıflandırılıyorlar; içinde kalıplaşmış cinin, cücenin ve perinin, her bir masal için korkutucu bir morale işaret etmek amacıyla onların yazarları tarafından tasarlanan bütün korkunç ve kan dondurucu hadiselerle birlikte elendiği daha yeni bir ‘harika/muhteşem masallar’ [wonder tales] dizisinin zamanı geldi. Modern eğitim moraliteyi [morality] içerir; Bu nedenle modern çocuk kendi harika/muhteşem masallarında yalnızca eğlence [entertainment] arar ve tüm nahoş hadiselerden memnuniyetle vazgeçer. Bu düşünceyi göz önünde tutarak, ‘harika/muhteşem Öz Büyücüsü’ öyküsü yalnızca bugünün çocuklarına zevk vermek için yazıldı. O, içinde şaşkınlık ve neşenin

¹¹ *Bkz.* Baum 1995. Kitabın bu versiyonunda, Baum’un bu kitabın neden bir “harika masal”/“wonder tale” olmadığı hakkındaki açıklamasının yer aldığı “Önsöz” bölümüne kasten yer verilmemiş olduğu görülmektedir. Bu nedenle kitabın bu versiyonuna bu makale içinde hiçbir gönderme yapılmayacaktır.

korunduğu ve gönül yaraları ve kâbusların dışarıda bırakıldığı modernize edilmiş bir peri masalı olmaya can atar.” (Baum 1993: 5).

Baum’un *Oz Büyücüsü* masalı şöyle başlar: “Doroty uçsuz bucaksız Kansas çayırlarında çiftçilik yapan Henry Enişte ve Em Teyze’yle birlikte yaşıyordu. [...] küçük evleri dört duvarı, zemini ve çatısı olan tek bir odadan oluşuyordu, [...] Tavan arası, ya da kiler yoktu.” (OB, 1). Bu giriş pasajı çağımız insanının ev ile ilişkisini özetler: Gerçekten de çoğunluk kendi evlerini sonul yerleşim yeri kabul edemez. Çoğunluğun içinde yaşadığı mekân her zaman henüz inşaat halindedir. Hayat inşaatların arasında geçer. Pek sağlam olmayan dört duvar, zemin ve çatının ortak özellikler olduğu evlerin oda sayısı çoğunlukla yetersizdir. Üstelik ev sakinleri evin hiçbir yerinde evde hissetmezler.

Çağımız yalnızca düşünsel, figüratif değil düz, literal bir anlamda da çölleşme ve tahribat içindedir. Dorothy’nin yaşadığı evin bulunduğu Kansas’ta güneş canlılığı yok ediyordu. Böyle bir çağda insanların yüzleri de çölleşiyor, neşe ve sevinci, gülümsemeyi unutuyorlar (OB, 1-2). İnsan yüzü, onların evlerini inşa ettikleri beton gibi dümdüz oluyor. Genişleyen çölleşme içinde insanı kendisine yabancılaştırarak ona kendi durumunu hatırlatacak en güçlü etki onun başka türden bir canlıyla karşılaşması oluyor. Bunlar modern hayatımızda genellikle kedi ve köpeklerdir. Dorothy’ye kendi insanlığını hatırlatan şey Masal boyunca ona eşlik eden köpek Toto’dur.

“Dorothy’yi güldüren ve etrafındaki her şey gibi griye dönüşmesini engelleyen Toto’ydu. Toto gri değildi, uzun, ipek tüyleri, komik, ıslak burnunun iki yanında neşeyle açılıp kapanan küçük siyah gözleriyle minik, siyah bir köpekti. Toto bütün gün oyun oynardı, Dorothy de onunla oynar ve onu içtenlikle severdi.” (OB, 2).

İnsanlar yaklaşmakta olan tehlikeyi duyumsadıklarında, tehlike onlara dokunur hale geldiğinde işlerini durdururlar. İşte o zaman insanlara “garip bir şey”¹² olur ve beton sessizliği içindeki doğayla konuşmaya başlarlar. Bir bakış, bu şekilde, Em Teyze’ye yaklaşan kasırgayı haber verir. Oz Diyarı’na gitmek için kasırganın tepesine kadar yükselmek¹³ ya da Porselen Diyarı’na geçmek için duvarın üstüne tırmanmak¹⁴ gerektiği gibi, bir şeyin en üst noktasına çıkıldığında o şey tam olarak görülebilir,

¹² “A strange thing then happened”, WO, 9.

¹³ Bkz. OB, 3.

¹⁴ Bkz. Teneke Adam: “üstüne çıkıp tırmandığımızda arkasında ne olduğunu göreceğiz.” OB, 110.

böylece adlandırılabilir ve bir sıçrayışla oradan başka bir yere geçmek mümkün olur. Rüzgârlar bu evin bulunduğu yerde “birleşmişler ve burayı kasırganın merkezi haline getirmişlerdi. Bir kasırganın merkezinde hava genellikle durgundur, ama her yanından saran yüksek basınç evi [...] öteye taşımıştı.” (OB, 3). Dorothy “ani ve sert bir şokla uyandırıl”ana kadar¹⁵ “sessizce oturmuş olacakları bekliyordu.” (OB, 3).

Çoğu zaman “yüksekte”¹⁶ bulunamadığımız için, doğada ne durumda olduğumuzu göremiyoruz, bunun ilk sonucu, doğayı dinleyemiyoruz, sessiz kalamıyoruz. Dahası, sessiz kalmak çoğu zaman yalnızca kendi sesimizle meşgul olmak anlamına geliyor. Doğayı dinlemediğimiz için onun dilini öğrenemiyoruz, böylece onunla konuşamıyoruz. Ona bildik şekilde muamele ediyoruz. Örneğin kedi ve köpek dilini doğanın diğer şeyleriyle konuşmak için kullanmaya çalışıyoruz, ya da bir kirpinin ya da ırmağın sesini “mırıldama” [murmuring¹⁷] olarak işitiyoruz. Gerçekte, onları işitiyor değil, önceden bilindik dilleri onlara atfediyoruz.

Dorothy’nin ayırt edici özelliği bir kasırğa tarafından, eviyle birlikte “uzağa taşınmış” olması, “masum” ve hiçbir şeyi incitmemiş “zararsız” bir insan olmasıdır (WO,13). Dorothy çölleşmiş dünyadan farklı olan Oz Diyarı’nda bildiğimiz haliyle bir insan toplumundan ve bildiğimiz haliyle bir canlılar dünyasından farklı bir dünyayı deneyimler. Bu farklı dünyada Dorothy’nin dinleyebilmeyi ve kendileriyle konuşabilmeyi başardığı tuhaf canlılar şunlardır: Sonradan numaracı, sahtekâr [tricker],¹⁸ şarlatan [humbug]¹⁹ ve vantrilog olarak iyi bir taklitçi olduğu anlaşılan Büyük Oz Büyücüsü, sihirbaz, mavi Kıtırsoylar Diyarı’nda yaşayan Kıtırsoylar, sarı Kırpıklar,²⁰ parlak kırmızı Güney Diyarı’nda yaşayan Çeyreklikler,²¹ Zeballalar

¹⁵ Ani olarak yaşanan uyanmalar ve durup dururken gerçekleşen birtakım olaylar varoluşçu edebiyata özgü bir temadır. Franz Kafka’nın *Dava* romanındaki Franz K. ya da *Dönüşüm* kısa öyküsündeki Gregor Samsa da buna benzer ani şoklarla uyanırlar. Eugene Ionescu’nun *Gergedanlar* adlı tiyatro oyununda yarattığı Berenger karakteri yavaş yavaş olsa da böyle bir şoku yaşar.

¹⁶ Bkz. Heidegger 2002: 21-22.

¹⁷ OB, 5. İngilizce’de “murmuring” sözcüğü kedi sesidir. Türkçe’de de aynı hayvanın sesi “mırıldanmak” olarak adlandırılır. Baum küçük bir çayın hızlı akışından söz ediyor. Türkçe “çağlamak” sesinin İngilizcedeki karşılığı “gurgle” ya da “burble” daha doğru bir kullanım olabilirdi.

¹⁸ OB, 91; WO, 103.

¹⁹ OB, 90; WO, 103.

²⁰ OB, 77; WO, 89.

[Kalidahs],²² iki iyi iki kötü olmak üzere dört Cadı, bunlar Doğu’nun Kötü Cadısı, “güneşin battığı”²³ yer olan Batı’nın Kötü Cadısı, Kuzey’in İyi Cadısı, cadılar arasında bir özel isme sahip tek cadı olan Güney’in İyi Cadısı Glinda,²⁴ herşeyin porselenden yapılmış olduğu beyaz Porselen Kentte yaşayan Porselen insanlar, birçok kez tamir edilmiş Porselen Bay Joker,²⁵ bir beyne ihtiyaç duyan Korkuluk, konuşan “yaşlı bir karga”,²⁶ konuşan bir leylek,²⁷ konuşan bir kraliçe tarla faresi,²⁸ konuşan bir kurt sürüsü, siyah arılar, uçan maymunlar, zehirli gelincikler, saldırgan ağaçlar, dev bir örümceğe benzeyen korkunç yaratık, “en garip adam”lar²⁹ olarak Çekiç Kafalar,³⁰ bir zamanlar et ve kemikten bir insan olan ancak birtakım talihsiz olaylar sonunda³¹ bir beyinden ziyade kalbe ihtiyaç duyan Teneke Adam ve doğduğundan beri korkak bir aslan.³²

Bir zamanlar mitolojilerde anlatıldığı haliyle doğamızı paylaşan bu varolanlar nereye gittiler? Bunun cevabını Kuzey’in Cadısı’nın Dorothy’ye sorduğu bir soruyla buluyoruz: “Kansas [...] gelişmiş bir yer midir?”³³ Dorothy, “Ah, evet,” diye yanıtlar. Kuzey’in Cadısı devam eder: “Demek o yüzden. Sanırım gelişmiş yerlerde³⁴ ne cadı, ne büyücü, ne de sihirbaz kaldı. Ama görüyorsun, dünyayla bağlantısı olmayan Oz Diyarı hiç gelişmedi. Bu nedenle aramızda hâlâ cadılar ve büyücüler var.” (OB, 8). Masalda dünyamızı paylaşan bu farklı varolanların dünyayı terk etmesinin nedeninin modern insanın kendisinin kıldığı dünyayı biçimlendirdiği “gelişmişlik” ideali olduğu söylenir. Peki, şunu soralım, içinde bulunduğumuz durum ne olunca “gelişmiş” oluruz? Luddite, makine kırıcı ya da teknoloji düşmanı olmaksızın cevaplayalım bu soruyu.

²¹ OB, 120.

²² WO, 45.

²³ OB, 67.

²⁴ OB, 105.

²⁵ OB, 113.

²⁶ OB, 19.

²⁷ Bkz. OB, 41.

²⁸ Bkz. OB, 45.

²⁹ OB, 118.

³⁰ OB, 119. “Hammer-Heads”, WO, 135.

³¹ Bkz. OB, 25-26.

³² Bkz. OB, 30.

³³ “is it a civilised country?”, WO, 14.

³⁴ “In the civilised countries”, WO, 14.

Yukarıda Oz Diyarı’nda bulunan canlıların hepsinin ortak özellikleri çeşitli güçler yoluyla birtakım kimse ya da şeylerin yönetimi altında bulunmalarıdır. Diğer bir özellikleri ise bunların hiçbirinin tam bir insan olmaması, ancak kendilerindeki eksikliklerden yola çıkarak bir insanın nasıl olması gerektiği konusunda bir fikre sahip olmalarıdır. İnsan olma konusundaki eksiklikleri onların yaşamaya katlanmasına engel olur. Bu eksiklikle birlikte yaşama katlanamayacaklarını bilirler. Ancak tüm bunlara rağmen insan olabilmek için çabalarlar. Bunların her biri, olmak istedikleri şey için kendi evine dönmeye çalışan Dorothy’nin peşine takılır. Oz Diyarı tüm bu tuhaf varolanlarla dolu olmasına rağmen, bunlar evini arayan, evine dönmek için çabalayan bir kimse olan Dorothy’nin etrafında örgütlenirler. Dorothy’nin eve dönme çabası, evinde olma ve evinde hissetme ideali bu masaldaki dünyanın kurucu ilkesidir. İnsanın kendisini yeniden evde hissetmesi için yapılacak ilk şey Oz Büyücüsü’nün dediği gibi “çölü geçmek”,³⁵ başka bir deyişle, bir düşünme imkânı bulmaktır. Çölü geçebilmek için insana ondan başkası yardımcı olamaz. Dorothy uçan maymunlardan bu konuda boşuna destek ister, çünkü yardım çağrısını Maymun Kral şöyle cevaplar: “Biz bu diyarlara aitiz ve burayı terk edemeyiz. Kansas’ta Uçan Maymunlar hiç olmadı ve olmayacak çünkü oraya ait değiliz. Gücümüzün yettiği kadar size seve seve hizmet ederiz, ama çölü geçemeyiz.” (OB, 104).

İnsanın düşünmeyle ilişkisi üzerine düşünülmeyen bir dünyada, uzun zamandır düşünmenin izleyeceği yolun yalnızca belirli bir takım yollar olduğu önyargısıyla düşünme damgalanmıştır. Damgalayıcı düşünme tarzında, teknoloji doğayı belirli bir dünya resmine dönüştürmede işimizi daha da kolaylaştırır. Üstelik bugün teknolojinin geldiği gelişmişlik düzeyi doğayla aramızdaki ilişkide, metafizik açıdan neyin ne olduğu; ontolojik açıdan neyin var neyin yok kabul edildiği; ahlaki açıdan neyin iyi neyin kötü olduğu ve ne yapmak gerektiği; estetik açıdan neyin nasıl duyumsanacağı çerçevelenmiş bu şeylerin üzerine yazılı olarak önümüze konmuş durumdadırlar. Bugün ekrandan verilen dünyada şeyler damgalanmış halde kolayca sunulmaktadır. Frank Baum teknolojinin bu şekilde dünyayı nasıl damgalayacağını bu peri masalıyla bize

³⁵ “Ama ilk yapacağımız çölü geçmek, ondan sonra evini bulmak kolay olacaktır.” (OB, 99). “The first thing to do is to cross the desert, and then it should be easy to find your way home.” (WO, 113).

anlatan ilk kişi oldu. Nesnelerin üzerine, onların ne olduklarını yazan etiketler konur. Karşılaşan kimse onları doğrudan doğruya tanısin diye, insanların karakterleri ya da onların ne yapacakları onların alınlarına yazılır. Dorothy’in yardım isteği üzerine Kuzeyin Cadısı’nın şapkası bir yazı tahtasına dönüşür, üstünde şu cümle yazılıdır: “Dorothy’nin Zümrüt Şehir’e Gitmesini Sağla” (OB, 9).³⁶ Bu tür bir başka damga Kuzeyin Cadısı tarafından Dorothy’nin alınına konulmuş “işaret”tir.³⁷ Bugün buna bilişim teknolojisinde “arttırılmış gerçeklik”³⁸ diyoruz. Bunun felsefi karşılığı “damgalanmış, çerçevelenmiş dünya”dır.

Bu arttırılmış gerçeklik zamanında gerçekte masala vaktimiz yoktur. Masal adına sunulan şeyler, onun sunulduğu insanlar gibi hızlı ve tüketim amaçlı bir mekanizma içindedir. Bu insan gerçekte bir şeyin içinde değil, bir mekanizmanın işlevsel bir parçasıdır. Kalabalıklar arasında yalnız ve diğer parçalarla canlı yanlarını aşındıran bir temas içindedir. Bu mekanizma içinde insan diğer insanlara mutluluktan çok rahatsızlık veren bir parça haline dönüşür. Canlılığın bu aşındırılması ya da çölleşme, tahribat olarak adlandırılabilir bu etki altındaki varoluş dünyasında, insan dışındaki öteki canlılara yer verilmez, tümüyle insanlaştırılmış bir doğa anlayışı söz konusudur. Doğa coğrafya dersi konusu haline indirgenmiştir. Eğitim sistemimizde doğayı Coğrafya derslerinde aktarılan enformasyonla biliyor olduğumuzu düşünüyoruz. Sadece coğrafya dersi yoluyla doğayı tanımak yalnızca doğa hakkında antropolojik-antoloji yapmış olmaktır. Coğrafya dersi bize diğer canlılarla olan ilişkimiz hakkında hiçbir şey söylemez.

³⁶ “Let Dorothy Go to the City of Emeralds”, WO, 16.

³⁷ “The mark”, WO, 69.

³⁸ *İng.* “Augmented Reality”. Arttırılmış gerçeklik Frank Baum’un oğlu Robert Stanton Baum’a adadığı *Maymuncuk: Bir Elektrik Perisi Masalı*’nda (1901) (*The Master Key: An Electrical Fairy Tale*; Alt başlığı: *Elektiriğin Gizemleri ve Ona Hayran Olanların İyimserliği Üzerine Kurulmuş. Erkek Çocuklar İçin Yazılmıştır, Fakat Onu Diğerleri Okuyabilir.*) daha belirgin şekilde betimlenir. Bu masalın kahramanı Rob Joslyn’in elektrikle rastgele bir temasında ortaya bir Demon, başka bir deyişle bir cin çıkar ve onun üç dileğini yerine getireceği vaadinde bulunur. Rob’un bu cinden üçüncü ve son isteği onun her karşılaştığı kimsenin alınında onların karakterini belirten harflerin, onların doğasını açan bir maymuncuk gibi yazılı olarak görünmesiydi. Böylece Rob karşılaştığı insanları onların alınlarında yazılı karakter işaretleriyle tanıyacaktı. Baum’un *Maymuncuk* adlı kitabı için *bkz.* Baum 1901.

Bugün insanlaştırılmış dünya içinde, bizim aramızda hayvanların yeri nedir? Hayvanlar, bazen sürüler halinde, insanın savaş mücadeleleri ve spor müsabakaları, doğa bilimsel deneyleri, bir gıda ürününe indirgenmiş halde et olarak onun mutfak uğraşları, hayvanat bahçesi gibi turistik eğlenceleri, yalnızlığını aşması ve duygularını normalleştirilmesi için kendisini tedavi amaçlı ilaç niyetine bir eşya, yolunu ya da bombayı ve uyuşturucuyu bulup ona güvenli bir yaşam sağlamak için yardımcı olarak çeşitli şekillerde kullanılırlar. İnsanın diğer türlerle olan en saygın ilişkisi, tiyatro oyunlarındaki hayvan taklitleridir.³⁹ Aristoteles’ten beri biliyoruz ki soylu olmayan dolayısıyla değerli görülmeyen şeylerin taklidi ancak komediye⁴⁰ konu olur. Diğer taraftan, hayvanlar soylu olduğu düşünülen şeyleri taklit etmeye zorlanabilirler. Örneğin, büyük eziyetler sonucu hayvanların insan taklidi yapmaya zorlandıkları sirklerde bu yapılır.⁴¹ Hayvanların kendi hakları adına mücadele ettikleri bir dünya tasarımı ise ancak korku filmi konusu olarak düşünülür. Dolayısıyla, hayvanlarla ciddi bir ilişki neden kurulamıyor? sorusu düşünülmelidir.

Doğanın imajları arasında bulunuyoruz, ya da doğayı zihnimizdeki imajlara indirgenmiş bir şekilde tanıdığımızı düşünüyoruz, gerçekte onun içinde yaşamıyoruz. Doğayla olan ilişkimize bir deneyim demek mümkün değil, bir şekilde insana sokulmuş bir doğayı, insanın imajı olan bir doğayı devindiriyoruz. Ortaçağda doğa *teofanik* bir doğaydı, Tanrı’nın imajları, görünümleri olarak ona işaret eden bir *ikondu*. Bugün geçerli olan doğa anlayışı *antropofanik* olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, bugün doğadan anlaşılan şey geçerli insan anlayışının çeşitli görünümüdür. *Antropofanik* doğa anlayışı kendisini insanın içinde yaşadığı yeryüzü hakkındaki çeşitli kavrayışlarda da gösterir. Modern dünyaya hâkim *antropofanik* doğa anlayışını bulabileceğimiz düşünürlerden Cusa’lı Nicolas’a göre Aristoteles’in “‘Yeryüzü çok adi ve aşağıdır,’ *terra ista sit vilissima et infima*, kavrayışı doğru değildir. Aksine “ışığıyla, ısıyla ve kendine ait

³⁹ Hayvanların taklit edilmesi üzerine en ustalıkla teatral anlayışı Japon Noh tiyatrosunda aktörler olan Kyogen’lerin rollerinde görebiliriz. Noh tiyatrosuyla ilgili enformasyon için *bkz.* <http://www.the-noh.com/en/zeami/index.html>

⁴⁰ Aristoteles 2005: 1448a 28-35.

⁴¹ Kafka’nın bir insan gibi davranmasını öğrenen Red Peter adlı maymunun bu dönüşümü anlattığı hikayesine *bkz.* “Kafka 1971” içinde, “A Report to an Academy”, pp. 161-167 (“Ein Bericht für eine Akademie”/“Bir Akademi İçin Bir Rapor”).

etkisiyle diğer yıldızlardan farklılık gösteren yeryüzü soylu bir gezegendir.”⁴² Çölleşmenin ya da tahribatın merkezi olan *antropofanik* doğa anlayışının kendisini sevmeyen ya da kendisinden övünen bir insanın ürünü olduğunu düşünüyorum. İnsan doğayı tahrip etmekle kendisinin en temel parçasını yok ederek insanın kendisini anlamayı imkânsız hale getirmektedir.

Sonuç olarak, insandan farklı canlılara bakarak insanlık durumumuzun farkında olabiliriz. Belki de insan olmakla övündüğümüz birtakım özellikler hiç de övünülecek özellikler değildir. Örneğin Porselen Diyarı’nın soytarısı porselen Bay Joker’in kendilerine kıyasla daha katı gördükleri Dorothy’ye söylediği sözler eğlenceli olmak yanında düşündürücüdür de:

“Nazik hanımefendi,
Neden üstünde gözlerin
Zavallı yaşlı Bay Joker’in?
Kaskatı ve çok ciddisiniz,
Sanki süngü yutmuş gibi!” (WO, 128).

Doğayla insan arasındaki ilişkiyi, insanı doğanın bir parçası olarak anlamaya çalışarak yeniden baştan düşünmeliyiz. İnsanı, kendisine ve diğer insanlara, sonra diğer türlere ve canlılığa bağlayan bağları yeniden tanımlayıp insanların birbirleriyle oluşturduğu şeyin ne olduğunu, neye dönüşüyor olduğunu ve ne olabileceğini düşünmeliyiz. İnsanın kendisiyle kurduğu ilişki bir övgü ve yergi olmaktan çıkarılıp barışçıl bir hale dönüştürülmelidir. Her zaman geçerli statik bir insan anlayışına sahip olduğunu düşünen insanlar, övündükleri bu düşünceleriyle kendilerini yalnızca damgalamış oluyorlar. Dorothy insanlaşma bakımından gücünün farkında olmasaydı Batı’nın Kötü Cadısı’nın “Gücünü kullanmayı bilmiyor, onu hala kölem yapabilirim.”⁴³ sözleri gerçekleşebilirdi. Bu Cadı’nın dediği gibi insan olma konusundaki en büyük eksikliğin “gücünü kullanmayı bilmemek” olduğu unutulmamalıdır. İnsanın insan olarak belirlenmesinde asıl rolü “düşünme”nin oynadığı hatırlanmalıdır. Oz Diyarında yaşayan, bir zamanlar insanken şimdi metale dönüşmüş olan ve yağmur sonucu paslanıp bir yıldır olduğu

⁴² Bkz. Cauliano 1987: 24.

⁴³ “I can still make her my slave, for she does not know how to use her power.” (WO, 85).

yerde kırırdayamadan kalan Teneke adamın şu sözlerinin önemini tekrar tekrar okuyarak anlamaya çalışalım: “Başıma gelen korkunç bir şeydi, ama orada kaldığım bir yıl boyunca düşünecek zamanım oldu ve en büyük kaybımın kalbim olduğunu anladım.” (OB, 26-27).

Şimdiden bilindik, sabit, kısaca damgalanmış bir zihin ve yürek sahibi olmaktansa, Oz Diyarı’ndaki Aslan ve Teneke Adam gibi yüreğini arayan, ya da Korkuluk gibi zihnini arayan kimseler olmak, aynı zamanda, bu yoksunluğun bilincinde olan bu kimseleri “hiçbir canlıya karşı zalim ya da kaba olmamak için”⁴⁴ ellerinden geleni yapma çabasına ve kendileri kadar güçlü olmayan canlılara karşı daha özenli davranmalarını ve bu canlıları “onaramayacakları hasarlarla karşı karşıya”⁴⁵ bırakmamaya dikkat etmeye sevk edecektir. Tüm bu nedenlerle, gerçekten düşünmek için daha fazla zaman ayırmak ve daha fazla olanaklar yaratmak zorundayız.

KAYNAKÇA

ARISTOTELES (2005). *Poietika (Şiir Sanatı Üzerine)*, çev. Nazile Kalaycı, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

BAUM, L. Frank (1901). *An Electrical Fairy Tale*, Illustrations by F. Y. Cory, Indianapolis: The Bowen-Merrill Company Publishers.

BAUM, L. Frank (1993). *The Wizard of Oz*, Hertfordshire: Wordsworth.

BAUM, L. Frank (1995). *The Wonderful Wizard of Oz*, London: Penguin Books.

BAUM, L. Frank (2013). *Oz Büyücüsü*, çev. Volkan Yalçıntoklu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

CAULIANO, Ioan P. (1987). *Eros and Magic in the Renaissance*, tr. by Margaret Cook with a forward by Mircea Eliade, Chicago: The University of Chicago Press.

⁴⁴ OB, 32.

⁴⁵ OB, 112.

HEIDEGGER, Martin (1968). *Introduction to Metaphysics*, trans. Ralph Manheim, New Haven and London: Yale University Press.

HEIDEGGER, Martin (1969). *Discourse on Thinking*, trans. John M. Anderson and E. Hans Freund, New York: Harper & Row.

HEIDEGGER, Martin (1995). *Nedir Bu Felsefe*, çev. Ali Irgat, AFA Yayınları.

HEIDEGGER, Martin (1997). *Patikalar. Martin Heidegger ve Modern Çağ*, der. Hasan Ünal Nalbantoğlu, Ankara: İmge Kitabevi.

HEIDEGGER, Martin (2002). *Was heisst Denken?*, *Gesamtausgabe Band 8*, Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main.

HEIDEGGER, Martin (2004). *What is Called Thinking*, trans. J. Glenn Gray, New York: Harper Perennial.

KAFKA, Franz (1971). *The Complete Stories*, New York: Schocken Books Inc.

ÖNEN, Yaşar ve Cemil Ziya ŞANBEY (1993). *Almanca – Türkçe Sözlük, 1, A-N*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arif ÇİÇEK

Yrd. Doç. Dr. | Assist. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Gümüşhane-Türkiye
Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Gümüşhane-Turkey
arificcek@gumushane.edu.tr

KURUMLAR SOSYOLOJİSİ BAĞLAMINDA ORTA ASYA TÜRK TOPLUMLARINDA AİLE KURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Özet

Toplum hayatı sosyal kurumlardan oluşmuş bir yapıdır. Sosyal kurum, sosyal hayatın icaplarından biri olarak, cemiyetin ihtiyaç arzu ve hisleri doğrultusunda sürekli ve tedrici olarak değişen, gelişen ve cemiyete adeta hayat veren norm, değer ve müşterek davranışlar gibi unsurlardan müteşekkil sosyal bir oluş olarak tanımlanmaktadır. Kuruluş ve birlikler ise bu oluşun somutlaşmış hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Aile, tarihin en eski en köklü kurumudur. Değişik zaman ve mekânlarda değişik görünüşler kazanmasına rağmen aile daima var olmuştur. Toplum yapısında ve sosyal sistemin işleyişinde ailenin de bir kurum olarak önemli yeri vardır. Orta Asya Türk toplumlarında ilk sosyal birlik olan aile, bütün içtimai bünyenin çekirdeği durumunda idi. Türklerin dünyanın dört tarafına dağılımlarına rağmen varlıklarını korumaları aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelmektedir. Bu makalede Orta Asya Türk toplumlarında aile kurumu genel bir bakış açısıyla irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kurum, Sosyoloji, Aile, Orta Asya Türk Toplumları.

A GENERAL OUTLOOK ON FAMILY INSTITUTIONS IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES WITHIN THE CONTEXT OF SOCIOLOGY OF INSTITUTION

Abstract

Community life is structure which is composed of social institutions. Social institution as one of the necessities of social life is described as a social formation which consists of norm, value, and common behaviors that vitalize society. It permanently and gradually changes in accordance with society's needs, desires, and emotions. On the other hand, foundations and unions are shown as tangible form of the formation. Family is the oldest and most rooted institution. Although it gains varied appearances in different times and places, family always exists. Family has an important role for structure of society and operation of the system as an institution. Family which is the first social unity in Central Asia Turkish society was the nucleus of social structure. Although Turks were scattered to the four wind of Erath, conversation of their existence was because of the importance they attached to family structure. In this article, importance of family and its functions in Central Asia societies will be discussed.

Keywords: Institution, Sociology, Family, Central Asian Turkish Societies.

1. Kurum-Kurumsal Yapı ve Kurumlar Sosyolojisi

Sosyolojinin en temel kavramlarından birisi de kurum-müessesedir. Topluluklar, birbirlerinden çok farklı inanç, etnik köken, kültürel arka plana sahip insanlardan oluşur. Birbirinden çok farklı özelliklere sahip insanların aynı ortamlarda bir arada yaşamasını sağlayan, onların faaliyetlerini düzenleyen yapılardır. Kurumlar, herhangi bir alanda bir araya gelmiş insanların faaliyetlerini düzenleyen, bu düzenlemeyi yaparken de kurallar, cezalar ve yaptırımlar koyan unsurlardır (Zencirkıran 1996: 6-7).

Toplumsal hayatın önemli bir boyutu olarak belirli ve ortak hedefler ve çıkarlar çevresinde ortaya çıkıp gelişen örgütlü ve organize toplumsal etkileşim biçim ve oluşumlarına toplumsal kurum (müessese) (Doğan 2008: 175) denilmektedir. Müessese ya da kurum en geniş haliyle; sosyal hayatın icaplarından biri olarak, cemiyetin ihtiyaç arzu ve hisleri doğrultusunda sürekli ve tedrici olarak değişen, gelişen ve cemiyete adeta hayat veren norm, değer ve müşterek davranışlar gibi unsurlardan müteşekkil sosyal bir oluşur. Kuruluş ve birlikler ise bu oluşun somutlaşmış halidir (Özkul-Tatar 1997: 5). Toplumsal kurumlar ve kurumsal kalıplar belli bir toplumda hangi eylemlerin ya da ilişkilerin meşru ya da beklenen ilişkiler olduğunu kurullarla belirler. Kurumlar sosyolojisi açısından ele alındığı zaman ilgi daha çok insanın en temel gereksinimlerini tatmine çalışan normlar sistemine yönelmiştir. İnsanın en temel ihtiyaçları organize olmuş bir yapı tarafından yerine getirilir. Bunlar; aile, eğitim, din, siyaset, ekonomi vb. kurumlardır (İçli 2011: 76). Kurumlar sosyolojisi de sosyolojinin bir alt disiplini olarak toplumun bir sosyal sistem şeklinde işlemlerini sağlayan müesseseleri ayrı ayrı ele alır. Her bir müessesenin, kendi iç dinamikleri, sosyal yapıdaki yeri gibi konuları incelemesinin yanı sıra kurumlar arasındaki ilişkiyi de ele alır (Erkal v.d, 1997: 169).

Toplum olarak adlandırılan bütün içinde her müessesenin varlığı bir anlamda o müessesenin yerine getirmekle yükümlü olduğu göreve dayanmaktadır. Toplumun sosyal yapısını meydana getiren müesseseler ve bunların fonksiyonları dolayısıyla sosyal sistem ahenkli bir şekilde işleyebilmektedir. Sosyal sistemde denge ve ahenkli işleyişten zaman zaman uzaklaşılsa dahi, sistemin bütüncü özelliği dolayısıyla tekrar yeni dengeye varılabilmektedir. Bu yönleştde sosyal ihtiyaçlara cevap veren ve sistemi

işleten müesseseler kaynakları tahrip edilmeden yenileştirilebilir ve çağdaştırılabilir (Erkal 1996: 93).

Toplumsal kurumlar karşılıklı ilişki içinde bulunarak toplum dediğimiz bütünü oluştururlar. Kurumları bağımsız olarak, tek başlarına düşünmek mümkün değildir. Bir toplumu çarka, toplumsal kurumları da bu çarkın dişlilerine benzetebiliriz. Özellikle temel kurumlar olarak addedilen aile, din, iktisat, siyaset vb. kurumlarda meydana gelebilecek çözümlenme ve çökme adeta o çarkın dişlerine sirayet edecek ve diğer kurumları da çok derinden etkileyecektir (Kocadaş 2010: 95-96).

Kurumlar, içinde doğdukları toplumun özelliklerine göre ortaya çıkarlar. Toplumsal kurumlar birtakım temel özelliklere sahiptirler. Bunlar:

-Her kurum amaçlıdır. Kurumlar temel davranış tarzlarıdır, birlikte bulunan kişiler kurumlar yoluyla birtakım işler gerçekleştirirler.

-Kurumlar, sürekliliğe sahiptir. Bir kültürde kişilerin gerçekleştirdiği örüntüler, roller ve ilişkiler bir süre sonra gelenekselleşir.

-Kurumlar; yapılanmış, örgütlenmiş, eş güdülenmiştir. Kurumları oluşturan parçalar bir diğerine dayanır ve birbirleri üzerinde baskıda bulunurlar.

-Kurumlar, zorunlu olarak değer yüklüdürler. Tek biçimli davranışların yenilenmesi, hareketin normatif kodları haline gelmiştir.

Kurumlar, fonksiyonlarını kişi veya gruplar yoluyla ifa ederler. Bu açıdan düşünüldüğünde kurumların fonksiyonlarını olumlu ve olumsuz olarak iki grupta toplayabiliriz.

Olumlu fonksiyonları:

-Kurumlar, bireylerin toplumsal davranışlarını kolaylaştırırlar.

-Kurumlar, yukarıdaki fonksiyonun sonucu olarak bireylere hazır yapılmış sosyal rol ve sosyal ilişki formları temin ederler.

-Kurumlar, toplum kültürünün istikrarlılığı ve eşgüdümü için birer ajan olarak da hizmet ederler.

-Kurumlar, istikrar fonksiyonuyla yakından bağlantılı olarak bireylerin davranışlarını kontrol etme yönelimindedirler.

Olumsuz fonksiyonları:

- Kurumlar, zaman zaman sosyal ilerlemeyi engelleme eğilimindedirler.
- Kurumlar, bazen bireylerin sosyal kişiliğini engellemeye de yol açarlar.
- Kurumların bir diğer olumsuz fonksiyonu, sosyal sorumluluğun karıştırılmasına neden olmalarıdır (Fichter 2011: 139-144).

2. Aile, Ailenin Önemi ve Fonksiyonları

Aile, evrensel bir kurumdur. Hemen hemen her toplumda varlığını görmekteyiz. Ancak şekli ve fonksiyonları toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Artık modern toplumun aile kavramı ile geleneksel toplumun aile kavramı birbirinden farklıdır (Bozkurt 2009: 259).

Aile, en genel anlamda, evlilik, süt veya kan bağı ile birbirine bağlı insanlardan oluşan ve toplumun temeli kabul edilen küçük toplumsal birim olarak (Demir-Acar 1993: 18) tanımlanmaktadır.

Tarihin en eski en köklü müessesesi ailedir. Değişik zaman ve mekânlarda değişik görünüşler kazanmasına rağmen aile daima var olmuştur. Aileyi dağıtmaya, yıkmaya, zayıflatmaya, hatta lağvetmeye matuf bütün faaliyetler sonuçsuz kalmıştır (Arvasi 1994: 153).

Toplum yapısında ve sosyal sistemin işleyişinde ailenin de bir müessese olarak önemli yeri vardır. Aile; nüfusu yenileme, milli kültürü taşıma, çocukları sosyalleştirme, ekonomik, biyolojik ve psikolojik tatmin fonksiyonlarını yerine getirildiği bir müessesedir (Erkal, 1996: 93). Ailenin önemi, bu tanım da verdiğimiz fonksiyonlardan ileri geldiğini söyleyebiliriz. Yine de ailenin önemi, insan hayatının ve terbiyesinin dayandığı temel müessese oluşundan ileri gelmektedir (Güngör 1997: 206).

Türk toplumun temeli ailedir. Aile bir vasıta olduğu için değil, tabii ve gaye olduğu için ferden mutluluğunun, üzüntülerinin ilk paylaşıldığı birim olduğu için temeldir. Her toplumun sürekliliği için aile, vazgeçilmez bir unsurdur. Ayrıca, sosyal müesseselerin bütünleşmesinde temel rol oynamaktadır. Nitekim sosyolog Ziya Gökalp, aileyi cemiyetin küçük bir modeli olarak görmekte, güçlü aileyi güçlü millet ve devletin temeli olarak düşünmektedir (Erkal 1996: 93).

Aile yapı olarak zamanla değişmeye uğramış olmasına rağmen toplum hayatında vazgeçilmeyen, alternatifi olmayan bir sosyal müessesedir. Bazı düşünürlerin zannettiği gibi sanayileşmeye ve şehirleşmeye paralel olarak gelişen ve genişleyen bürokrasi ve sosyal organizasyonlar ailenin varlığının ortadan kaldırmamaktadır. Son zamanlarda aile içinde yerine getirilen görevlerin bir kısmı, örgütlü kuruluşlara geçmişse de aile, sosyal fonksiyonunu artan bir önemle korumaktadır (Erkal 1996: 95).

Toplumun küçük bir parçası olan ailenin başarısı, onu oluşturan üyelerinin ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamasına yani ondan beklenen fonksiyonları yerine getirmesine bağlıdır. Farklı nedenlere bağlı olarak ailenin, kendi üyelerinin ihtiyaçlarını karşılayamaması, onun patolojik bir hal almasına neden olur. Ailenin bir takım faktörlerinin etkisiyle parçalanması, onun fonksiyonlarını yerine getirmekte zorlanmasını beraberinde getirir. Bozulan aile veya sağlıklı yürütülemeyen aile içi ilişkiler, toplumun geneline olumsuzluk olarak yansır. Ailenin bozulduğu toplumların uzun yaşama imkânı azalır (Şentürk 2012: 15). Sağlam ve güçlü bir toplum ancak güçlü ve sağlıklı ailelerden oluşur. Aileye sağlam bir düzen vermek aynı zamanda toplumu düzenlemek demektir (Türkarlan 2012: 210).

Bir sosyal müessese olarak ailenin belirgin özellikleri, ana fonksiyonlarından doğar. Aile tipleri ve aileden beklenenler her kültürde farklı olmakla beraber, her zaman ve her toplumda ailenin değişmeyen bir takım temel fonksiyonları vardır. Şimdi bu fonksiyonları açıklamaya çalışalım.

Ailenin fonksiyonlarından en önemlisi, insan neslinin devamı için çocuk meydana getirmek ve yetiştirmektir. Neslin devamı sadece, çocuk doğumundan ibaret değildir. İnsan yavrusu doğduktan sonra uzun bir süre bakıma ve eğitime ihtiyaç gösterir. Ailenin bilhassa karakter terbiyesi bakımından diğer eğitim kaynaklarından daha önemli olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Şu halde ailenin çocuk terbiyesindeki rolü sadece, ona bilmediği şeyleri öğretmekten ibaret değildir. İleriki hayatı bakımından en uygun şeyleri öğretmekte aileye düşer. Toplum hayatının temelini meydana getiren sosyal normlar, adetler, kıymetler, inançlar çocuğa ailesi yoluyla geçmektedir. Çocuğun aileden öğrendikleri ona mutlak hakikat gibi görünür ve zihnine de öyle yerleşir.

Yetişkin insanların pek çoğundaki davranış özelliklerinin kökünü araştırırsak, ailesinden aldığı davranışları görürüz (Güngör 1997: 214-215).

Ailenin diğer bir fonksiyonu da, ekonomik faaliyetleri düzenlemesidir. Aile, insanların servetini kontrol eden bu servetin dağılımını mirasla düzenleyen bir müessesedir. Eski devirlerde ailenin çeşitli fertleri, ailenin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde bir iş bölümü yapıyorlardı. Fakat günümüzde, modern cemiyetlerin gitgide küçülen aile tipleri ve gitgide büyüyen iktisadi organizasyonları, iktisadi faaliyetleri ailenin dışına çıkarmış, aile birliği artık üretimden çok tüketim bakımından ekonomik faaliyet ortaklığı yapar hale gelmiştir (Güngör 1997: 208-209).

Ailenin diğer önemli bir fonksiyonu da, milli kültürün, milli ülkülerin, milli tarihin temel değerlerini genç nesillere aktarmak, çocuklarımıza dini ve milli değerlerimizin içinde kalarak şahsiyet kazandırmaktır. Aile, bu fonksiyonunu yerine getirdiği müddetçe milletlere ölüm yoktur. Aile, yabancılara değil, kendi milletine evlat yetiştirmektedir. Aileler kültür emperyalizmi karşısında yıkılmaz bir kale durumuna gelmelidirler (Arvasi 1994: 155).

Aile birliğinin bütün bu fonksiyonları, onun etrafında birçok duyguların doğuşuna ve gelişmesine yol açmış, böylece aile herhangi bir sosyal ve ekonomik birlikten farklı bir karakter kazanmıştır. Aile fertleri arasındaki sevgi, saygı, saadet bağları gibi duygular hem ailenin kuruluşunda hem de devamında büyük rol oynar (Güngör, 1997: 208-209). Toplumun ayakta tutan aile, aileyi ayakta tutan ise aile bireyleri arasındaki sevgidir. Bu sevgi ne kadar kuvvetli olursa insan, güçlü, mutlu ve umutlu olur. Böylesi insanlardan oluşan toplumda, örnek bir toplum haline gelir (Kılıç 1995: 77-78).

3. Orta Asya Türk Toplumlarında Aile ve Kadın

Eski Türk cemiyetlerinde ilk sosyal birlik olan aile, bütün içtimai bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanıyordu. Türklerin dünyanın dört tarafına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelir ki, bunun bir delili de, Türk dilinde başka milletlerin dilinde rastlanmayan zenginlikte mevcut olan akrabalık nüanslarını belirleyici kelimelerdir.

Eski Türk tarihinin önemli yazılı kaynağı olan Orhun Kitabelerine baktığımızda, aile ve aile kurumu karşılığında birtakım kavram ve terimlerin kullanıldığını görmekteyiz. Aile yerine “oğuş” kelimesini kullandığını görüyoruz. “Oğuş” terimi; kabile, boy, soy, sop, sib, akraba, nesil ve aile anlamına gelir (Merter 2010: 315).

Eski Türk ailesi geniş aile şeklinde görünmekte ise de, aslında küçük aile tipinde kurulu olması, akla daha yatkın gelmektedir. Esasen dağınık çobanlık hayatı, büyük aile kuruluşuna elverişli değildi. Onlar belirli toprak üzerinde kümelenip bir arada oturmazlardı. Böylece küçük aile nizamında yaşayan eski Türkler daha hür fertler yetiştirme imkânına sahip idiler.

Umumiyetle, dıştan evlenmenin esas olduğu ve cebir (zora)’e değil velayet (yardımcı)’e dayanan baba hukukunun geçerli bulunduğu Türk ailesinde, evlenen oğullar hisselerini alıp yeni aile kurmak üzere ayrılırlar, baba evi ise en küçük oğula kalırdı (Kafesoğlu 1991: 216).

Eski Türk toplumlarında ilk toplumsal kurum ailedir. Aile bütün toplum yapısının çekirdeği durumunda idi. Ziya Gökalp, eski Türk ailesini, boy, soy, sop, ataerkil ve evliliğe dayanan aile olmak üzere beş tip içinde düşünüyordu (Türkdoğan 1996: 90-94).

Gökalp aile arasındaki önemli farklılığı da şöyle açıklar: Türk aile yapısının pederi aile olduğundan bunun “pederşahi aile” olarak anlaşılması gerektiğinden bahsederek birbirine karıştırılmamalıdır. Çünkü pederi, ailede, aile reisi sulta hakkına malik değildir. Yalnız velayet hakkına sahiptir. Çocuklarla kadınlar ve bilhassa ana cihetinden olan akrabalar büyük haklara sahiptir. Yani baba cihetinde olan akrabalarla ana cihetinden akrabalar birbirine denktir (Erkal 1996: 98).

Türklerde köklü bir evlenme düzeni hâkimdir. Aile gerçekten kutsal bir kuruluştur. Hatun, Kağan gibi kutsallığa sahiptir ve devlet yönetiminde sorumlu kişiler olarak bilinmektedir (Türkdoğan 1996: 217).

Bilge Kağan kitabelerinde, “Tanrı Türk Milleti yok olmasın diye babam ‘İl-Teriş Kağan’ ile anam ‘İl-Bilge Hatun’u yükseltti” ibaresi kadının siyasi ve içtimai mevkiinin ne derece ileri olduğunu göstermeye kâfidir (Turan 1994: 126).

Orhun kitabeleri ve diğer yazılı belgelerde Türk toplumunun ana yurdu Orta Asya’da kadının erkekle eşit haklara sahip olduğunu öğreniyoruz. Kadınların erkekler gibi sosyal çalışmalara katıldıkları evinde olduğu gibi, evin dışında da tüm işlere koşan bir tip olduğunu görmekteyiz (Doğramacı 1992: 3).

Eski Türk toplumunda hür olan ve Asya Hunlarından beri ata binip ok attığı, güreş gibi ağır sporları yaptığı, savaflara katıldığı tespit edilen, namus ve iffetine düşkünlüğü yabancı kaynaklarda bilhassa belirtilen Türk kadını, itibar sahibi olup, savaflarda düşman eline geçmesi büyük zillet sayılırdı (Kafesoğlu 1991: 217).

İbni Batuta, Türk ve Tatar kavimlerinde kadınlar pek muhterem olup bir emirname yazıldığında “sultanın ve hatunun emri ile” ibaresini koyduklarını söyler (Turan 1994: 126-129). Nizam-ı Mülk’de, “Acem hükümdarları devrinde kadınların siyasi bir tesiri olmazdı. Ancak Türkistan hakanları ve Türkmen padişahları devlet işlerinde hatunların fikirlerine kıymet verirlerdi.” der (Güngör 1997: 212).

Eski Türklerde baba soyu esas olmakla beraber ana soyu da aranılıyordu. Meselâ; hükümdarın her iki soydan da asil olması gerekiyordu (Güngör 1997: 211).

Türkler Müslüman olduktan sonra kadın, Karahanlı, Selçuklu, Harzemşah ve diğer devletler zamanında da mevkiini muhafaza ediyordu. Nitekim Karahanlılar ve Selçuklularda “Terken” unvanını taşıyan sultanların zevceleri sadece hükümdarlara ve siyasi hadiselere tesir etmekle kalmıyor, bizzat idare ve siyaset işinde de mühim roller oynuyorlardı. Terkenlerin kendilerine ait yurtluk, vilayetleri, bunları idareye memur divan teşkilatları, askerleri ve kendi hazinelerine akan mühim gelirleri vardı (Turan 1994: 127).

Dede Korkut kitabında, “Oğuzların İslam aşkını, Muhammed sevgisini sık sık tekrarlıyor, namaz kılıyor, Allah’a dua ediyorlardı”. Fakat eski hayat inançlarından birçoğunu da muhafaza ediyorlardı (Turan 1994: 130).

Kadınların siyasi ve içtimai mevkilerine ve serbest hayatlarına rağmen bütün eski kaynaklar “Türk kadınlarının çok iffetli olduğunu ve bunun da herkesçe bilindiğini” belirtmişlerdir. Kaynaklar, zinanın mevcut olmadığını, vuku bulduğu takdirde katil gibi

öldürüldüğünü bildirir. Evlenmede ana-babanın rızası şarttır. Evin hâkimi olan erkeğe “begi” denirdi. Zira o evinde bey gibidir. Kocasını boşayabilir. Kadın da para vermek veya mihrinden vazgeçmek suretiyle kocasından ayrılabilirdi (Turan 1994: 131-132).

Eski Türk cemiyetlerindeki hususi mülkiyette, ferdi hukukta, hürriyet ve istiklâl tutkunluğunda, insanları himayeye yönelik sosyal davranışlarda adalet, dini tolerans anlayışlarında ve bütün bu saydıklarımızı gerçekleştirmek ve korumakla görevli olan devletin “baba” telakki edilmesinde Türk ailesinin ana-baba-evlat münasebetlerinde temellenen prensiplerinde görmek mümkündür (Kafesoğlu 1991: 217).

SONUÇ

Aile, insanlık tarihinin en eski ve en temel kurumlarından birisidir. Bu açıdan bakıldığında aile, diğer kurumlara da temel teşkil eden önemli bir toplumsal kurumdur.

Aile, insanın tek başına yetersizlik duygusunu yaşamaya başladığı andan itibaren, farklı iki cinsin bir araya gelerek kurduğu tarihin en eski kurumudur. Biyolojik, psikolojik ve sosyal gereksinimlerin karşılanmasına yönelik oluşturulan ve eşitlik ilkesine dayalı olarak üyelerinin ortak birçok noktada paylaşımlarının sağlandığı bir birliktelik olan aile, çocuk açısından, sosyal yaşama katılmak için hazırlıkların yapıldığı ve deneyimlerin kazanıldığı bir ortam; yetişkinler açısından ise mutluluğun hâkim olduğu, şiddetli gerilim ve sıkıntılar karşısında dayanışmanın en iyi şekilde elde edildiği bir sığınma yeri anlamlarını ifade etmektedir.

Aile toplumdan topluma ve zamandan zamana değişen bir forma sahiptir. Aile tarih boyunca insan neslinin çoğaldığı, dünyaya gelen bireyin topluma hazırlanma ve kazandırılma sürecinin ilk ve en etkili şekilde gerçekleştiği; eşler, anne baba ve çocuklar arasında saygı ve sevginin hâkim olduğu ilişkilerin en iyi şekilde meydana geldiği sosyal bir kurumdur.

Bu şekilde tanımlanan ailenin farklı kültür, sosyal değer ve ilişki düzenine bağlı olarak şekillenen farklı tipleri bulunmaktadır. Her toplum kendi değer, kültür ve yapı özelliğine göre şekillendirdiği bir aile tipi ortaya çıkarmaktadır. Her kültür veya toplum,

kimin kiminle evlenebileceğini, nasıl evleneceğini ve nerede kimlerle oturacağını, çocukları kimin ve nasıl yetiştireceğini, aile reisinin kim olacağını, kadın ve erkeğin karşılıklı hak, ödev ve yetkilerini, mirasın nasıl ve kimler arasında paylaşılacağını, çeşitli örf ve adetlerle normlaştırmak suretiyle kurumsallaşmıştır. Böylece zaman, mekân, kültür ve coğrafyaya göre farklılık gösteren aile tipleri oluşmuştur.

Türkler, aileye, aile içi ilişkilere, kadına ve çocuklara çok büyük önem vermiş, aileyi yani baba ocağını kutsal kabul etmiş ve bu ocağın sönmemesi için çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- ARVASI, S. Ahmet (1993). *Türk-İslâm Ülküsü*, I, İstanbul: Burak Yayınevi.
- BOZKURT, Veysel (2009). *Sosyoloji*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- DEMİR, Ömer ve Mustafa ACAR (1993). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Ağaç Yayınevi.
- DOĞAN, İsmail (2008). *Sosyoloji*, Ankara: Pegem Akademi.
- DOĞRAMACI, Emel (1992). “Türk Medeni Hukukunda Kadın”, *Bülten*, 11, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.
- ERKAL, E. Mustafa vd. (1997). *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Der Yayınları.
- ERKAL, E. Mustafa (1996). *Sosyoloji*, İstanbul: Der Yayınları.
- FICHTER, H. Joseph (2011). *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi, Ankara: Anı Yayıncılık.
- GÜNGÖR, Erol (1997). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- İÇLİ, Gönül (2011). *Sosyolojiye Giriş*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1991). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KILIÇ, Recep (1995). *İnsan ve Ahlâk*, Ankara: TDV Yayınları.

KOCADAŞ, Bekir (2010). *Toplum, Toplumsal Yapı ve Kurumlar*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

MERTER, Feridun (2010). “Toplumsal Bir Kurum Olarak Aile”, *Sosyoloji*, ed. Feridun Merter ve Mustafa Talas, İstanbul: Lisans Yayıncılık.

ÖZKUL, Metin ve Taner TATAR (1997). *Kurumlar Sosyolojisi*, Malatya: İİBF Yayınları.

ŞENTÜRK, Ünal (2012). *Aile ve Çocuk İlişkisi*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.

TURAN, Osman (1994): *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

TÜRKARSLAN, Nesrin (2012). “Aile Sosyolojisi”, *Sosyolojiye Giriş*, ed. Muammer Tuna, Ankara: Detay Yayıncılık.

TÜRKDOĞAN, Orhan (1996). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul: Turan Yayıncılık.

ZENCİRKIRAN, Memet (1996). *Sosyoloji*, Bursa: Dora Yayıncılık.

DÜZELTME NOTU

Mavi Atlas'ın "2015 tarih"li "5. sayı"sının "14-20 sayfa" aralığında bulunan Sayın Yrd. Doç. Dr. Hakkı YAPICI'ya ait makalenin adı sehven "Tarih Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler" şeklinde yazılmış olup doğrusu "XIX. Yüzyıl Boyunca Erzurum'da Meydana Gelen Zelzeleler" olacaktır.

Yazardan ve okuyucularımızdan özür dileriz.

Mavi Atlas Yayın Kurulu